

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Ю. С. Разметаєва

**ДОКТРИНА ТА ПРАКТИКА ЗАХИСТУ ПРАВ
ЛЮДИНИ**

Навчальний посібник

Підготовлено в рамках реалізації
і за підтримки Програми Європейського Союзу
ERASMUS+ 573861-EPP-1-2016-1-EE-EPPKA2-CBHE-JP
«European Human Rights Law for Universities of Ukraine and Moldova» –
HRLAW

**Київ
2018**

УДК 340+342.7
Р17

This project has been funded with support from the European Commission. This publication reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Цей проєкт фінансується за підтримки Європейської Комісії. Ця публікація відображає лише погляди автора, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

*Рекомендовано до друку Вченою радою ПВНЗ «МНТУ
імені академіка Юрія Бугая»
(протокол № 07/1718 від 31.05.2018 р.)*

Рецензенти:

Д. В. Лук'янов – д-р юрид. наук, завідувач кафедри міжнародного приватного права та порівняльного правознавства Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

Д. О. Бочаров – канд. юрид. наук, доцент, ректор Університету митної справи та фінансів.

Автор:

Ю. С. Разметаєва, канд. юрид. наук, Національний юридичний університет України імені Ярослава Мудрого.

ISBN 978-966-1681-27-1

© Разметаєва Ю. С., 2018

© Видавництво «ФОП Голембовська О.О.»,
оформлення, 2018

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ.....	6
ВСТУП.....	7
НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА.....	8
ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ.....	21
МОДУЛЬ 1. ТЕОРІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	21
Лекція 1.1. Виникнення та розвиток концепції прав людини.....	21
Лекція 1.2. Утвердження доктрини та захист прав людини.....	42
МОДУЛЬ 2. УНІВЕРСАЛЬНИЙ КАТАЛОГ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	68
Лекція 2.1. Захист прав людини на універсальному рівні.....	68
Лекція 2.2. Формування універсального каталогу прав людини.....	87
МОДУЛЬ 3. ПРАВА ЛЮДИНИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ.....	104
Лекція 3.1. Європейська доктрина прав людини.....	104
Лекція 3.2. Європейські стандарти та специфіка захисту прав людини.....	116
МОДУЛЬ 4. КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ.....	135
Лекція 4.1. Значення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.....	135
Лекція 4.2. Європейський суд з прав людини та його роль в утвердженні прав.....	149
МОДУЛЬ 5. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	164
Лекція 5.1. Зобов'язання держави в сфері прав людини.....	164

МОДУЛЬ 6. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ БІЗНЕСУ В СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	185
Лекція 6.1. Бізнес і права людини.....	185
МОДУЛЬ 7. НАЦІОНАЛЬНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	213
Лекція 7.1. Особливості утвердження доктрини прав людини в національній правовій системі.....	213
Лекція 7.2. Механізм захисту прав людини в національній правовій системі.....	226
МОДУЛЬ 8. ОСОБЛИВОСТІ УТВЕРДЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	240
Лекція 8.1. Розвиток доктрини та практики прав людини в окремих країнах.....	240
Лекція 8.2. Регіональні механізми захисту прав людини.....	252
МОДУЛЬ 9. ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ КОНФЛІКТІВ.....	261
Лекція 9.1. Обмеження та захист прав людини в умовах конфліктів.....	261
Лекція 9.2. Держава та права людини в умовах конфліктів.....	268
ТЕЗИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ (семінари, дискусії, колоквиуми).....	277
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.....	292
Тести.....	301
Контрольні запитання.....	307
Теми для есе.....	310
ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ.....	312
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	315
Список основної літератури.....	315
Список додаткової літератури.....	318
Список факультативної літератури.....	335

ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ.....	339
ДОДАТКИ (посилання на мистецькі твори)	340
СЛАЙДИ ЛЕКЦІЙ.....	358

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ

HR – Human Rights

GDPR – General Data Protection Regulation

АСЕАН – Асоціація держав Південно-Східної Азії

ВРУ – Верховна Рада України

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗМІ – засоби масової інформації

МОП – Міжнародна організація праці

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ОЕСР – Організація Економічного Співробітництва та

Розвитку

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ПАРЄ – Парламентська асамблея Ради Європи

США – Сполучені Штати Америки

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)

ВСТУП

Дисципліна «Доктрина та практика захисту прав людини» («Doctrine and Practice of HR's system») призначена для всіх здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії, має міждисциплінарний характер і охоплює узагальнені проблеми теорії та практики, міжнародного, європейського й національного права у сфері прав людини.

Метою вивчення дисципліни є формування у здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії системи знань, вмінь та навичок в сфері прав людини, надання цілісного уявлення про права як засадничу цінність та правовий стандарт сучасного суспільства й практично значущу категорію, забезпечену правовим захистом.

Завданнями навчальної дисципліни є формування у здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії:

- 1) системних знань щодо теоретичних основ прав людини, основних доктрин і принципів, змістовних та інституціональних аспектів прав;
- 2) вміння аналізувати та розв'язувати практичні справи в сфері прав людини та правозахисної діяльності, використовувати універсальні та регіональні механізми захисту прав, враховувати особливості національного механізму забезпечення та захисту прав людини, застосовувати практичні навички на прикладах судових справ з огляду на розуміння прав людини як безпосередньо діючого права;
- 3) високих моральних якостей на підставі уявлення про права людини як загальносвітову цінність.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Опис навчальної дисципліни

Дисципліна включає 9 тематичних блоків (модулів). Програма розрахована на 240 годин (8 кредитів), з яких передбачено 32 години лекцій та 46 годин практичних занять. Для самостійної роботи передбачено 162 години.

Форма контролю – іспит.

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, рівень освіти	Дидактична структура навчальної дисципліни
		денна форма навчання
Кількість кредитів – 8	Галузь знань – 08 «Право»	Нормативна
Модулів – 9		Рік підготовки:
	Спеціальність – 081 «Право»	перший (два семестри)
Загальна кількість годин – 240	Рівень освіти – третій (освітньо-науковий)	Лекції
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 78 всього самостійної роботи студента – 162 всього		32 год.
		Практичні заняття
		46 год.
		Самостійна робота
		162 год.
	Вид контролю: іспит	

Структура навчальної дисципліни

№ з/п	Тема	Всього годин	У тому числі		
			лекції	практичні заняття	самостійна робота
1.	Теорія прав людини	30	4	6	20
2.	Універсальний каталог прав людини	30	4	6	20
3.	Права людини в європейській юриспруденції	30	4	6	20
4.	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини як механізм захисту прав	30	4	6	20
5.	Зобов'язання держави в сфері прав людини	15	2	2	11
6.	Зобов'язання бізнесу в сфері прав людини	15	2	2	11
7.	Національні засоби захисту прав людини	30	4	6	20
8.	Особливості утвердження прав людини в окремих зарубіжних країнах	30	4	6	20
9.	Права людини в умовах конфліктів	30	4	6	20
	Усього:	240	32	46	162

Тематика лекцій

1. Теорія прав людини

Концепція прав людини: історія виникнення, утвердження на загальносвітовому рівні та закріплення у правових актах. Основні напрями розуміння прав. Права людини як її певні можливості; вимоги; основоположні потреби індивіда; його природні властивості; надбання; специфічна форма існування моралі. Цінність прав людини. Проблеми універсальності прав людини.

Категоризація прав людини, її критерії та значення. Фундаментальні права. Індивідуальні та колективні права людини. Права окремих груп. Права «народів».

Обмеження прав людини. Гарантії прав людини, їх види та система.

Механізми реалізації та захисту прав людини, універсальні та регіональні. Права людини та недержавні агенти їх забезпечення та захисту.

2. Універсальний каталог прав людини

Інституалізація прав людини як юридичної категорії. Основні міжнародні документи щодо прав людини. Універсальний рівень визнання та захисту прав людини. Категорія «міжнародне право прав людини». Роль ООН в утвердженні прав людини. Основні органи та структури ООН, що становлять основу універсального механізму захисту прав людини. Офіс Верховного комісара ООН з прав людини. Рада ООН з прав людини. Міжнародний суд ООН. Міжнародний кримінальний суд та його повноваження за Римським статутом (1998). Основні міжнародно-правові договори ООН у сфері прав людини. «Квазі-судовий» захист прав людини у межах ООН. Юрисдикція Комітетів ООН у галузі прав людини (моніторингових органів ООН). Думки та загальні коментарі (загальні рекомендації) Комітетів ООН у галузі прав людини, їх юридична природа та можливість застосування в правозахисній практиці.

Обмеження прав людини: допустимість та критерії. Абсолютні права, права, які підлягають обмеженню, змістовно «зважені» права. Особисті (громадянські) та політичні, соціальні, економічні,

культурні права людини: проблема «пріоритетності» та неподільності прав людини.

Новітні права: дискусійні питання. Біоетика, генна інженерія та репродуктивні права. Права людини та вичерпні природні ресурси (право на воду, повітря). Права людини та інформаційно-комунікаційні технології.

3. Права людини в європейській юриспруденції

Праворозуміння та права людини. Генеза прав людини у теоретичній та практичній європейській юриспруденції. Права людини, верховенство права та демократія як основоположні цінності європейського публічного правопорядку. Верховенство права: доктрина, принцип, інститут. Елементи верховенства права. Загальні принципи європейського права щодо прав людини. Справедливість, рівність, свобода, гуманізм і права людини. Правова визначеність і права людини. Пропорційність і права людини. Розумність і права людини. Права людини та «держава, керована верховенством права».

Особливості захисту прав людини у межах Ради Європи, ОБСЄ, ЄС. Хартія основних прав Європейського Союзу. Захист прав людини у Європейському Союзі.

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини як механізм захисту прав

Розуміння Конвенції, протоколів до неї та ЄСПЛ як єдиного механізму. Принципи тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, еволюція змісту цих документів. Динамічна інтерпретація Конвенції. Ефективне та автономне тлумачення. Право на справедливий суд. Звернення до Європейського суду з прав людини.

Структура, компетенція та порядок функціонування ЄСПЛ. Практика ЄСПЛ як джерело права. Особливості рішень ЄСПЛ та їх виконання. Пілотні рішення, значення й перспективи. Реформування конвенційної системи захисту прав людини.

Проблемні питання виконання рішень ЄСПЛ в окремих державах. Застосування Конвенції та практики ЄСПЛ як джерел права України.

5. Зобов'язання держави в сфері прав людини

Концепція зобов'язань держави, її сутність та розвиток. Види зобов'язань держави щодо прав людини. Межі розсуду держави в питаннях захисту прав людини.

Обмеження прав людини: міжнародні та національні вимоги. Допустимі обмеження прав людини за міжнародними стандартами прав людини в системі ООН (Загальна Декларація прав людини, Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права). Підстави обмежень прав людини: охорона державної безпеки, громадського порядку, здоров'я, моральності населення, прав і свобод інших.

Припустимі межі втручання держави у здійснення прав людини: втручання у випадках, «передбачених законом», їх легітимна мета, «необхідність в демократичному суспільстві», пропорційність обмеження прав чи свобод та легітимної мети, що переслідується.

Особливості негативних і позитивних зобов'язань держави. Пропорційність та необхідність застосованих засобів у демократичному суспільстві. Проблеми відповідальності та отримання компенсації від держави за порушення прав людини.

6. Зобов'язання бізнесу в сфері прав людини

Права людини, етика та бізнес. Основні проблеми у сфері бізнесу та прав. Підходи до регулювання зобов'язань бізнесу. Свобода підприємництва. Стандарти ведення підприємницької діяльності. Право власності. Право на працю, справедливі умови праці, рівну оплату за рівноцінну працю.

Роль бізнесу у захисті прав людини. Кращі практики поваги до прав людини з боку бізнесу.

Вплив діяльності транснаціональних корпорацій на права осіб і груп. Керівні принципи щодо бізнесу та прав людини. Соціальне підприємництво та реалізація прав людини.

7. Національні засоби захисту прав людини

Утвердження прав людини в Україні. Права людини в Конституції України. Рішення Конституційного Суду України, які найбільше вплинули на реалізацію та захист прав людини в національній правовій системі. Рішення Верховного Суду, знакові для захисту прав людини. Судові та позасудові гарантії та засоби захисту прав. Інституційні елементи механізму захисту прав людини. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та специфіка його діяльності.

Ефективність національних механізмів в сфері прав людини. Реформування національної правової системи в галузі забезпечення та захисту прав людини. Правозахисні організації на національному рівні та їх вплив на права людини в Україні.

Питання обмеження прав людини у національній правовій системі: порівняльний вимір. Обмеження прав людини в умовах воєнного та надзвичайного стану. Права людини і питання національної безпеки.

8. Особливості утвердження прав людини та правозахисної діяльності в окремих зарубіжних країнах

Велика Хартія вольностей: про права і свободи особи та про правосуддя, її вплив на сучасну доктрину прав людини та практику правозахисту. Декларація незалежності США, Конституція США та Біль про права: їх роль у юридизації ліберальної доктрини прав людини. Французька Декларація прав людини та громадянина, її основні принципи, вплив на сучасне міжнародне та національне право у сфері прав людини. Права людини у сучасних конституціях держав. Тенденції та особливості закріплення прав людини на конституційному рівні у державах зі сталими демократичними традиціями та країнах «молодої демократії».

Альтернативні концепції прав людини. Права людини в традиційній правовій сім'ї. Права людини в релігійній правовій сім'ї. Іслам і права людини.

Регіональні механізми захисту прав людини: загальний огляд міжамериканської, азійської, африканської системи правозахисту. Міжамериканський суд з прав людини. Права людини у практиці Верховного Суду США. Африканський суд з прав людини і народів.

9. Права людини в умовах конфліктів

Допустимі обмеження прав людини в умовах конфліктів. Захист прав під час цивільного конфлікту. Громадянська війна. Захист прав під час військового конфлікту. Збройна агресія, відсіч та стримування. Право на спротив. Права людини в умовах міжнародних та неміжнародних конфліктів.

Питання юридичної належності та фактичного контролю над територією конфлікту. Право на життя в умовах збройних конфліктів.

Зобов'язання держави в сфері прав людини під час конфлікту та у постконфліктний період. Транзитивна юстиція. Доктрина відповідальності щодо захисту.

Тематика практичних занять

Назва модулю	Тема практичного заняття	Вид практичного заняття	Кількість годин	Кількість годин практичних занять у модулі (всього)
1. Теорія прав людини	1.1. Права людини та правозахисна діяльність в юридичній професії	Семінар-дискусія (за вибором)	2	6
	1.2. Універсальність концепції прав людини	Колоквіум	4	
	1.3. Механізми захисту прав людини	Семінар (за вибором)	2	
2. Універсальний каталог прав людини	2.1. Каталог особистих прав людини	Колоквіум	4	6
	2.2. Заборона дискримінації	Семінар (за вибором)	2	
	2.3. Особливості політичних прав людини	Семінар (за вибором)	2	
	2.4. Міжнародні та національні стандарти щодо соціально-економічних прав людини	Семінар (за вибором)	2	
	2.5. Процесуальні права як спосіб забезпечення фундаментальних прав людини	Семінар (за вибором)	2	

3. Права людини в європейській юриспруденції	3.1. Специфіка європейської юриспруденції	Колоквіум	4	6
	3.2. Захист прав людини в Європейському Союзі	Семінар	2	
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини як механізм захисту прав	4.1. Закріплення та тлумачення прав людини у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод	Семінар (за вибором)	2	6
	4.2. Права людини у практиці Європейського суду з прав людини	Семінар (за вибором)	2	
	4.3. Застосування Конвенції та практики Європейського суду з прав людини як джерел права в Європейському Союзі та України	Колоквіум	4	
5. Зобов'язання держави в сфері прав людини	5.1. Зобов'язання держави в сфері прав людини та відповідальність за їх порушення	Семінар	2	2
6. Зобов'язання бізнесу в сфері прав людини	6.1. Бізнес і практики в сфері прав людини	Семінар	2	2
7. Національні засоби захисту прав людини	7.1. Розуміння змісту, реалізація та захист прав людини на національному рівні	Семінар	2	6
	7.2. Обмеження прав людини та правозахисна діяльність у		4	

	національній правовій системі			
8. Особливості утвердження прав людини та правозахисної діяльності в окремих зарубіжних країнах	8.1. Розвиток концепції прав людини та правозахисної діяльності у зарубіжних країнах	Семінар	2	6
	8.2. Специфіка захисту прав людини в основних правових сім'ях сучасності	Колоквіум	4	
9. Права людини в умовах конфліктів	9.1. Права людини в умовах конфліктів		2	6
	9.2. Стан дотримання прав людини в Україні	Круглий стіл (за участі правозахисних організацій)	4	

Розподіл балів та шкала оцінювання

Поточне тестування та самостійна робота									Прак- тичні заняття	Іспит	Сума
Змістовні модулі											
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	45	55	100
5	5	5	5	5	5	5	5	5			

T1, T2 ... T9 – теми змістових модулів.

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для іспиту, курсового проєкту (роботи), практики	для заліку
1	2	3	4
90–100	A	відмінно	зараховано
82–89	B	добре	
74–81	C		
64–73	D	задовільно	
60–63	E		
35–59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0–34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Методичні вказівки до самостійного вивчення курсу

Навчальний курс побудований таким чином, щоб матеріал можна було засвоювати за допомогою *case study* та *art study*.

В межах *case study* передбачено наведення прикладів судових справ у лекціях, а також вивчення модельних справ ЄСПЛ та інших міжнародних і національних судів, які надаються до кожного модулю та до окремих практичних занять. За принципом складної судової справи побудовані завдання для самостійної роботи, які пропонується розв'язати у кожному модулі. Таким чином *case study* зосереджується на практичній стороні формування знань здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії.

В межах *art study* передбачено вивчення творів мистецтва, у яких відображено проблематику прав людини. Основною формою ознайомлення з мистецькими творами обрано перегляд фільмів, який може здійснюватися як в рамках самостійної роботи, так при роботі у групах. Такий вибір обумовлюється як здатністю кінематографу поєднувати змістовний, візуальний та аудіо ряд, так і його інтерактивною здатністю. Це також відповідає культурному просуванню прав людини через творчі форми, живий дискурс і звернення до сприйняття не лише через раціональне, а й через емоційне, а також уявленню доктрини прав людини поза суворими правовими рамками. До кожного модулю пропонується рекомендований перелік фільмів і короткий опис до них. Таким чином *art study* доповнює специфічний раціональний процес формування знань здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії.

Інші методи навчання включають лекції, практичні заняття (колоквіуми, семінари, дискусії, круглий стіл), диспути, індивідуальні консультації, групові консультації, групове вирішення модельних судових справ (як елемент *case study*), обговорення тематичних творів мистецтва (як елемент *art study*), персональні завдання (есе, задачі, тести).

Самостійна робота може здійснюватися у таких формах як підготовка до практичних занять, самостійне вивчення додаткової літератури та додаткових питань, самостійне ознайомлення з творами мистецтва, розв'язання завдань, тестів для самоперевірки, робота з інформаційними ресурсами, підготовка до розгляду

модельних справ з питань прав людини, підготовка до обговорення тематичних творів мистецтва, підготовка до іспиту згідно переліку питань.

Контроль успішності припускає використання поточного контролю за якістю засвоєння основного матеріалу курсу у формі усного та письмового опитування під час практичних занять. Самостійні заняття можуть контролюватися через перевірку, оцінку й аналіз виконання домашніх завдань, наданих викладачем відповідно до робочої програми. Як форма контролю може також використовуватися підготовка до вирішення та аргументація до модельних судових справ наступною оцінкою їхньої якості.

Для засвоєння навчального матеріалу необхідні такі види занять, як лекції, практичні заняття та самостійна робота. На лекціях здобувачі вищої освіти ступеня доктора філософії ознайомлюються переважно з теоретичною частиною матеріалу, що закріплюється та поглиблюється на практичних і самостійних заняттях.

Навчальним курсом передбачена варіативність у практичних заняттях. Це виражається як у формі занять (семінарів, дискусії, колоквиуму), так і у тематиці. Для окремих модулів пропонуються теми практичних занять за вибором, які можна скомпонувати залежно від спеціалізації та інтересів здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії. До кожного з практичних занять даються добірки модельних справ ЄСПЛ та інших судів. Для полегшення пошуку повних текстів в квадратних дужках поруч з назвою справи подаються найпоширеніші варіанти її цитування.

ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ

МОДУЛЬ 1. ТЕОРІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Лекція 1.1. Виникнення та розвиток концепції прав людини

1. *Формування концепції та проблеми визначення прав людини.*
2. *Ознаки прав людини.*
3. *Цінність прав людини.*
4. *Універсальний характер прав людини: чи це насправді так?*

Ключові слова: концепція прав людини, правові цінності, загальнолюдські цінності, універсальність прав людини, цінність прав людини, ознаки прав людини, автономія особи, захист від свавілля держави, носій прав, адресат прав.

§ 1. Формування концепції та проблеми визначення прав людини

Права людини – одне з найважливіших понять у праві, суспільна цінність і одночасно велике надбання й винахід людства. Це також поняття, що використовується як для позначення конкретного переліку законодавчих положень або міжнародних стандартів, так і для визначення статусу конкретного індивіда в суспільстві. Права є одним з атрибутів сучасних суспільства та держави, виміром їх «людяності». Крім того, поняття прав людини має власні ціннісні виміри, що ускладнює визначення його змісту.

Прийнято вважати, що ідея прав людини сягає античних часів. Саме тоді з'являється розуміння того, що держава не може свавільно втручатися у сферу індивідуальної свободи та що людина володіє певними правами. Однак розуміння «людини», гідної подібних прав, досить вузьке. Якщо загадати давньогрецькі часи, то особа, яку можна вважати носієм «прав» – це громадянин полісу, вільний

чоловік, який володіє певним майном. Знакова для прав людини ідея рівності отримує розвиток у давньоримські часи, однак це стосується лише громадян, статус яких отримували далеко не всі особи, що знаходилися під владою відповідної держави. Тобто права людини були пов'язані з певним соціальним статусом, належністю до відповідної спільноти (держави), а їх захист суттєво залежав від цієї держави.

Ідея прав як прав людини та розширення поняття рівності тісно пов'язана з християнством. Це відбувається завдяки вченню про свободу волі та створення людини «за образом і подібністю Бога», і, відповідно, наділенню особи гідністю. Рівність не розповсюджується на усі суспільні відносини, але навіть рівність перед Богом вже надає спільну точку відліку для розуміння того, що в якійсь площині не мають значення розрізнявальні характеристики людей. Щоправда, до поняття «людини» не входили особи, які сповідували іншу віру, а в багатьох випадках – і різні варіації християнської.

Розвитку ідеї прав сприяв антропоцентризм епохи Відродження, що заклав фундамент для багатьох ліберальних ідей. Гуманістичні погляди, крім того, дали поштовх формуванню цінності людини як такої.

У Новий час, і особливо епоху Просвітництва, розквітає важлива для прав людини ідея – природність. Вона окреслюється у працях мислителів, перш за все, Дж. Локка, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, як елемент природного стану людства, який вони трактували по-різному. Однак, незалежно від того, розуміли вони такий стан як золотий вік людства та взірць всезагальної згоди або як війну усіх проти усіх, це сприяло розвитку уявлень про те, що закон, який суперечить природному праву, є свавіллям, що люди здатні домовлятися й чимось жертвувати стосовно тих прав і обов'язків, що становлять їх основні інтереси, а суспільство може базуватися на договорі, який враховує ці основні інтереси. У кінцевому рахунку все це сприяло також розвитку й утвердженню справедливості та верховенства права.

В кінці XVIII століття права людини отримують закріплення у таких історичних документах, як Декларація прав людини і громадянина від 1789 року та Декларація незалежності Сполучених Штатів

від 1776 року. Крім безпосереднього впливу на становлення концепції прав людини й формування подальших стандартів, у цих актах вперше відображується невід'ємний і невідчужуваний характер прав.

Поступово окреслюються контури як загального розуміння, так і суті окремих прав, ролі держави та світової спільноти у їх забезпеченні та захисті, а події Другої світової війни ясно вказують на нагальну необхідність формулювання, інституціоналізації та закріплення прав людини. Нарешті, у 1948 році приймається Загальна декларація прав людини, яка поклала початок формуванню обов'язкових міжнародних стандартів у цій сфері. Одночасно розпочалося створення дієвої міжнародної системи захисту прав.

Крізь весь шлях становлення концепції прав проходить також ідея людської гідності, у тих чи інших формах, з визнання якої починається Загальна декларація прав людини.

Так, Преамбула відкривається положенням «Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру», а ст. 1 Загальної декларації прав людини проголошує: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства».

Тобто усі особи – носії прав людини розглядаються як наділені гідністю, розумом і совістю. Ці властивості можна розглядати як антропологічне припущення чи як основу обґрунтування прав, однак немає сумніву, що вони напряду пов'язані з ідеєю прав людини.

Незважаючи на великий масив правових актів і взірців теоретичної думки щодо прав людини, є багато дискусій стосовно визначення прав людини в цілому та елементів їх доктрини зокрема.

Немає єдності навіть щодо самого терміну «права людини», оскільки для їх позначення використовуються такі поняття: «права і свободи людини і громадянина», «права та свободи», «фундаментальні права», «основні права», «індивідуальні права», «права особи» тощо.

Серед визначень пропонуються розуміння прав людини як «надбань», «домагань», «вимог», «можливостей», як осіб, так і усього людства, а також «стандартів», «фундаментальних принципів», «вимог до держави».

Однак спільним для усіх варіацій є розуміння того, що права людини – вкрай важливі, і що навіть особи, які ніколи не стикалися з визначеннями прав, на якомусь дуже глибинному рівні відчувають їх значущість. Те, що проголошують і захищають права людини – це той самий набір, який необхідний для гідного існування особи. Цей життєво необхідний набір має практичну застосовність, як у горизонтальних відносинах (з іншими носіями прав, їх об'єднаннями), так і у вертикальних (з державою в особі її представників, іншими суб'єктами влади, бізнесом, організаціями).

Так, за твердженням Р. Дворкіна, «особисті права – політичні козири в руках індивідів. Індивіди мають права тоді, коли з певної причини колективна мета не є достатнім виправданням, щоб відмовити їм у тому, що вони як індивіди бажають мати чи робити, чи щоб не завдати їм певних збитків або шкоди»¹. Тобто, саме на підставі прав особи можуть вимагати, щоб їм не перешкоджали отримати чи зробити щось, а також відшкодували шкоду у разі порушення таких вимог. Проте ці вимоги, по-перше, не повинні носити характеру зазіхань на права інших осіб і, по-друге, повинні бути двосторонніми, тобто будь-яка особа, вимагаючи здійснення або утримання від порушення свого права, одночасно погоджується обирати таку ж поведінку стосовно інших.

Права людини можуть виражати зближення моралі та права, виступати їх поєднанням, оскільки спираються і на ціннісні, етичні установки, і на юридичні положення, відображають основи людського буття, у них здійснюється перетин правової та моральної свідомості. Вони також окреслюють сферу автономії індивіда, що проявляється у взаємовідносинах з іншими особами, суспільством, державою.

Конкретні концепції прав і реалізація тих загальновизнаних міжнародних стандартів, у яких вони відображені, різняться в залежності від типу конкретного суспільства та держави. Відповідно, права людини знаходять неоднаковий нормативний вираз, теоретичне обґрунтування та практичну здійсненність.

Проте, найбільш точним і обґрунтованим може бути назване

¹ Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Р. Дворкін ; пер. з англ. А. Фролкін. – К. : Основи, 2000. – С. 12.

визначення прав людини через її можливості. Такі можливості проявляються як особисті, соціальні, економічні, політичні, культурні і т.д., залежно від сфери суспільних відносин, у яких отримують реалізацію.

Отже, права людини – це основні можливості, необхідні для гідного та вільного існування й розвитку особи.

Відповідні можливості є найбільш значущими, фундаментальними, такими, що становлять стандарти життєдіяльності особи. Орієнтиром виступають такі базові інтереси особи, як право на життя або заборона катувань, однак перелік можливостей поступово розширюється разом зі зміною уявлень про те, що саме є нормою, гідним та вільним існуванням і розвитком.

Ці можливості можуть бути реалізовані носієм прав як особисто, так і у взаємовідносинах з іншими особами та державою, в тому числі бути реалізованими у певному просторі свободи, межі якого окреслюються відповідними просторами свободи інших власників прав. Людина може не реалізовувати якесь право, наприклад, право на освіту, але це не означає, що відповідне право (і можливість) нею втрачається.

Розмірковуючи над визначенням поняття «права людини», слід розглянути також, що є «обов'язками людини». Останні, на відміну від права, ґрунтуються не на можливій, а на належній діяльності індивіда. Приміром, у осіб (держав, бізнесу, організацій тощо) може виникати пасивний обов'язок стосовно носія прав (наприклад, не порушувати права на приватність) або активний (наприклад, відшкодувати шкоду у разі порушення права на приватність).

Розуміння обов'язків тісно пов'язане з поняттям відповідальності, як у позитивному так і у негативному (ретроспективному) її розумінні. У першому випадку йдеться про позитивне, відповідальне ставлення до своїх обов'язків, готовності до їх виконання та, відповідно, поваги до прав людини. У другому – про невиконання або неналежне виконання обов'язків стосовно носія прав. Приміром, невиконання обов'язку невтручання у приватне життя іншої людини, породжує відповідні обов'язки спростувати або вилучити недостовірну інформацію про цю людину, а також відшкодувати

моральну та матеріальну шкоду, завдану збиранням, зберіганням, використанням і поширенням такої інформації.

Якщо поглянути на співвіднесення прав і обов'язків, а також їх фактичне закріплення у різноманітних документах на міжнародному та національному рівні, може скластися враження про нерівномірний їх розподіл, зважаючи на згадування у міжнародно-правових актах і законодавстві окремих держав. Звідси впливає розуміння пріоритету права перед обов'язком і додаткове, допоміжне значення останнього. Однак, така трактовка може виявитися надто спрощеною.

Так, навіть за логікою побудови другого розділу Конституції України уявляється, що обов'язкам відведено набагато менше місця, ніж правам. Зокрема, вони закріплені у ст. 65 (захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів), ст. 66 (не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки), ст. 67 (сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом), ст. 68 (неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей).

Проте, *по-перше*, обов'язки можуть бути не структуровано зібраними, а розподіленими по всьому тексту нормативного акту.

Приміром, окрім наведеного переліку, у ст. 51 Конституції України, яка встановлює право на шлюб та рівні права в сім'ї, ч. 2 містить обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття.

По-друге, обов'язки можуть знаходити свій вираз у текстах інших нормативних актів.

Наприклад, у наведеній ч. 2 ст. 51 Конституції України закріплено тільки один загальний батьківський обов'язок – з утримання дітей. Але у Сімейному кодексі України від 10 січня 2002 року, № 2947-III тільки щодо утримання дітей цей обов'язок передбачає три варіанти: утримувати дитину до досягнення нею повноліття (ст. 180); утримувати повнолітню непрацездатну дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги (ст. 198); утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги (ст. 199). Окрім того, цей кодекс містить такі обов'язки батьків стосовно дитини: забрати дитину з

пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я (ст. 143); зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану (ст. 144); виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; поважати дитину; утримуватися від експлуатації, фізичних покарань (ст. 150).

По-третє, навіть якщо не вдається здійснити виділення конкретного обов'язку, що кореспондує певному праву (і знайти пряму вказівку на це у тексті правового акту), в природі самих прав людини закладений загальний обов'язок утримуватися від порушення таких прав. І це створює нерозривний зв'язок між цими двома поняттями.

Тому *право та обов'язок кореспондують один одному*, тобто, наприклад, право однієї людини на життя одночасно є обов'язком іншої не позбавляти її життя. Відповідно, не може бути пріоритету права над обов'язком, і навпаки, оскільки зв'язок «право – обов'язок» передбачає наявність двох елементів, рівних у тому сенсі, що вони не можуть існувати один без одного. Це проявляється не лише у пов'язаності кожного конкретного права людини з обов'язком інших (індивідів, держави, бізнесу, організацій тощо) не порушувати таке право або не перешкоджати його здійсненню, а й у тому, що наявність у кожного певного обсягу прав, належних йому безумовно, як представнику людського роду, породжує загальний обов'язок на горизонтальному рівні, тобто від іншого носія прав, ставитися до цього індивіда як до такої ж людини².

Вертикальний вимір прав людини передбачає, що їх головний адресат і, відповідно, зобов'язаний суб'єкт – держава. *Горизонтальний вимір прав людини* включає уявлення про те, що адресатом прав людини можуть бути інші особи. Передусім, це індивіди, носії прав, проте розвиток концепції прав людини породжує нові виклики

² Див.: Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія / Ю. С. Разметаєва. – Х.: «Финарт», 2013. – С.17, с. 161.

та виміри. Зокрема, дискутуються питання щодо спрямованості прав людини стосовно організацій і бізнесу (та відповідна наявність у них обов'язків), тобто розширення кола адресатів прав людини.

Іншими складними питаннями визначення та розуміння прав людини стає *потенційна належність прав групам осіб, об'єднанням індивідів*. Це пов'язано з тим, що *окремі можливості, закладені у правах, можна реалізувати лише колективно, не індивідуально*. Приміром, право на свободу асоціацій. З іншого боку, так само, як ви не можете створити асоціацію з самим собою, ви не можете взяти шлюб з самим собою. Та чи є шлюб об'єднанням людей у сенсі, який важливий для реалізації прав асоціацій? Вочевидь, можливості щодо проведення мирних зібрань, важливі для об'єднань людей у контексті прав людини, відрізняються від тих, що отримують партнери в шлюбі. Безумовно, у обох випадках здійснення різноманітних прав стає можливим або полегшується тільки спільно. Проте чи виглядають однаковими претензії на належність прав людини цим двом видам об'єднань людей?

Дебати точаться також навколо *прав соціальних груп*, наприклад вразливих верств населення, таких як жінки, діти, особи з інвалідністю. Якщо ці права людини (і відповідні можливості) особа має на підставі належності до певної групи, чи не є це зазіханням на ідею належності прав індивіду як представнику людського роду? І якщо ні, якщо ці права не належать і не можуть належати кожному, то чи означає це розширення підстав, зміну обґрунтованості прав або віднесення прав вразливих груп до якоїсь особливої категорії, яку не слід називати правами людини, а, приміром, позначити окремим терміном?

Отже, у теоретичній та практичній юриспруденції є багато визначень прав людини. Вони визначаються через різні терміни, проте найбільш точним і обґрунтованим є розуміння прав людини як можливостей, що реалізуються як особисто, так і у взаємовідносинах з іншими особами, приватними та публічними, й передбачають наявність певного простору свободи, межі якого окреслюються відповідними просторами свободи інших власників прав. Конструкція «права людини» може і повинна використовуватися як універсальна для позначення усіх відповідних можливостей. Слід відійти від розповсюдженого на

національному рівні вживання конструкції «права і свободи людини і громадянина».

§ 2. Ознаки прав людини

У той час, як загальне визначення прав людини продовжує викликати запеклі дискусії, їх основні властивості, ознаки, є більш безспірними та дозволяють сформулювати цілісне уявлення про права.

До ознак прав людини належать такі:

1. *Природний характер прав людини.* Такими правами індивід володіє в силу самого свого буття та належності до людського роду (human being). Вони пов'язані з самим фактом існування особи, а не даються кимось, і, отже, не можуть даруватися державою. Визнання прав за кожним на підставі належності людині як такій покликано запобігати ситуації, коли певна особа чи група осіб можуть вважатися «недолюдьми» та виключатися з-під захисту прав. Альтернативні концепції прав людини пропонують їх опору в належності до спільноти, суспільства або держави, а не в сутності біологічної істоти, яка є представником людського роду.

Так, Конституція Японії від 1947 року гарантує основні права людини (якщо вони не суперечать громадському добробуту) членам нації, особам, які мають японське громадянство. Основні права людини при цьому надаються як непорушні, а громадяни не можуть перешкоджати їх здійсненню (Преамбула, ст. 11, 13).

2. *Невід'ємний характер прав.* Ніхто, у тому числі держава, не може відібрати права. Не можуть бути позбавлені прав людини окремі особи чи певні соціальні групи. Якщо хтось намагається здійснити таке позбавлення чи прив'язати ураження у правах до характеристик відповідних людей чи груп, чи до їхньої поведінки, чи до суспільних потреб, то ця особа (особи, організації, держава тощо) несе відповідальність. При цьому, навіть якщо спроба позбавлення у правах закріплена законодавчо з дотриманням усіх формальних процедур, то прийнятий закон не визнається справедливим, він є свавіллям. У той же час, не вважається позбавленням права позбавлення можливості його реалізації, якщо воно здійснене у законний спосіб.

Приміром, не буде позбавленням права на свободу пересу-

вання застосування до особи покарання в порядку кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі, якщо стосовно цієї особи вступив в силу обвинувальний вирок суду, винесений з дотриманням принципів права та чинних нормативних вимог.

3. *Невідчужуваний характер прав людини.* Так само, як не можна бути позбавленими прав, від них не можна відмовитися. Особа може написати таку відмову від усіх прав чи окремого права, або скласти договір з іншою особою про добровільну відмову, поставити підпис, печатку, але ці документи будуть юридично нікчемними.

Тому не можна, наприклад, вбити та з'їсти людину з її згоди. Приміром, за такі дії був засуджений до позбавлення волі Армін Майвес, який уклав угоду зі своєю жертвою, а також задокументував згоду й процес на відео. Відповідні рішення судів були підтверджені Федеральним судом Німеччини, Другим кримінальним сенатом від 17 лютого 2007 року [Bundesgerichtshof, Beschluss vom 7. Februar 2007 – 2 StR 518/06]. Конституційна скарга засудженого також була відхилена Федеральним конституційним судом Німеччини 7 жовтня 2008 року [BVerfG, 07.10.2008 – 2 BvR 578/07].

Хоча права людини не можна відібрати, і вони не можуть бути віддані добровільно, обмеження у правах не вважаються зазіханням на них, якщо здійснюються законним шляхом, у тому числі з легітимною метою, на передбачених законом підставах і в найменш обтяжливий спосіб. Такі обмеження повинні бути розумними та викликаними необхідністю збалансування суспільних інтересів, різних прав людини.

4. *Рівний характер прав.* Належність прав людині особі не залежить від того, якої ця особа раси, статі, віку, національності, які вона має стан здоров'я, релігійні, моральні, політичні переконання, а також від інших розрізнявальних характеристик. Рівність у правах людини включає не лише рівність перед законом і судом, а також рівність у можливостях і доступі до них, недискримінаційне ставлення до осіб і груп.

При цьому, якщо права якоїсь групи осіб порушувалися систематично, протягом тривалого часу, то з метою виправлення такого становища й досягнення рівності, можуть бути застосовані

позитивні дії (affirmative action), які не є дискримінацією чи привілеями, та не порушують права інших осіб чи груп.

Прикладом таких дій можуть бути переваги, які надаються державою представникам корінних народів щодо доступу до освіти, у тому числі квотування, застосування спеціальних коефіцієнтів для розрахунку балів, надання пільг. Іншим прикладом є переваги для жінок у політичному процесі й участі в органах влади, у тому числі тимчасове квотування представництва жінок у складі політичних партій, виборних органів, стимулювання до участі у голосуванні тощо.

5. Історичний характер прав. Права людини розвиваються з плином часу, вони не зафіксовані навечно у якомусь еталонному вигляді. На сьогодні, від ідеї прав для досить обмеженої категорії осіб вони набули змісту доктрини, що передбачає безумовну наявність прав у кожної людини без винятку. Великим питанням є обсяг сенсів закладених у правах людини, тобто чи з'являються з розвитком людства принципово нові права або їх положення імпліцитно закладені в наборі фундаментальних прав?

Приміром, чи є заборона клонування продовженням права на недоторканість особи? Чи впливає право на цифрову особистість з права на вільний розвиток своєї особистості? Чи право на Інтернет є елементом права на доступ до інформації або окремим правом, породженим настанням цифрової епохи? Чи може воно, у такому разі, визнаватися фундаментальним, з огляду на його значущість та виклики інформаційної ери людства?

У будь-якому разі права людини продовжують розвиватися та переглядатися так само, як розвивається людство.

6. Універсальний характер прав. Права людини належать кожній особі незалежно від особливостей конкретних суспільства та держави, у яких вона перебуває чи з якими юридично пов'язана. Вони не можуть бути звужені або не визнані на підставі культурної чи релігійної специфіки, історичних традицій, місцевих звичаїв. Така ознака доволі спірна, як з позиції альтернативних концепцій прав, так і з точки зору суверенних прав окремих держав і особливостей національного правового регулювання. На міжнародному рівні визнається пріоритетний характер прав людини перед нормами позитивного права, наявність системи міжнародних стан-

дартів, яких зобов'язані дотримуватися усі держави, а також не обмеженість забезпечення й захисту прав юрисдикцією певної держави.

Так, відповідно до Преамбули Загальної декларації прав людини, держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод.

Однак беззаперечне визнання прав людини, проголошене на рівні ООН і підтримане у багатьох наднаціональних структурах, не означає їх беззаперечної поваги й дотримання. Дискусії точаться навколо тлумачення змісту прав, особливо у складних і чутливих питаннях. Аргументи, які в них наводяться, торкаються не лише національних інтересів і специфіки, але й збереження культурної різноманітності, а також послаблення деяких вимог, закладених у правах людини, заради досягнення всезагальної згоди.

7. Адресованість прав людини державі. Права людини є можливостями осіб й одночасно вимогами щодо держав, які вони повинні втілювати на законодавчому рівні, забезпечувати на рівні правосуддя й адміністративної практики. Для того, щоб орієнтуватися, які саме вимоги до держав включають права людини, діє система міжнародних стандартів.

Як зазначалося вище, адресованість прав іншим особам є спірним питанням. В межах горизонтального виміру прав, набувають популярності ідеї про зв'язаність правами людини приватних суб'єктів, або тих, що знаходяться у перетині приватного й публічного сектору, як організації та корпорації.

Рівень їх забезпечення залежить від ступеню правового, соціального, економічного, політичного, культурного розвитку конкретних суспільства й держави, проте держава повинна гарантувати права людини в обсязі міжнародних стандартів. Відповідні гарантії передбачають утвердження прав на національному рівні, визначення належної моделі поведінки представників державної влади з носіями прав, зобов'язання держав щодо них, у тому числі забезпечення ефективного захисту та дотримання прав з боку усіх інших осіб.

У той же час, держава може вийти за межі міжнародних стандартів щодо прав людини та переглянути каталог прав, якщо

такі дії будуть розширенням прав та можливостей (і засобів їх захисту), надаватимуть забезпечення прав на вищому рівні.

Так, Сполучене Королівство довгий час виражало сумніви щодо рішень Європейського суду з прав людини, оскільки рівень захисту прав всередині держави був вищим за регіональні стандарти. Лише після набрання чинності Хартією прав людини Європейського союзу європейські стандарти стали співпадати з відповідними національними.

Отже, права людини є природними, невід’ємними, невідчужуваними, та рівними, мають історичний і універсальний характер, адресовані державі (однак можуть бути адресовані й іншим особам). Права забезпечуються гарантіями та закріплені у правових актах, що складають міжнародні стандарти.

§ 3. Цінність прав людини

Визначення ціннісного виміру прав людини повинне спиратися як на етичну (вираження гідності індивіда, піднесення його на рівень цінності, однакової стосовно інших носіїв прав), так і на юридичну природу останніх як окремого правового явища.

Цінність визначається як категорія, що позначає позитивну чи негативну значущість явищ або предметів. Така значущість надається у співвіднесенні об’єкту з образом належного.

Основні визначення цінності складаються через поняття значущості. Права людини, разом зі справедливістю, рівністю, верховенством права, демократією відносять до правових цінностей. При цьому вони не перестають бути суспільними й індивідуальними цінностями, елементами морально-етичних переконань. Зокрема, для уникнення та подолання деформацій правосвідомості великого значення набуває виховання ціннісного ставлення до права і таких його окремих проявів, як права людини.

Усвідомлення та підтримка прав людини як цінностей робить людину небайдужою до того, що вони проголошують і захищають. При цьому необов’язково, щоб людина відчувала на собі, приміром, несправедливість або дискримінацію. Застосування прав як ціннісної основи робить людину небайдужою до усіх проявів несправедливості та дискримінації.

Крім того, права людини є одночасно і цінністю, і засобом опосередкування цінностей, таких як свобода, справедливість, гідність.

Виходячи з визначення цінностей як духовних і матеріальних об'єктів, що володіють позитивною або негативною значущістю, можна констатувати, що права людини належать до духовних (нематеріальних), з позитивною значущістю цінностей³.

Цінність прав людини виражається у такому:

1. *Права людини забезпечують гідність, а також безпосередньо впливають на виховання гідності та самоповаги людини.* Права людини не лише визначають та підтримують ідею гідності, але й виховують не тільки почуття власної гідності, а також повагу однієї людини до іншої.

2. *Права людини проголошують піднесення цінності кожної окремої людини нарівні з цінністю будь-якої іншої людини, незалежно від розрізнявальних характеристик.* Вони також породжують небайдуже ставлення до окремого суб'єкта. Тому права людини є вираженням толерантності, підставою взаєморозуміння та взаємодії осіб.

3. *Права людини убезпечують особу від держави.* Вони відображають межі втручання держави у суспільні відносини, виступають засобом захисту від невиправданого втручання, гарантією реалізації свободи індивідів. При цьому права надають не лише інструменти для опору у разі порушення, але й загальну можливість впливу з боку громадян на управління державою та прийняття політичних рішень.

4. *Права людини служать гарантіями для особи, дають впевненість у захисті від свавілля з боку інших осіб, а не тільки держави.* Права захищають людину від посягань з боку інших, окреслюють їй той простір свободи, в якому рішення та дії інших носіїв прав не мають обов'язкової сили. Гарантування простору свободи, на який не можуть зазіхати інші суб'єкти, полягає не тільки у загальному обов'язку утримання від порушення меж цього простору, а також у можливості захисту, відновлення права або відшкодування завданої моральної та матеріальної шкоди.

³ Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія / Ю. С. Разметаєва. – Х.: «Финарт», 2013. – С. 163.

5. Права людини виступають критерієм справедливості, як загальної, соціальної, так і застосованої як принцип права у конкретних ситуаціях. Права людини, крім того, надають впевненість, що у протистоянні з державою та іншими порушниками прав, особа не буде піддана безпідставним переслідуванням.

6. Права людини сприяють розвитку успішного та цивілізованого суспільства. Ті соціальні та політичні моделі, в центрі яких знаходяться права, показують кращі результати з точки зору миру, вільного розвитку, досягнень у різноманітних сферах, ніж ті, в яких панує свавілля влади та втручання до приватного сектору суспільства, звуження простору автономії індивіда.

Належна реалізація прав людини залежить як від розуміння та сприйняття їх ціннісного змісту, так і від створення відповідних механізмів та процедур з боку держави, активності у питаннях здійснення та захисту цих прав.

Приміром, для юриста ігнорування прав людини як ціннісних орієнтирів професійної діяльності може призвести до внутрішнього морально-етичного конфлікту, використання протиправних методів у юридичній діяльності, байдужості до долі інших внаслідок буденної рутинності. Вибір юридичної професії зобов'язує особу поважати ідеали правової держави, громадянського суспільства та прав людини, а забезпечення та захист прав людини має стати основною метою діяльності юристів.

Права людини є спільною цінністю громадянського суспільства та правової держави. Тому названі права деякою мірою визначають відносини громадянського суспільства та держави, а забезпечення реалізації та захисту прав людини виступає їх спільним завданням.

Крім того, вони мають консолідуючу цінність для громадянського суспільства. Таке суспільство, при всій його багатоманітності, спирається на певні фундаментальні цінності, а його створення повинне співпадати з процесом сприйняття індивідами цінностей як своїх власних. Саме громадянське суспільство в цілому і його інституції зокрема є простором взаємодії носіїв прав, побудованим на залагодженні виникаючих у процесі реалізації прав людини конфліктів виключно правовими засобами.

Права людини мають власну цінність і виражають найбільш

загальну, безумовну значущість для всіх індивідів. У той же час вони є засобом встановлення чи визнання цінностей, оскільки за допомогою прав стверджується цінність людського життя, гідності, автономії особи тощо.

Структура ціннісних проявів прав людини може бути розкрита на таких рівнях:

1. Загальнолюдська (суспільна) цінність.
2. Інструментальна цінність.
3. Власна (особистісна) цінність.

Загальнолюдська (суспільна) цінність прав може бути розкрита через три аспекти:

По-перше, права здатні бути об'єднуючою суспільною силою, засобом подолання конфліктів, як на рівні відносин між окремими індивідами, так і їх групами та державою.

По-друге, права людини можуть виступати як підстави порозуміння представників будь-яких держави, суспільства, культури, оскільки вони наділяють кожного суб'єкта комунікації заздалегідь відомими характеристиками носія певного переліку загальноновизнаних прав, що трохи відкриває «завісу невідомого», чужого, а значить, цілком можливо, небезпечного. Окрім того, визнання за кожним таких же прав, якими володіє індивід, який включається у комунікацію, передбачає, що останній сприймає іншого рівним собі, визнає його такою ж людиною. Це не так вже й мало в умовах подолання міжкультурних відмінностей, настороженості та конфліктів.

По-третє, права втілюють загальнолюдські цінності, перш за все, свободу, рівність, справедливість. Вираженням свободи у цьому випадку є окреслюваний правами людини простір вільної реалізації можливостей їх носія; вираженням рівності – надання прав людини кожному індивіду, без розрізнення за групами релігійної, національної, етнічної та іншої приналежності, а тільки на підставі належності до людського роду в цілому; справедливості – гарантування володільцю прав захисту від порушення останніх у вигляді надання, відновлення або усунення перешкод в реалізації права, а також відшкодування моральної та матеріальної шкоди, завданої неправомірними діями стосовно носія прав.

Інструментальна цінність прав людини полягає у тому, що права людини виступають як підстави для реалізації певних

можливостей та інтересів їх носіїв. Права людини забезпечують і захищають передусім основні інтереси індивідів, такі як життя або гідне поводження. У той же час, права можуть сприяти здійсненню й інших законних інтересів особи.

Власна (особистісна) цінність прав людини проявляється через дві характеристики:

По-перше, права акцентуються на вихованні гідності людини, самоповаги через наявність прав, надають своєрідну впевненість у тому, що людина є не гвинтиком бездушного механізму, а, нехай малим, проте значущим елементом суспільної структури.

По-друге, права особи проголошують піднесення цінності кожної окремої людини нарівні з цінністю будь-якої іншої людини, незалежно від розрізнявальних характеристик. Тому внутрішня ієрархія особистих цінностей не зазнає переваги в бік усвідомлення надмірної власної значущості при відмові іншим індивідам у ній, оскільки за критерієм володіння відповідними правами усі особи є рівними та однаково цінними.

Утвердження ціннісної основи прав людини залежить від багатьох чинників, не лише правових, але й соціальних, економічних, культурних тощо. Тому в умовах конкретного суспільства права людини не завжди проявляються як цінності, а набувають властивостей ціннісних орієнтирів.

Отже, права людини є цінністю, що проявляється у декількох аспектах значущості, а також на загальносоціальному, інструментальному та індивідуальному рівнях. Права втілюють і опосередковують інші загальнолюдські цінності. При цьому вони впливають на формування морально-етичної системи індивідів і ціннісну основу соціуму.

§ 4. Універсальний характер прав людини: чи це насправді так?

Права людини не є нейтральними конструктами та явищами, позбавленими культурно-історичного контексту. Сучасна доктрина прав людини у значній мірі обґрунтована, як ідеологічно, так і культурно, західноєвропейським ліберальним мисленням, а також досвідом боротьби за окремі можливості осіб та груп. Разом з тим,

концепція прав застосовується для утвердження певного образу людської особистості, що пропонується як універсальний.

Окрім того, що права людини знаходять опору у специфічному типі знань і мислення, їх походження впливає на підтримку прав. Не дивно, адже, права людини мають більше сенсу для тих суспільств і народів, історія та традиції яких вплинули на формування та становлення відповідної доктрини.

Попри загальне приєднання до міжнародних актів та систем захисту прав людини, принаймні на рівні ООН, а також глобалізаційні процеси, які включають культурне взаємопроникнення, права людини на сьогодні не виступають безумовними цінностями та основою національних правових систем для усіх держав світу. Багато незахідних суспільств намагаються знайти альтернативні концепції прав або поставити під сумнів елементи доктрини прав і, відповідно, необхідність дотримання окремих стандартів.

Універсальність прав людини передбачає декілька рівнів сприйняття. По-перше, *спроможність їх бути необхідними та адекватними для будь-якої держави та суспільства*. По-друге, *ступінь змінюваності змісту прав при включенні до іншого культурного контексту*. По-третє, *сумніви щодо полікультурної цінності прав, пов'язані з твердженням про обумовленість ціннісної системи особливостями певного суспільства*.

Полярними у цих питаннях є радикальний *культурний релятивізм* (як синоніми використовуються також «культурна відносність» або «культурна особливість»), згідно з яким культура має бути єдиним джерелом чинності й опорою правових і моральних норм, та радикальний універсалізм, який вважає, що культура не має жодного стосунку до чинності правових і моральних норм. Між такими полярними точками зору знаходиться широкий спектр поміркованих поглядів, які пропонують різні варіації стосовно того, який ступінь впливу на права людини допустимий і наскільки вони визначаються культурою або іншими суспільно-економічними й політичними обставинами, традиціями та мораллю на національному та регіональному рівнях.

Дж. Раз, погоджуючись, що права людини одночасно є моральними правами осіб, висловлює думку, що «люди мають їх тільки тоді, коли умови є підходящими для уряду і дозволяють

останньому покласти на себе обов'язки із захисту інтересів, захищених правами. Хорошим прикладом є право на освіту. Воно не володіє універсальністю, існує тільки там, де соціальні та політичні організації країни вважають доцільним мати державні зобов'язання у сфері освіти. Тому, в той час коли право на освіту є індивідуальним моральним правом, міркування щодо його встановлення є складними і не всі з них співвідносяться з інтересами правовласника»⁴.

Проблема всезагального використання прав виникає тому, що не вдається уникнути фундаментальної суперечності, що лежить в основі ліберальної теорії, тобто «суперечності між проголошенням універсальності і практикою закриття»⁵.

Визнання універсальності прав людини не відбувається одночасно з їх повсюдним забезпеченням і захистом.

Зважаючи на категоризацію прав, визнання їх універсальності може також торкатися фундаментальних прав, але не прав, які мають спірні елементи змісту чи більш слабкий захист.

Права людини можуть бути універсальними як цінності. У той же час, є різні інтерпретації правових приписів про основні права, залежно від національно-культурного контексту.

Не є остаточно усталеними і незмінними ті формулювання прав, які використані у міжнародних документах. По-перше, при виробленні таких узагальнюючих юридичних положень неминуче постають питання вибору, з якої теорії прав виходити й які стандарти важати за взірець. По-друге, доктрина прав людини продовжує розвиватися, у тому числі не лише в межах західноєвропейської теоретичної та практичної юриспруденції, що впливає на проблему універсальності.

Основні аргументи, що наводяться на користь культурної особливості прав людини, такі.

⁴ Raz J. Human Rights Without Foundations / J. Raz. – University of Oxford – Faculty of Law; Columbia University – Law School. – March 2007. – [Electronic resource]. – Access mode: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=999874

⁵ Dembour M.-B. Gaygusuz Revisited: The Limits of the European Court of Human Rights' Equality Agenda / M.-B. Dembour // Human Rights Law Review. – Vol. 12. – Issue 4. – December 2012. – P. 689.

1. «Західне» походження та неможливість внаслідок цього розповсюджуватися на суспільства інших типів культур. Висловлюються думки, що цінності концепції прав особи є цінностями й стандартами західного суспільства, не близькими іншим.

2. Претензія, що західна культура здійснює тиск на інші цивілізаційні культури, гальмує культурно-національне самоутвердження інших регіонів світу, а відповідні держави визначають напрямки світового розвитку, у тому числі через просування своєї доктрини та системи захисту прав людини.

3. Претензії стосовно того, що права зазіхають на роль єдиного консолідуючого явища завдяки розумінню, закладеному у доктрині прав людини.

4. Претензії щодо обґрунтування прав людини через гідність та автономію особи. Загалом східний, колективний тип поведінки ускладнює впровадження прав людини у дійсність відповідних держав.

Якими можуть бути заперечення у відповідь на ці аргументи?

По-перше, що виходячи з наведених позицій, усі досягнення західної цивілізації слід визнати такими, що не підлягають застосуванню суспільствами інших культур. Відповідно, останнім потрібно відмовитися від «теорії відносності» А. Енштейна або просторово-часової моделі світу С. Хоукінга на підставі приналежності їх представників до західної цивілізації.

По-друге, в історичному процесі можна знайти чимало випадків розповсюдження певного культурного явища за межі суспільства, у якому воно з'явилося. Прикладом може служити будь-яка з світових релігій, у тому числі іслам, прихильники якого часто відстоюють право не користуватися доктриною й стандартами прав людини.

По-третє, альтернативи правам людини (як доктрині, так і системі захисту, і універсальним цінностям) на сьогодні немає. Можливо, колись вона з'явиться. Однак поки що усі спроби висунути потужні концепції, засновані на іншому фундаменті (приміром, на колективному типі поведінки або визначенні особи через приналежність до певному соціуму) не надто успішні.

По-четверте, ті концепції прав, що намагаються врахувати незахідні культурно-національні контексти, орієнтовані на опору у

відповідній моралі та релігії, а також часто не можуть бути застосовані у правовій площині.

По-п'яте, найбільш успішними з точки зору цивілізаційного розвитку залишаються ті суспільства, які спираються на права людини, демократію та верховенство права, підтримують принципи справедливості й рівності.

По-шосте, як універсальні, права людини надають спільну точку відліку у бідь-якій міжкультурній комунікації, як індивідуальній, так і на рівні суспільства, держави, передусім через природний та рівний характер прав.

Разом з тим, визнаючи універсальний характер прав людини, не слід забувати про об'єктивні складнощі сприйняття конкретних прав, проблеми застосування наявних міжнародних стандартів без відповідного співвіднесення з національним законодавством окремих держав, відсутності однозначного тлумачення змісту таких прав, їх значення, змісту, способів здійснення та ієрархії. Також слід враховувати, що держави мають певні межі розсуду стосовно прав, зокрема, у виборі окремих ефективних засобів захисту прав на національному рівні, а також у складних і чутливих питаннях, щодо яких відсутній консенсус і всередині європейської спільноти.

Так, у справі «А., В. and С. проти Ірландії» [A., B. and C. v. Ireland, 25579/05, [2010] ECHR 2032, (2011) 53 EHRR 13, [2011] 3 FCR 244, 29 BHRC 423] ЄСПЛ зазначив, що немає ніяких сумнівів у гостроті й чутливості моральних і етичних проблем, що виникають у зв'язку з питанням про аборти, та у важливості відповідних суспільних інтересів. Суд постановив, що право на приватне життя не включає в себе право на аборт, хоча право жінки на повагу її приватного життя повинно переважати над іншими правами і свободами, в тому числі й ще не народженої дитини (заявниці посилалися на ст. 8 Конвенції, оскаржуючи закон, який встановлював обмеження у вигляді заборони абортів в Республіці Ірландія).

Разом з тим, суд виявив, що Ірландія порушила Конвенцію, не надавши доступну й ефективну процедуру, за допомогою якої жінка могла встановити, чи має вона право на законний аборт у відповідності до чинного ірландського законодавства.

У справі «Оліарі та інші проти Італії» [Oliari and Others v. Italy (application no. 18766/11 and 36030/11, Chamber Judgment, [2015]

ЕCHR 716] ЄСПЛ закликав Італію розширити правові можливості для одностатевих відносин, паприклад, визнати зареєстроване партнерство. Суд вказав, що серед держав-членів Ради Європи спостерігається тенденція до юридичного визнання одностатевих партнерасв, зокрема 24 з 47 держав-членів прийняли законодавчі акти на користь такого визнання.

Отже, права людини є універсальними, у тому числі, як загальносвітова цінність та мають визнаватися такими, незалежно від національно-культурного контексту, принаймні у межах міжнародних стандартів. Універсальність прав людини не посягає на культурну різноманітність, а навпаки є підставою для міжкультурного діалогу, способом визначення загальних для його учасників ознак.

Лекція 1.2. Утвердження доктрини та захист прав людини

- 1. Категоризація прав людини.*
- 2. Гарантії прав людини.*
- 3. Міжнародні стандарти щодо прав людини.*
- 4. Механізми та засоби захисту прав.*

Ключові слова: види прав людини, права і свободи, права людини і права громадянина, громадянські (особисті) права, політичні права, економічні, соціальні права, культурні права, гарантії прав людини, юридичні гарантії, міжнародні стандарти щодо прав людини, реалізація прав, механізм захисту прав людини, засоби захисту прав людини, ефективний засіб правового захисту.

§ 1. Категоризація прав людини

Розвиток доктрини прав людини, їх визнання та утвердження на міжнародному та національному рівнях передбачає категоризацію прав. Залежно від різних критеріїв, виділяють групи та категорії прав, а також можливості їх обмеження, способи забезпечення та захисту, обсяг зобов'язань щодо прав з боку держави, бізнесу, інших осіб.

Поділ прав людини на права та свободи.

Передусім, слід розглянути такі категорії прав, як права та свободи. Конструкція «права і свободи людини і громадянина» була використана як загальна у французькій Декларації прав людини і громадянина від 1789 року, однак з часом термін «права людини» отримав застосування для позначення переліку і прав, і свобод. Такі зміни прослідковуються на прикладі Загальної декларації прав людини від 1948 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 1966 року, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 1966 року відповідно. І хоча другий розділ Конституції України від 1996 року має назву «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», це іменування нині скоріше данина історичній традиції.

Права і свободи людини ідентичні за юридичною природою, визнанням, закріпленням у актах і системою гарантій. Термін «свобода людини» покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не визначаючи конкретного його результату. Термін «право людини» відповідає більш конкретним можливостям, реалізованим, перш за все, за участі держави.

Проведення відмінності між правами і свободами за ступенем абстракції (або, навпаки, ступенем визначеності можливостей) і характером забезпечення державою на теперішній час є основним розрізненням двох названих понять, однак фактично під свободами розуміють ті невідчужувані, особисті права, які акцентують увагу на невтручанні у простір їх реалізації. Проте втручання з боку держави і гарантованість прав державою не може розглядатися як достатня підстава для відокремлення їх від свобод, оскільки у суворому розумінні немає повністю вільних від участі держави прав.

Останніми роками також набуває поширення думка про необхідність активних дії та наявність позитивних зобов'язань держави щодо усіх прав людини. Так, визначається, що у кінцевому рахунку, «відповідальність держави – забезпечити, щоб її закони не порушувались і права громадян не були уражені, така відповідальність розповсюджується на всі соціальні сфери, включаючи «приватну», релігійну та культурну»⁶.

⁶ Ako M. A. NGOs, Rights-based approaches and the potential for progressive

Тому доцільно використовувати термін «права людини» як загальний для усіх видів можливостей їх власника – і прав, і свобод.

Поділ прав на права людини та права громадянина.

Головна відмінність цих категорій ґрунтується на тому, що права людини наділяють відповідними можливостями будь-яку особу як представника людського роду, а права громадянина належать особі, яка знаходиться у стійкому правовому зв'язку, відносинах з певною державою. Права людини є ширшим поняттям, оскільки кожний громадянин є людиною (носієм прав людини), але не кожна людина – громадянином (носієм прав громадянина).

Історично виділення прав громадянина відбулося у XVIII столітті, і якщо у американських деклараціях йшлося просто про права або невідчужувані чи природні права, то французькі документи оперували формулюваннями окремо прав людини і прав громадянина. На той час термін «права людини» мав скоріше моральний зміст, був тим лозунгом, з яким піднімалися знамена. У той же час, будь-які реальні права забезпечувалися конкретною державою, яка їх визнавала та захищала. Відповідно, для захисту прав мав велике значення стійкий зв'язок їх носія з державою. Одночасно набували впливу ідеї того, що держава не може свавільно використовувати цей зв'язок, безпідставно застосовувати насильство до своїх громадян, тому піднесення прав громадянина мало також другий зміст – воно підкреслювало, що держава також має обов'язки стосовно тих, осіб, що з нею пов'язані, а також що громадяни за допомогою цих прав можуть отримувати вплив на владу та захист від незаконних дій її представників.

Звертаючись до конкретних прав громадянина, можна констатувати, що більша частина їх зосереджена у сфері політичних прав (приміром, до прав громадянина належать виборчі права, право на зайняття державних посад, на об'єднання у політичні партії та громадські організації) та соціально-економічних (як право громадян на соціальний захист). Це пов'язано з тим, що участь в

управлінні певною державою безумовно повинні брати особи, які є громадянами або підданими такої держави.

Громадянство передбачає взаємні обов'язки держави і людини. Вони носять екстериторіальний характер, не залежать від знаходження громадянина за межами держави і припиняються тільки внаслідок втрати громадянства або виходу з нього. Особливістю несення таких обов'язків з боку держави можна вважати їх активний характер. Обов'язки держави, що мають пасивний характер, передбачають невтручання її у сферу реалізації прав і кореспондують правам людини, незалежно від розрізновальних характеристик, у тому числі, громадянства. Приміром, право на свободу та особисту недоторканість захищає від посягань з боку держави, як громадянина, так іноземця, особу без громадянства, що знаходяться на території цієї держави. Разом з тим, сучасні тенденції призводять до розповсюдження політичних прав також на осіб без громадянства (апатридів) та іноземних громадян, які постійно проживають на території конкретної держави.

Хоча термінологічне розрізнення між правами людини і правами громадянина зберігається в багатьох актах, перш за все, конституціях окремих держав, такий поділ поступово втрачає теоретичне й практичне значення. На сьогодні, права людини визнаються у обсязі універсальних міжнародних стандартів усіма державами. Права переносяться з цих стандартів у національні правові системи, в тому числі шляхом визнання міжнародних актів частиною національного законодавства. Таким чином права людини автоматично набувають статусу прав громадян конкретної держави.

Поділ прав людини на фундаментальні та допоміжні.

Права не є однаковими за своїм змістом та ступенем захисту. Якщо права людини містять саме основоположні можливості, підтримують інтереси, нагально необхідні особі (такі як життя чи свобода), мають найвищий ступінь значущості, то ці права вважаються фундаментальними. Якщо ці права містять додаткові можливості для розвитку особистості, самореалізації та полегшують взаємодію з суспільством та державою, а також захищають інтереси, що не є життєво важливими для особи, то їх можна вважати допоміжними.

Поділ прав людини на абсолютні й відносні.

Права людини можуть підлягати обмеженням, за умови дотримання критеріїв законності й справедливості. Однак такі права, що не підлягають обмеженням за будь-яких обставин називають абсолютними. До них належать, приміром, право не бути підданим катуванням (заборона катувань) та право не триматися в рабстві (заборона раства). Ті права людини, що можуть бути обмежені, якщо це передбачено законом, здійснюється з легітимною метою та необхідне у демократичному суспільстві, з дотриманням пропорційності втручання у права, називають відносними.

Так, обмеження права власності шляхом вилучення об'єктів приватної власності у примусовому порядку допускається, зокрема, в умовах надзвичайного стану. Обмеження права на свободу слова, вільного вираження своїх поглядів і переконань, може здійснюватися законодавчим шляхом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності, захисту репутації інших людей тощо. Тому, якщо у засобах масової інформації публікуються плани оборони країни, то інтереси національної безпеки потребують вилучення цієї інформації з друку. Але якщо у засобах масової інформації публікується негативна оцінка діяльності уряду, що не містить ображаючих висловлювань або іншого зазіхання на права членів цього уряду, то навіть в інтересах збереження авторитету влади, держава не повинна застосовувати вилучення відповідної інформації з друку.

Приміром, у справі «Торгерсон проти Ісландії» [Thorgeir Thorgeirson v. Iceland, app. no 47/1991/299/370, Judgment, 25 June 1992] ЄСПЛ констатував відсутність «необхідності у демократичному суспільстві», законної мети та, відповідно, наявність порушення права на свободу слова. Торгер Торгерсон, ісландський письменник, опублікував дві статті щодо поліцейської жорстокості, які не були повністю засновані на фактах, а також були написані у «дуже міцних висловленнях». Письменник був притягнутий до відповідальності за дифамаційні твердження.

ЄСПЛ нагадав, що свобода вираження поглядів становить одну з необхідних основ демократичного суспільства; це може бути застосовано не тільки до «інформації» або «ідей», які прихильно приймаються або розцінюються як необразливі чи нейтральні, але також і до тих, що викликають образу, обурення або турбують.

Свобода вираження поглядів допускає цілий низку винятків, які, однак, повинні вузько тлумачитися, необхідність будь-яких обмежень має бути переконливо визначена.

Суд звернув увагу, що історії, використані Торгерсоном, склалися по суті з посилань на «історії» або «чутки», що виходили від інших людей, а не від заявника, або на «громадську думку». Крім того, не було встановлено, що історія в цілому не відповідає дійсності і була просто вигадана; більшості людей, з якими спілкувався письменник, були відомі різні історії подібного змісту, які були настільки схожі і численні, що їх навряд чи можна сприймати як звичайну брехню. Визнання заявника винним і обвинувальний вирок можуть перешкодити відкритій дискусії з суспільно значущих питань.

Поділ прав людини на особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні, культурні.

Таке розрізнення проводять в залежності від того, до якої сфери суспільних відносин належать можливості, надані правами людини. При цьому, така категоризація не є усталеною в повній мірі. Наприклад, використовуються як окремі види «соціальні» та «економічні» права, але також і категорія «соціально-економічні», і «права на соціальний захист».

Дискусійне співвідношення складається між групами, які позначаються як «громадянські», «особисті» та «фізичні» права, що виражається як у відстоюванні належності фізичних і особистих прав до громадянських, так і у включенні їх до поняття особистих прав, або ж у використанні усіх трьох позначень як синонімів. Приміром, можна говорити, що, особисті і фізичні права, хоча і володіють спільністю за характером обов'язків стосовно їх власників, не слід включати до однієї категорії прав. Відмінність їх може бути заснована на тому, що особисті права виражають духовні інтереси людини і ґрунтуються на ставленні до неї не тільки як до особи, але й до особистості. Тому до них належать право на свободу думки, слова та віросповідання, на повагу честі й гідності, вільний розвиток особистості зокрема. У той же час фізичні права виражають, так би мовити, «тілесні» інтереси людини, реалізація яких необхідна для самого її існування, і засновані на мінімальних потребах, незадоволення яких призупиняє спрямованість на задово-

лення потреб вищого порядку. Відповідно, до цього виду належать право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканість тощо.

Разом з тим, більшість міжнародних стандартів у сфері прав людини спирається на поділ прав на особисті або громадянські (право на життя, право на свободу та особисту недоторканість, заборона катування, рабства, примусової праці, дискримінації, право на приватність, свобода вираження поглядів, свобода думки, совісті, релігії тощо); політичні (свобода зібрань та об'єднань, право на інформацію, право на участь в управлінні державними справами, рівний доступ до державної служби, право на громадянство, виборчі права тощо); соціально-економічні (право на гідний рівень життя, право власності, право на соціальне забезпечення та захист, право на здоров'я, право на освіту, право на сприятливе навколишнє середовище, свобода підприємництва, трудові права тощо), культурні (право на культурну спадщину, право на історичну спадщину тощо).

Від цієї категоризації залежить рівень забезпечення окремих прав державою, зобов'язання суб'єктів стосовно прав людини. Приміром, заборона рабства повинна бути забезпечена безумовно та у повному обсязі, а право на житло – на рівні мінімальних міжнародних стандартів та залежно від соціально-економічного рівня розвитку держави.

Поділ прав на негативні і позитивні.

Однією з найбільш усталених класифікацій прав людини є їх поділ на негативні й позитивні. Позитивні права передбачають їх використання, реалізацію шляхом активної поведінки. Негативні права потребують невтручання. При розумінні прав людини у «вузькому» значенні, як конкретних можливостей, реалізація яких здебільшого потребує дій інших осіб або держави, поняття негативних і позитивних прав кореспондують свободам і правам людини відповідно.

На сьогодні, досить складно вирізнити негативні та позитивні права у чистому вигляді. Це пов'язано з розвитком доктрини прав людини та тлумаченням зобов'язань інших суб'єктів, перш за все, держави, щодо прав.

Приміром, обов'язок утримуватися від умисного та незаконного позбавлення особи життя, який відповідає праву на життя є вимогою невтручання. Разом з тим, держава зобов'язана

провести ефективне розслідування випадків позбавлення життя (і встановити законність ао незаконність, умисний або необережний характер вини), визначити необхідність та рівень застосування сили і т.д. Крім того, держава в цілому зобов'язана вживати розумних заходів щодо захисту життя тих осіб, що знаходяться в межах її юрисдикції.

Так, у справі «Пол та Одрі Едвардс проти Сполученого Королівства» від 14 березня 2002 р., заява № 46477/99 [Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom, 46477/99 [2002] ECHR 303 (14 March 2002)] ЄСПЛ встановив, що уряд несе відповідальність відповідно до ст. 2 Конвенції за те, що він не зміг належним чином захистити життя Крістофера Едвардса, коли він перебував під опікою тюремної влади.

Заява була подана батьками померлого, особи з серйозним психічним розладом. Його було вбито іншим ув'язненим, який теж страждав на психічний розлад. Внаслідок недооцінки необхідності медичного втручання їх було поміщено в звичайні камери, а внаслідок нехватки місця – переведено до однієї.

У цій справі суд також констатував, що у держави виникло процесуальне зобов'язання з розслідування обставин смерті Крістофера Едвардса. Він був ув'язненим під наглядом і відповідальністю влади, коли помер від актів насильства з боку іншого ув'язненого, і в цій ситуації не має значення, чи були державні агенти залучені до активних дій або утрималися від належних дій, що призвело до його смерті

Поділ прав людини на загальні та спеціальні (або права людини і права окремих груп, категорій населення).

Попри належність прав людини усім особам без винятку (загальні права), є такі права, якими може володіти особа в силу належності до якоїсь групи, об'єднаної визначеними критеріями (спеціальні права). Правами окремих груп, категорій населення можуть бути, приміром, права жінок, дітей, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб, етнічних меншин.

Особливістю спеціальних прав є їх підвищений захист з боку держави та застосування позитивних дій, якими забезпечуються додаткові можливості носіям цих прав. Так, додаткові можливості можуть ґрунтуватися на концепції «розумного пристосування», яка

дозволяє боротися з дискримінацією осіб з інвалідністю. Така концепція передбачає, наприклад, реструктурування робочого графіку та робочого розкладу, використання спеціального обладнання, технічних засобів, матеріалів, надання асистента особам з інвалідністю. Підвищений захист з боку держави означає, у випадку осіб з інвалідністю, увагу до реалізації й захисту їх прав, врахування труднощів, з якими ці особи можуть стикнутися.

Так, відома справа «X і Y проти Нідерландів» [X and Y v Netherlands, Judgment (Merits and Just Satisfaction), Case No 16/1983/72/110, App No 8978/80 (A/91), [1985] ECHR 4, (1986) 8 EHRR 235, IHRL 51 (ECHR 1985)], у якій ЄСПЛ дійшов висновку про порушення права на приватність (ст. 8 Конвенції). Держава Нідерланди не виконала зобов'язання, у тому числі про можливість порушення кримінальної справи. Заявниками були пан X і його дочка Y, яка мала проблеми розумового розвитку. Вона була згвалтована, однак на момент подання заяви про злочин їй виповнилося 16 років, тому за національним законодавством заявниця мала самостійно підписати заяву, а за станом здоров'я вона була нездатна це зробити. Відсутність у батька заявниці юридичних повноважень на підписання заяви було прогалиною у національному праві.

На думку уряду Нідерландів рівень захисту прав заявниці був достатнім, оскільки Конвенція залишає за державою право вибирати засоби захисту і не перешкоджає використанню положень цивільного права. Проте ЄСПЛ встановив, що захист, який забезпечується цивільним правом у разі злочину, скоєного проти пані Y, недостатній. Отже ефективний захист може бути забезпечений тільки кримінальним правом.

Поділ прав людини на такі, що можуть бути реалізовані індивідуальними діями, та такі, що можуть бути реалізовані колективними діями.

Залежно від способу реалізації прав людини, можна застосовувати розподіл їх на такі, що можуть бути реалізовані індивідуально, і такі, що можуть бути реалізовані колективними діями. Приміром, для реалізації права на свободу віросповідання не потрібні інші учасники правовідносин, окрім самого носія права: останній може мати якесь віросповідання, належати чи не належати до певної конфесії. На відміну від цього права, для здійснення такої

можливості як право на об'єднання у асоціації, потрібна участь двох і більше індивідів – потенційних учасників об'єднання. Така класифікація дозволяє співвіднести права як потенційні можливості з дійсністю їх реалізації і встановити особливості захисту прав людини, відповідно до індивідуального або колективного характеру дій щодо цих прав.

Отже, права людини можуть бути розподілені на категорії за різними критеріями. Категоризація має як теоретичне, так і практичне значення, зокрема для питань обмеження прав, їх балансування, засобів захисту. Однак, незалежно від виду, права повинні отримувати відповідне визнання й закріплення, реалізацію та захист, а також забезпечення за допомогою гарантій.

§ 2. Гарантії прав людини

Належна, повна та ефективна реалізація прав людини спирається на відповідні гарантії. Тому має значення не лише обсяг можливостей, закладених у правах, а доступ до їх реалізації, відновлення та захист у разі перешкод у здійсненні. Наведене не означає, що держава може обмежити зміст та обсяг прав людини до реально здійснених, виправдовуючи такі дії неможливістю забезпечення усього переліку прав, а лише те, що відповідні зусилля із впровадження прав людини у дійсність повинні бути спрямовані передусім на забезпечення їх реалізації, як з боку державних органів, так і суспільних інституцій, власників прав тощо. Адже найдосконаліші нормативно-правові акти залишаються такими, що мають лише декларативний зміст, якщо відсутній механізм їх дії.

Що представляють собою гарантії прав людини? До них відносять і принципи й норми права, і умови здійснення прав, і вимоги до суб'єктів правовідносин. У зв'язці з гарантіями часто звучить конструкція «реалізація, охорона та захист» прав людини. Гарантії ототожнюються з засобами, які використовуються для здійснення й захисту прав. Важливою характеристикою гарантій також виступає їх системний характер.

У загальному вигляді можна визначити, що **гарантії прав людини – система принципів і норм, засобів та інститутів, а також вимог, адресованих уповноваженим і зобов'язаним**

суб'єктам, за допомогою яких забезпечується повага та здійснення прав людини, а у разі перешкод у реалізації – їх відновлення, захист та відшкодування шкоди, спричиненої порушенням.

Найбільша увага традиційно відводиться тим гарантіям, що виходять від держави в особі її органів, особливо судових. На сьогодні неабиякої значущості набувають недержавні гарантії прав людини, як ті, що здійснюються за рахунок існування розгалуженої та впливової системи суспільних інституцій, так і ті, що спрямовані на конкретну особу-власника прав.

Гарантії прав людини поділяють на такі групи:

1. Національні та міжнародні.
2. Загальні та спеціальні.
3. Державні і недержавні (або позадержавні).
4. Судові та позасудові.
5. Матеріальні, процесуальні та інституціональні.
5. Нормативно-правові й організаційно-правові. Останні, як зазначається, «можуть мати характер національних та міжнародних. Систему міжнародних організаційно-правових гарантій прав людини становлять міжнародні всесвітні та регіональні органи, до компетенції яких входить захист прав і свобод шляхом застосування міжнародних нормативно-правових гарантій. Метою міжнародних організаційно-правових гарантій є підвищення ефективності використання національних та міжнародних гарантій прав людини»⁷.

Незалежно від класифікації гарантій, важливою рисою та умовою їх дієвості є *ефективність гарантій прав людини*.

Крім того, розглядаючи гарантії прав людини, можна говорити про ті, що *мають неюридичний характер*, і ті, що *мають юридичний характер*.

До тих, що мають неюридичний характер, можна віднести ідеологічно-культурні (утвердження прав людини як цінностей і повага до права в цілому, ідеологічний плюралізм, рівень освіти

⁷ Заворотченко Т. М. Міжнародно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні / Т. М. Заворотченко // Вісн. Дніпропетровського ун-ту ім. Альфреда Нобеля. Сер. «Юрид. науки», 2011. – № 1. – С. 47.

тощо), політичні (демократичний режим, участь громадянського суспільства в прийнятті публічних рішень, вплив носіїв прав на управління державою тощо), соціально-економічні (рівень розвитку економіки, її соціальна орієнтованість, повага до власності, вільний розвиток підприємництва та сприяння бізнес-діяльності на засадах дотримання прав тощо). Наявність таких гарантій залежить від загального рівня розвитку держави і суспільства, і є якоюсь мірою взаємопідтримуваною. Тобто, якщо у центрі правопорядку знаходяться права людини, то ці гарантії працюють, і навпаки, якщо гарантії є елементами суспільно-державного устрою, то він буде спиратися на права людини.

До гарантій, які мають юридичний характер, можна віднести усі ті міжнародні та національні інституції, правові акти, що містять відповідні принципи та норми, судову й адміністративну практику та, в цілому, юридичні засоби забезпечення прав людини. Стосовно наявності та дієвості таких гарантій можуть висуватися вимоги як на міжнародному, так і на регіональному, і на національному рівні. Вони можуть бути безпосередньо передбачені стандартами в сфері прав людини або випливати з правозастосовної практики.

Так, у справі «Андронікоу та Константіноу проти Кіпру» [Andronicou and Constantinou v. Cyprus, (86/1996/705/897) 9 October 1997, 25052/94, (1998) 25 EHRR 491, [1997] ECHR 80] ЄСПЛ розглядав передбачуване незаконне вбивство молодої пари співробітниками спеціальної поліції в ході рятувальної операції. Пан Андронікоу погрожував вбити пані Константіноу, був озброєний, із зачиненої квартири було чути крики жінки, перемовини з паном Андронікоу не були успішними. Врешті-решт ЄСПЛ констатував відсутність порушення права на життя (ст. 2 Конвенції).

Суд дійшов висновку, що «влада належним чином стежила за тим, щоб будь-який ризик для життя пари був зведений до мінімуму і що представники влади вони не були недбалі в своєму виборі дій», а також, що «з точки зору статті 2 Конвенції Суд повинен приділяти особливу увагу контексту, в якому стався інцидент».

У цьому випадку застосовна ч. 2 ст 2 Конвенції: позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили для захисту будь-якої особи від незаконного насильства, а

також здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою.

Застосування цього положення може бути виправдане, якщо воно засноване на чесному переконанні, яке з поважних причин сприймається як дійсне на той час (застосування зброї співробітниками спеціальної поліції), але згодом виявляється помилковим.

Тобто вимоги до гарантій права людини на життя включають чітке тлумачення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, чітке регламентування випадків використання сили, позбавлення життя за виняткових, «виключно необхідних» обставин. Щодо таких обставин застосовується більш суворий і переконливіший, ніж «необхідність у демократичному суспільстві» критерій, співмірний важливості самого права на життя.

У той же час, різні суди, як вищі національні, так і наднаціональні неодноразово підкреслювали, що обсяг гарантій права на життя ненародженої дитини суттєво залежить від держави. У тому числі тому, що поняття «початок життя» і відповідно виникнення права на нього є дискусійним, повинен бути баланс між правами матері та правами такої дитини, а питання про захист життя плоду належить до складних і чутливих, варіюється у різних соціумах.

Так, у справі «Н. проти Норвегії» [Н. v. Norway, Application No. 17004/90, Judgment of 19 May 1992, ECHR (1992) 73 DR 155], зазначається, що дана сфера є дуже делікатною й вимагає обережного підходу й довіри до національного права конкретної держави.

Ця справа стосувалася проведення абортів на 12 тижні, не з медичних (турбота про стан здоров'я жінки), а з соціальних причин, коли жінкам знаходиться в «важкій життєвій ситуації» (формулювання національного законодавства Норвегії). Заява була подана майбутнім батьком, який не бажав здійснення абортів.

В результаті було констатовано, що якщо свобода розсуду держави при регулюванні проблеми абортів не виходить за межі розумного, немає підстав для того, щоб констатувати порушення статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Отже, система гарантій прав людини включає норми, принципи, інститути, засоби, вимоги до суб'єктів, спрямовані, передусім, на повагу та забезпечення реалізації прав, а у випадку перешкод, також і на їх захист. Ці гарантії можуть мати неюридичний та юридичний характер, бути державними та недержавними, діяти на різних рівнях та у різних сферах суспільних відносин. Усі гарантії повинні бути ефективними, однак їх обсяг залежить від ступеню розвитку конкретних суспільства та держави.

§ 3. Міжнародні стандарти щодо прав людини

Права людини виступають одночасно як невідчужувані, природні для особи та як міжнародні й національні стандарти, які закріплені у відповідному законодавстві, визнаються й гарантуються державою.

Міжнародні стандарти прав людини отримують усе більшу впливовість у сучасному світі. Вони викладені у багатьох актах різної юридичної сили та обов'язковості. Перш за все, такі стандарти визначаються положеннями міжнародних договорів, сторонами яких є держави. Значний масив стандартів міститься у документах міжнародних організацій (рішеннях, резолюціях, директивах тощо). Обов'язковість їх дотримання може впливати з участі держав у цих організаціях та/або прийняття державами на себе зобов'язань окремим шляхом. Стандарти також втілені у міжнародних звичаях і судовій практиці наднаціональних судових установ, а також впливають зі змісту загальних принципів права.

У загальному вигляді відповідні стандарти визначаються як «загальновизнані принципи й норми міжнародного права, втілені у міжнародно-правових документах, до забезпечення яких прагне будь-яка цивілізована держава як член міжнародної спільноти»⁸.

П. М. Рабінович визначає міжнародні стандарти прав людини як «закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально

⁸ Чуб О. О. Універсальні міжнародно-правові стандарти політичних прав громадян / О.О. Чуб // Проблеми законності: Акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В.Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 102. – 278 с. – С. 22.

уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру»⁹.

Такі стандарти можуть бути *обов'язковими* та *рекомендаційними*, *загальними* та *спеціальними*, *нормативними* та *правозастосовними*.

Міжнародні стандарти поділяються також на дві великі групи: *універсальні* й *регіональні*.

До універсальних належать, перш за все, стандарти, розроблені в межах ООН. Ними є як загальні стандарти, так і стандарти спеціалізованих установ й органів. Перш за все, це Рада безпеки ООН, МОП, ЮНЕСКО, а також Комітети ООН (Комітет з прав людини, Комітет проти катувань, Комітет з прав дитини, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет з прав інвалідів).

Крім того, це стандарти, які утверджуються завдяки практиці таких судових установ, як Міжнародний суд ООН та Міжнародний кримінальний суд. Перший має також і компетенцію щодо розгляду справ, які стосуються прав людини, другий – щодо найбільш серйозних порушень прав людини (злочини проти людства).

Найбільш впливовими актами з розгалуженої системи міжнародних універсальних стандартів є такі:

1. Статут ООН від 1945 року (закріпив сприяння і розвиток поваги та дотримання прав людини і основоположних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії).

2. Загальна декларація прав людини від 1948 року (закріпила концепцію прав людини, прагнення до їх дотримання та

⁹ Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація / П. М. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України. – 2016. – № 1. – С. 24.

необхідність захисту, окреслила універсальний каталог прав, рівень стандартів, якого мають дотримуватися усі держави, вплинула на усі подальші документи в цій сфері).

3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 1966 року, та відповідні протоколи (закріпили каталоги прав, стали обов'язковими для держав, що до них приєдналися).

4. Спеціалізовані конвенції, пакти, декларації, кодекси, хартії тощо. Серед них можна визначити Конвенцію про попередження злочинів геноциду і покарання за нього від 1948 року; Конвенцію про політичні права жінок від 1952 року, Конвенцію про статус біженців від 1951 року, Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 1965 року, Конвенцію про незастосування строку давності щодо воєнних злочинів і злочинів проти людства від 1965 року, Міжнародну конвенцію про знищення злочинів апартеїду і покарання за нього від 1973 року, Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 1979 року, Конвенцію проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження і покарання від 1984 року, Конвенцію про права дитини 1989 року, Конвенцію про права осіб з інвалідністю від 2006 року, Декларацію з верховенства права на національному та міжнародному рівнях від 2012 року.

До *регіональних* належать стандарти, розроблені в межах регіональних міжнародних організацій. Найбільший вплив, який часто виходить за межі регіону, мають стандарти, розроблені в межах європейської системи захисту прав людини. Перш за все, це стандарти Ради Європи, ОБСЄ, ОЕСР, ЄС.

Європейські стандарти утверджуються у практиці таких судових установ, як Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ, Стразбурзький суд) та Суд Європейського союзу (Європейський суд справедливості).

У межах інших систем захисту прав людини слід звернути увагу на міжамериканські, африканські та азійські. Це, передусім, стандарти Організації Американських Держав, Африканського Союзу та Асоціації держав Південно-Східної Азії.

Відповідно, стандарти з прав людини утверджуються у діяльності таких установ, як Міжамериканський суд з прав людини,

Африканський Суд та Африканська комісія з прав людини і народів, Комісія АСЕАН з прав людини.

Серед впливових актів, що містять регіональні стандарти, слід відзначити такі:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року та протоколи до неї.

2. Американська конвенція про права людини від 1969 року (набула чинності у 1978 році).

3. Африканська хартія прав людини і народів від 1981 року.

4. Декларація АСЕАН з прав людини від 2012 року.

Крім того, до регіональних стандартів щодо прав людини іноді відносять Арабську хартію з прав людини від 2004 року (набула чинності у 2008 році). Однак цей документ скоріше є виразом альтернативної концепції прав і містить лише окремі права у досить обмеженому розумінні.

Спроби розповсюдження як концепції, так і стандартів на усі країни світу призводять до двох тенденцій. Перша проявляється у відмові від концепції прав, заснованої на індивідуалізмі і понятті людської гідності (характерна для релігійних і традиційних правових систем). Представники названих систем відстоюють право на культурне самовизначення у тому сенсі, що права людини можуть бути запроваджені ними в якомусь вигляді, але «виправданя», «обґрунтування» прав повинне базуватися на релігійних нормах, звичаях, традиціях тощо. Друга тенденція полягає у повсюдному визнанні міжнародних стандартів прав людини, супроводжуваному пропозиціями більш абстрактних, розмитих їх формулювань. Таке «визнання з умовами» покликане охопити особливості якомога більшої кількості різних правових систем, проте знижує дієвість і дотримання прав, надає можливість неоднозначного тлумачення та застосування загальних правових принципів.

Безумовно, найвпливовішими регіональними стандартами, як за охопленням, так і за значенням виступають європейські стандарти в сфері прав людини.

Крім прямого впливу цих стандартів на розвиток національних правових систем і теоретичну думку, європейська система захисту прав людини підіймає багато складних питань.

Так, приміром, Конституційний Суд Республіки Молдова звернувся до Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) за висновком щодо права регресного позову держави після рішення, яке Європейський суд з прав людини ухвалив у справі проти Республіки Молдова у квітні 2014 року (рішення у справі «Раду проти Республіки Молдова», 15 квітня 2015 р., Заява № 50073/07, [Radu v. the Republic of Moldova, European Court of Human Rights ECHR 2014/14, 15 April 2014, no. 50073/07 (third section)]

Питання, що поставлені перед Венеціанською комісією: чи може суддя бути притягнутий до індивідуальної відповідальності за ухвалені на національному рівні рішення, що оскаржені до ЄСПЛ і наслідком яких є визнання у рішенні, угоді про дружнє врегулювання або односторонній декларації порушення Конвенції державою-учасницею, без фактичного визнання національним судом відповідного окремого судді винним; або чи означатимуть такі дії неприпустиме втручання у процесуальні гарантії суддів, що є порушенням принципу незалежності суддів?

Венеціанська комісія у своєму висновку № 847 / 2016 від 13 червня 2016 року [CDL-AD(2016)015-e, Republic of Moldova – Amicus Curiae Brief for the Constitutional Court on the Right of Recourse by the State against Judges, adopted by the Venice Commission at its 107th Plenary Session (Venice, 10-11 June 2016)] зазначила, що, з огляду на європейські стандарти знаходження правильного співвідношення між відповідальністю суддів і забезпеченням їхньої незалежності є складним завданням, але відповідальність суддів не може законно впливати лише з рішення ЄСПЛ, навіть якщо ЄСПЛ визнав порушення Конвенції. Необхідно, щоб вину було встановлено національним судом.

Тому відповідальність суддів є дійсно допустимою, але тільки за умови свідомого (умисного або з огляду на грубу недбалість) вчинення відповідного проступку; відповідальність суддів, спричинена негативним рішенням ЄСПЛ, повинна ґрунтуватися виключно на висновку національного суду про наявність умислу або грубої недбалості в діях судді. Рішення ЄСПЛ не може використовуватися як єдина підстава для відповідальності суддів.

Судді не повинні нести відповідальність за регресним позовом за виконання ним своїх функцій з відправлення правосуддя згідно з професійними стандартами, встановленими законом (функціональний імунітет). Виявлення ЄСПЛ порушення Конвенції не обов'язково означає, що судді на національному рівні можуть піддаватися критиці за їх тлумачення та застосування закону (тобто порушення можуть впливати із системних недоліків у державах-членах, наприклад надмірної тривалості провадження, коли особисту відповідальність неможливо встановити). Крім того, дія зазначеної вище доктрини ЄСПЛ про живий інструмент, за якою ЄСПЛ реагує на нові соціальні явища, може зробити прогнозування його рішень важким завданням для національних судів.

Тож, європейські стандарти щодо прав людини є достатньо складними та такими, що постійно розвиваються.

І хоча усі держави, що приєдналися до відповідних регіональних документів, зобов'язані їх дотримуватися (зокрема Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є міжнародно-правовим договором і має обов'язковий характер), їх втілення має широке поле дискреції.

Отже, міжнародні стандарти щодо прав людини відображають ідею про те, що проблема прав простягається далеко за кордони сучасних держав, а їх повага, дотримання, забезпечення реалізації та захист є спільною справою для усієї світової спільноти. Міжнародні стандарти, як універсальні, так і регіональні суттєво впливають на розвиток національних правових систем у сфері прав людини. Особлива роль у цьому процесі належить європейським стандартам з прав людини.

§ 4. Механізми та засоби захисту прав

Незважаючи на закріплення прав людини як нормативних положень у міжнародних актах і законодавстві окремих держав, утвердження стандартів і вплив правозастосовної практики, вони не отримують повсюдного та безперешкодного здійснення. Вочевидь, що лише переведення прав людини у статус правових норм і обов'язкових стандартів недостатньо для того, щоб вони «працю-

вали» в певному суспільстві, тому повинні існувати механізми їх реалізації та захисту.

У найзагальнішому вигляді **механізм реалізації прав людини становить собою сукупність відповідних об'єктивних і суб'єктивних чинників їх реалізації**. До об'єктивних належать наявність відповідної законодавчої бази та правозастосовної практики, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, за допомогою яких ці права отримують здійснення й захист (структури та процедури для реалізації); до суб'єктивних – усвідомлення себе власником прав людини та сприйняття прав як цінності, виховання поваги до прав іншої особи, суспільно-правова активність індивіда тощо.

Склад та динаміка механізму реалізації прав людини залежать, у тому числі, від особливостей конкретного суспільства.

Права людини передбачають спектр можливостей, які може реалізувати їх власник. Тому коли особа не може вільно користуватися належними правами, при перешкодах у їх реалізації, виникає необхідність у захисті останніх. Відповідні перешкоди можуть виходити від держави, інших власників прав, суспільних інституцій, бізнесу тощо.

Захист прав може бути наслідком як активних, так і пасивних дій осіб, яким належить право або обов'язок з утримання від порушення права. Так, у першому випадку йдеться про те, що суб'єкт почав процес реалізації певного права, але відбулося зіткнення з діями чи бездіяльністю зобов'язаних осіб. Приміром, індивід вирішив реалізувати своє право на освіту (перетворити потенційну можливість, надану цим правом, на реальну) і з цією метою подав документи до вищого навчального закладу, проте йому було відмовлено у їх прийнятті без пояснення причин, внаслідок чого індивід звернувся до суду за захистом названого права. Другий випадок не передбачає дій з боку власника права, а лише з боку суб'єкта кореспондуючого йому обов'язку. Наприклад, власник права на свободу пересування не збирався реалізувати потенційну можливість вийти за межі власної домівки у неділю, однак був позбавлений реального здійснення такої можливості діями іншої особи, що замкнула його у будинку. Отже, необхідність у захисті права

виникла з дій особи, зобов'язаної утримуватися від його порушення, при цьому можливість реалізації права мала потенційний зміст.

Тож, механізм захисту прав людини вступає в дію, якщо виникають перешкоди у здійсненні права.

Механізм захисту прав людини є системою нормативних, інституційних та процедурних форм і засобів захисту.

Механізм захисту прав людини *спрямований на відновлення права, усунення перешкод у його реалізації, попередження подібних порушень та відшкодування завданої ними шкоди.*

Якщо право особи неможливо відновити або усунути перешкоди в реалізації, то механізм спрямовується на захист прав інших осіб. Так, приміром, якщо сталося вбивство, то право потерпілої особи на життя вже запізно відновлювати. У цьому разі механізм захисту прав людини працює на попередження (загальне та спеціальне) випадків порушення прав у подальшому та відшкодування шкоди тим особам, права яких постраждали або можуть бути нереалізовані внаслідок названого вбивства (наприклад, суб'єктами захисту у цьому випадку можуть бути члени сім'ї, що залишилися без годувальника).

Окремої уваги потребує *право особи на захист належних їй прав*, оскільки воно *може виражатися у таких формах:*

1. Самозахист.
2. Використання основних способів захисту (судовий розгляд, звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування)
3. Використання допоміжних способів захисту (звернення до суспільних інституцій, привертання уваги до порушення права на різних рівнях, надання приватному інтересу публічного статусу).

Складнощі застосування такої форми, як самозахист права, полягають у визначенні балансу між протиправністю дій щодо порушеного права і потенційною протиправністю дій із захисту такого права. Наприклад, перевищення меж необхідної оборони, застосованої з метою захисту права індивіда. Друга проблема застосування самозахисту права пов'язана з його «незабезпеченістю». Якщо звернення до суду за захистом права індивіда у більшості випадків передбачає винесення рішення, виконання якого гарантується, то використання самозахисту права не підкріплене рішеннями та діями осіб, наділених владними повноваженнями.

Крім того, самозахист має жорсткі межі, тому що в момент його здійснення він є майже неконтрольованим. Тому існують чіткі правові норми стосовно порядку та меж застосування необхідної оборони й крайньої необхідності, у тому числі визначення їх законних меж в судовому процесі, залежно від обставин конкретної справи. Самозахист застосовується передусім у ситуації, що потребує швидкого реагування, і державно-правові гарантії у цей спосіб не можуть бути надані. Приміром, якщо хтось погрожує зброєю власнику права, останній не може спочатку бігти до суду, а потім вже застосовувати необхідну оборону.

Важливе місце у розумінні механізму захисту прав займає застосування засобів захисту прав людини.

Юридичний засіб може бути визначений як інструмент, що використовується для ефективного правового регулювання та за допомогою якого задовольняються інтереси суб'єктів права і забезпечується досягнення соціально значущих, корисних цілей.

Терміни «засіб» та «юридичний засіб» у тих чи інших формулюваннях вживаються у міжнародних та національних правових актах.

Так, у ч. 3 ст. 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй зазначено, що «усі члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир, безпеку і справедливість». У ч. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права встановлено, що кожна держава «зобов'язується забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту». У ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод підтверджується «право на ефективний засіб юридичного захисту» в разі порушення визнаних Конвенцією прав і свобод.

Серед основних і найефективніших засобів захисту прав людини головне місце, безумовно, належить *судовому захисту*. Суд найефективніше контролює дотримання прав людини, і рішення останнього, спрямовані на захист права, є підставою для припинення порушень, відновлення права, а також відшкодування шкоди у сфері прав людини.

Застосування такого судового захисту прав передбачає розв'язання питання щодо підстав відповідного захисту у тому розумінні,

що не завжди закріплені «буквою закону» права співвідносяться з «духом закону». Адже судовій практиці, особливо на рівні міжнародних інстанцій, відомі випадки розширювального тлумачення норми відповідного нормативно-правового акту з метою справедливого і такого, що відповідає принципам права, вирішення справи.

Головні підходи до цього питання ґрунтуються на трьох теоріях: судового активізму (яка наділяє суддів можливістю творення права), судової стриманості (яка наголошує, що судді повинні бути жорстко пов'язані межами нормативних актів) та судового поважання (яка надає суддям дискреційн повноваження з захисту прав людини, враховує можливість інтерпретації юридичних текстів на основі загальних принципів права). Так, у окремих випадках, з урахуванням принципів права та необхідності захисту прав людини, рішеннями суду можуть бути підтверджені права людини, що їх не було прямо перелічено у тексті нормативного акту.

Застосування судового захисту прав людини передбачає доступ осіб до незалежного та неупередженого суду.

Так, у справі «Делькур проти Бельгії» [Delcourt v. Belgium, 2689/65; [1970] ECHR 1; (1970) 1 EHRR 355; [1970] ECHR 1 17 Jan 1970] ЄСПЛ зазначив, що в демократичному суспільстві у світлі розуміння Конвенції, право на справедливий суд посідає настільки значне місце, що обмежувальне тлумачення статті 6 не відповідало б меті та призначенню цього положення.

У справі «Белле проти Франції» [Bellet v. France, no. 23805/94, ECHR 4 December 1995] ЄСПЛ підкреслив, що одним з аспектів гарантій справедливого судочинства є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, «має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві». Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права.

Тому, по-перше, особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду та, по-друге, держава не повинна чинити юридичних або фактичних перешкод для здійснення цього права.

Міжнародні і національні судові установи відіграють значну роль у захисті прав людини. Міжнародні судові установи виступають також як незалежні, неупереджені органи, покликані

встановити, у чому полягає порушення прав людини. Вони впливають на правову дійсність, зокрема теоретичну та практичну юриспруденцію, як на наднаціональному рівні, так і всередині правових систем окремих держав.

Окремою ланкою механізму захисту прав людини є *конституційне правосуддя*. Серед засобів захисту прав людини слід виокремити інститут конституційної скарги (прямий індивідуальний доступ осіб до конституційного правосуддя).

Серед позасудових засобів захисту особливе місце займає *звернення до омбудсмана* (уповноваженого з прав людини). Особливе значення такого засобу захисту прав людини, як звернення до уповноваженого з прав людини, визначається специфічним статусом останнього. Адже, з одного боку, він включений до системи інститутів держави, а, з іншого, він певним чином належить до інституцій громадянського суспільства. Крім того, інститут омбудсмана покликаний забезпечити захист прав людини, які порушені державою в особі її представників. Однак можливе звернення і щодо порушення прав людини іншими недержавними суб'єктами.

Засобами захисту прав людини є звернення інших уповноважених державних органів і посадових осіб та органів місцевого самоврядування. Ними є *подання індивідуальних і колективних звернень, а також петицій* (останні виконують роль засобу захисту та засобу інформування влади про суспільну думку). Інституції, до яких спрямовуються звернення, можуть бути *спеціалізованими*, як, наприклад, уповноважений з прав дитини або парламентський представник з прав жінок.

Важливою складовою механізму захисту прав людини та дієвими засобами може бути *функціонування недержавних структур і агенцій*.

За їх допомогою відбувається здійснення права на захист прав індивіда через суспільні інституції. Так, носій прав може звертатися до суспільних інституцій спеціального чи загального спрямування на реалізацію прав (тобто правозахисних організацій чи інших асоціацій), користуватися спеціальною адвокаційною діяльністю неурядових організацій, домагатися за допомогою таких інституцій привертання уваги до порушення права на різних рівнях (тобто через місцеві чи загальнодержавні засоби масової інформації,

публічні виступи, організацію акцій протесту). Окремим засобом можна вважати надання приватному інтересу публічного статусу (приміром, ініціювання відповідних змін до нормативних актів). В суворому сенсі ці засоби не є юридичними, однак вони можуть бути досить впливовими. Крім того, вони можуть опосередковано впливати на систему захисту прав людини, звертаючись до моральних, соціальних, політичних сторін суспільного життя. Також ці засоби одночасно із основними юридичними, адже щодо них немає правових вимог, на кшталт вимоги щодо відсутності попереднього судового розгляду чи одночасного розгляду у декількох інстанціях.

Так, висвітлення у засобах масової інформації винесення суддею несправедливого рішення або якихось зловживань у судовому розгляді не є підставою для перегляду цього рішення. Однак вплив такого способу здійснюється передусім за рахунок неправових чинників, що стосуються репутації судді, обурення громадськості, створення несприятливих умов у спілкуванні з іншими індивідами для особи, що порушила права людини тощо.

Захист прав людини може здійснюватися не лише суспільними інституціями, але й окремими особами – правозахисниками та громадськими активістами.

На особливу увагу потребує такий спосіб як надання приватному інтересу публічного статусу, який може застосовувати особа – носій прав людини. Приміром, зміни до нормативних актів можуть бути ініційовані людиною, що бажає не тільки захистити своє порушене право, а й не допустити повторення таких випадків у подальшому. Тому власник прав людини може виступити суб'єктом громадської ініціативи з особистою пропозицією змін до законодавства чи заручитися підтримкою прямих суб'єктів законодавчої ініціативи (приміром, членів парламенту), або докласти зусиль для проведення референдуму з проблемного питання.

Кінцевим позитивним результатом застосування усіх засобів захисту повинен бути належний захист прав людини.

Засоби захисту прав людини застосовуються на міжнародному та національному рівнях, і, відповідно, можуть бути розподілені на *національні й міжнародні*.

Складнощі, що виникають при застосуванні міжнародної системи захисту прав людини, пов'язані передусім з довготрива-

лістю такого застосування. Проте і авторитетність, і виконуваність рішень міжнародних установ, особливо судових, можуть бути вищими, ніж у разі використання національних способів захисту прав людини.

На сьогодні можна констатувати підвищену значущість деяких регіональних організацій, пов'язану, перш за все, з дієвістю останніх, реальною спроможністю впливу на покращення стану із правами людини тощо. Так, приміром, поширюється визнання обов'язкового характеру рішень ЄСПЛ. Крім того, відбувається часте ототожнення понять «регіональних» та «європейських» способів захисту прав людини, і, відповідно, поширення їх впливу за межі відповідного географічного регіону світу, принаймні у вигляді юридичної доктрини щодо прав людини.

При цьому у визначенні пріоритетності засобів захисту прав людини не можна говорити про верховенство одного з них, оскільки, по-перше, вони мають різні підстави застосування, по-друге, належать до різних рівнів системи захисту прав людини, по-третє, використання одних не виключає використання інших. Тому найбільша ефективність у захисті прав людини, контроль за їх дотриманням, досягається при розумному поєднанні міжнародних та національних засобів захисту прав.

Отже, механізм і засоби захисту прав людини вступають в дію при перешкодах у реалізації прав. До механізму захисту включаються нормативні, інституційні та процедурні форми й засоби. Вони спрямовані на відновлення прав, усунення перешкод у реалізації, попередження порушень та відшкодування завданої ними шкоди. Особлива роль належить юридичним засобам захисту, передусім, судовим, однак не слід недооцінювати вплив неюридичного захисту, який здійснюється, перш за все, через недержавні агенції і структури.

МОДУЛЬ 2. УНІВЕРСАЛЬНИЙ КАТАЛОГ ПРАВ ЛЮДИНИ

Лекція 2.1. Захист прав людини на універсальному рівні

1. *Інституалізація прав людини як юридичної категорії.*
2. *Роль ООН у захисті прав людини.*
3. *Спеціальні органи ООН у сфері захисту прав людини.*

Ключові слова: універсальний рівень захисту прав людини, інституалізація, міжнародні організації, ООН, стандарти ООН щодо прав людини, міжнародні договори щодо прав людини, Рада ООН з прав людини, договірні органи ООН, міжнародні судові установи, виконання державами рішень квазісудових органів.

§ 1. Інституалізація прав людини як юридичної категорії

З утвердженням доктрини прав людини та, особливо, після подій Другої світової війни, стрімко почали розвиватися інституційні механізми їх забезпечення і захисту. Права отримали закріплення у міжнародних документах, законодавстві більшості держав, визначення й тлумачення як у теоретичній, так і у практичній юриспруденції.

На сьогодні до системи захисту прав людини включено десятки інституцій на універсальному рівні та сотні – в регіональних і національних межах. Як юридична категорія права використовуються у низці правових актів на усіх рівнях, так само, як у рішеннях судових установ. Крім того, права отримують подальшу інституалізацію через акти, що видаються міжнародними, регіональними та національними інституціями, які функціонують у сфері забезпечення та захисту прав людини.

У широкому розумінні інституалізація (внаслідок неусталеності терміну використовують також інституціалізація або інституціоналізація) включає процес упорядкування та формалізації якогось явища. Вона включає визначення і закріплення певних

принципів та норм, статусів усіх суб'єктів взаємодії, появу інституцій і структурних елементів, створення ефективної системи, здатної задовольнити значущу потребу. Відповідна потреба характерна для усього суспільства чи впливової його частини. Важливою рисою інституалізації виступає її соціальне схвалення.

Інституалізація прав людини передбачає утвердження їх як юридичної категорії, формування каталогу й стійкого розуміння змісту фундаментальних прав, закріплення принципів, норм і стандартів щодо прав на усіх рівнях, визначення статусів їх носіїв та адресатів, діяльність інституцій та дієвість процедур у сфері прав людини, функціонування системи їх захисту, набуття ними цінності та легитимацію правопорядку за допомогою прав.

У загальному вигляді вона спрямована на *здійсненість прав людини*.

Етапами інституалізації прав людини стають такі:

1. *Визнання прав людини*. На універсальному, тобто загальносвітовому рівні, – їх проголошення та закріплення у міжнародних документах (перш за все, Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права). На національному рівні – підтвердження державами прихильності правам людини шляхом приєднання до міжнародних документів, імплементація стандартів щодо прав у правовій системі,

2. *Створення загальних і спеціальних інституцій*, ідеологічно заснованих на доктрині прав людини та покликаних забезпечувати повагу до них, дотримання та реалізацію. На універсальному рівні ними стають, передовсім, міжнародні організації. На національному – державні інститути, однак значна роль належить неурядовим організаціям.

3. *Формування системи захисту прав людини*, дієвої, ефективної та практично орієнтованої. На універсальному та національному рівні головне місце у цій системі займає судовий захист, а також контрольні установи й органи. Крім того, створюються вузько-спрямовані елементи системи захисту прав (омбудсмани, спеціалізовані комісії тощо).

4. *Розвиток практики захисту прав людини й динамічне тлумачення їх доктрини.* Вони включають розширення змісту та обсягу прав, накопичення вірцевих рішень, втілення їх у національні правові системи, процедурне забезпечення прав, альтернативне звітування, у тому числі від бізнесу та неурядових організацій.

5. *Налагодження функціонування розгалуженої системи захисту прав людини на усіх рівнях, а також утвердження прав як загальносвітової цінності.* Ідеалом, який слід помістити в кінці процесу інституалізації, є покладення не лише цінності й універсальності, але й реальної здійсненості прав людини в основу світового порядку. Разом з тим, доктрина та практика прав людини передбачають, що останні не є вичерпними. Крім того, трансформації суспільств і держав породжують нові виклики в сфері прав. Тому за цим етапом може слідувати реформування усієї інституціональної структури з метою кращого розв'язання проблем, пов'язаних з правами людини.

Перелічені етапи не розташовані у суворому хронологічному порядку, їх послідовність й елементний склад можуть змінюватись, передусім, на національному рівні. Вони скоріше відображають загальну логіку інституалізації прав людини.

Чому права людини потребують інституалізації?

Поширення прав людини не відбувається рівномірно. Деякі процеси у сфері прав випереджають їх так би мовити еволюційний розвиток на певних рівнях. Приміром, імплементація стандартів у національне законодавство шляхом механічного запозичення, формальне відтворення інституцій без їх фактичної наповненості, системні проблеми виконання рішень щодо порушених прав людини у окремих державах.

Разом з тим, очевидно, що людство не може дозволити собі знизити планку міжнародних стандартів, хоча б для того, щоб не повторити жахів світових війн, тоталітарних режимів і злочинів у глобальних масштабах.

Процес інституалізації необхідний як на універсальному, так і на регіональному й національному рівнях, тому що він забезпечує дієвість прав людини. Права людини зберігають силу, незалежно від закріплення у міжнародних і національних документах, проте

інституалізація надає їм правового та організаційного закріплення.

Інституалізація як така забезпечує сталість та цілісність правоворядку, задоволення найбільш значущих потреб суспільства, досягнення справедливості й рівності.

На універсальному рівні *інституалізація має перед собою далекосяжний образ глобального світового порядку, заснованого на правах людини.*

На національному рівні інституалізація прав людини сприяє демократичним процесам державотворення, проникненню концепції прав у публічний дискурс, інкорпорації прав у нормативно-правові акти, пом'якшенню позитивістського типу праворозуміння представників влади та розвитку приватного сектору, особливо правозахисних організацій.

Стійкий зв'язок інституалізації прав людини з демократичними процесами породжує цікаве коло легітимації: інституалізація та демократія сприяють утвердженню прав людини, у свою чергу права людини легітимізують публічний порядок.

Останнім часом звучать думки про глобальну інституалізацію, яка включає перетворення у різних сферах суспільного життя – економічній, політичній, правовій, культурній тощо. Глобальна інституалізація передбачає, серед іншого, підвищення впливу наднаціональних структур на забезпечення та захист прав людини. Формами глобальної інституалізації прав людини у такому разі стають, передусім, наднаціональні організації, а також принципи та норми міжнародного права прав людини.

У процесі інституалізації прав людини важлива роль належить міжнародним організаціям. Так, останні розвивають доктрину й практику захисту прав людини, володіють значними інформаційними, дипломатичними, фінансовими ресурсами, мають спеціальні повноваження та інструменти впливу, підтримують різноманітні програми розвитку й допомоги. На сьогодні вони є впливовими суб'єктами міжнародної політики та гравцями у публічному секторі. Такі організації, крім того, впливають не лише на міжнародну, але також на внутрішню політику держав.

Отже, інституалізація прав людини важлива для їх здійсненості, передусім, через наявність неупереджених, ефективних та надійних інституцій на універсальному, регіональному та

національному рівнях. На національному рівні вона також сприяє демократизації та легітимації. Інституалізацію можна розглядати у глобальній перспективі розвитку світового співтовариства, в центрі якого знаходяться права людини.

§ 2. Роль ООН у захисті прав людини

Людство пройшло великий шлях від поступового визнання ідеї прав до впевненості у тому, що розгалужений механізм для забезпечення й захисту прав людини необхідний на усіх рівнях. Центральне місце серед міжнародних організацій, покликаних сприяти утвердженню прав на всіх рівнях, безумовно, займає Організація Об'єднаних Націй.

ООН є головною універсальною та найбільш авторитетною інституцією у сфері забезпечення й захисту прав людини. Створена у 1945 році як система, покликана об'єднати зусилля заради досягнення глобальних цілей, на сьогодні вона включає 193 держави-учасниці.

Відповідно до Статуту ООН, ця структура покликана «позбавити прийдешні покоління нещастя війни, яка двічі в нашому житті принесла людству невимовне горе, і знову утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав більших та малих націй, та створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають із договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяти соціальному прогресу й поліпшенню умов життя при більшій свободі». Конкретною метою у сфері прав людини визначається «здійснювати міжнародне співробітництво у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії».

Опосередковано на підтримання поваги, забезпечення й захист прав впливають також інші цілі ООН. Наприклад, підтримка міжнародного миру та безпеки, залагодження або розв'язання конфліктів має значення для прав людини в умовах цивільних і військових конфліктів. Розвиток дружних відносин між націями на

основі дотримання принципів рівноправності та самовизначення народів – для прав людини, що можуть бути реалізовані колективно.

Крім того, ООН впливає на права людини за допомогою усіх тих актів різного виду та юридичної сили, які приймаються в межах організації, як загальними, так і спеціальними її органами, а також самітими, конференціями, іншими заходами за участі організації.

ООН приймає рекомендації, ухвалює рішення, скликає міжнародні конференції, готує проекти конвенцій, здійснює дослідження, надає консультативну та технічну допомогу окремим країнам. Фактично усі головні та значна частина допоміжних органів ООН тією чи іншою мірою займаються питаннями прав людини.

Приміром, Генеральна Асамблея ООН виконує загальну функцію з сприяння повазі та дотриманню прав людини. Питання прав людини розглядаються на засіданнях Генеральної Асамблеї (майже кожного разу включаються до порядку денного), обговорюються проблеми у сфері прав і приймаються рішення, важливі для їх доктрини та системи захисту.

Рада ООН з прав людини.

Вона є міжурядовим органом ООН та складається з 47 держав, обраних таємним голосуванням на основі справедливого географічного розподілу, які відповідають за сприяння повазі й захисту прав людини в світі. Рада ООН з прав людини вважається найбільш спеціалізованим й авторитетним елементом системи захисту прав людини на універсальному рівні.

Рада працює як допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН з 2006 року, здійснює обговорення усіх питань та ситуацій в сфері прав людини, які потребують її уваги. Головними принципами діяльності Ради ООН з прав людини є універсальність, неупередженість, невідбірковість, об'єктивність, налагодження конструктивного міжнародного діалогу та співробітництва з метою сприяння повазі, дотриманню й захисту всіх прав.

Обговорення проблематики прав людини цією Радою охоплює регулярні та спеціальні сесії (скликаються для попередження порушень прав людини та швидкого реагування на надзвичайні ситуації). Діяльність органу включає універсальний періодичний огляд та спеціальні процедури.

Універсальний періодичний огляд передбачає моніторинг ситуації з правами людини у кожній державі-учасниці ООН та звітування держав. Цей механізм відносно новий для ООН.

Спеціальні процедури Ради ООН з прав людини передбачають діяльність незалежних експертів з мандатами надавати повідомлення та рекомендації щодо прав людини за певної тематикою або стосовно певної держави. Система спеціальних процедур охоплює особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні, культурні права. На сьогодні до неї включені 44 тематичні мандати та 12 мандатів щодо окремих держав. Спеціальні процедури включають візити експертів для огляду ситуації в конкретній державі та підготовку доповідей за результатами (висновки й рекомендації).

В межах Ради ООН з прав людини є інститут «постійного запрошення», яке оголошують держави-члени та спостерігачі й який дозволяє у будь-який момент скористатися спеціальними процедурами стосовно цих держав.

Діяльність Ради ООН з прав людини передбачає також розроблення міжнародних стандартів, інформаційно-просвітницьку та пропагандистську (в сенсі просування) роботу в сфері прав людини.

Верховний комісар ООН з прав людини.

Він є посадовою особою під керівництвом Генерального секретаря ООН. Верховний комісар діє з 1993 року та відповідає за діяльність ООН в сфері прав людини. Офіс (або Управління) Верховного комісара ООН з прав людини складається з експертів, що разом забезпечують функціонування Центру з прав людини та співробітництво, як між елементами всередині ООН, так і з іншими елементами механізмів захисту прав людини.

Діяльність Верховного комісара ООН з прав людини та його офісу здійснюється у таких напрямках: 1) нормотворчість; 2) моніторинг; 3) сприяння забезпеченню прав людини. Особливі інструменти надані йому для швидкого реагування на надзвичайні ситуації з правами (грубі та масові порушення, військові та цивільні конфлікти, наслідки стихійних лих тощо).

Верховний комісар ООН з прав людини виконує функції з забезпечення діяльності Ради ООН з прав людини і договірних органів щодо прав у структурі ООН. Як організаційний та

координаційний інститут він також сприяє налагодженню зв'язків всередині всієї системи захисту прав людини на рівні ООН.

Крім того, в межах діяльності цього органу відбуваються дослідження щодо прав, підготовка та поширення інформації та публікацій, надання відповідних консультативних послуг.

Мандат Верховного комісару ООН розповсюджується на уряди держав усього світу та зобов'язує останні сприяти діяльності відповідного органу. Його представники працюють також у складі миротворчих місій ООН.

Верховний комісар ООН з прав людини одночасно є Заступником Генерального секретаря, призначається ним і затверджується Генеральною Асамблеєю ООН у відповідності до принципу справедливого географічного представництва.

Міжнародний суд (або Міжнародний суд ООН).

Він виступає головним судовим органом ООН. Заснований в 1945 році замість Постійної палати міжнародного правосуддя, цей орган складається з 15 суддів, що обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки ООН.

Міжнародний суд має компетенцію на урегулювання суперечок між державами-учасниками ООН. Фактично юрисдикція суду розповсюджується на три типи питань: 1) усі питання, передані державами; 2) усі питання, передбачені Статутом ООН, частиною якого є Статут Міжнародного суду; 3) усі питання, передбачені спеціальними договорами та конвенціями.

Суд розглядає суперечності між державами, пов'язані з порушенням міжнародних договорів та конвенцій, а також зобов'язань, що виникають при тлумаченні відповідних документів.

Хоча цей орган не розглядає індивідуальні звернення щодо порушень прав людини, проте у консультативних висновках суд неодноразово висловлював позицію стосовно злочинів проти людства й окремих порушень прав. Крім того, за будь-якими консультаціями до Міжнародного суду мають право звернутися Генеральна Асамблея (або інші органи ООН з її дозволу) та Рада Безпеки ООН. Остання може рекомендувати передати будь-який правовий спір між державами на розгляд Міжнародного суду.

Більшість справ, які розглядає Міжнародний суд, складають справи про незаконне застосування сили, територіальні суперечки,

спори про юрисдикцію, а також претензії фінансового характеру.

Так, 16 січня 2017 року Україна подала позов до Міжнародного суду з метою притягнення Російської Федерації до відповідальності за вчинення актів тероризму та дискримінації протягом її незаконної агресії проти України [Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)].

Україна також звернулася з проханням запровадити тимчасові заходи, спрямовані на запобігання продовженню порушень прав людини з боку Російської Федерації протягом розгляду справи.

Позов подано в рамках Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, оскільки Російська Федерація підписала та визнає ці конвенції.

Порушення Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму обґрунтовується через надання зброї та інших видів допомоги незаконним збройним формуванням, які вчинили низку актів тероризму на території України (у тому числі збиття літака малайзійських авіаліній рейсу МН17, обстріли жилих районів Маріуполя та Краматорська, знищення цивільного пасажирського автобуса неподалік від Волновахи і смертоносний вибух під час мирного зібрання в Харкові). Порушення Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації обґрунтовується через участь в кампанії дискримінації щодо неросійських громад, які проживають на окупованій території Кримського півострова, зокрема, спільнот етнічних українців і кримських татар (у тому числі, проведення незаконного «референдуму», політику культурного знищення цих громад, заборона діяльності Меджлісу кримськотатарського народу, незаконні обшуки та затримання, обмеження щодо української та кримськотатарської мов).

19 квітня 2017 року Міжнародний суд оприлюднив перше, проміжне рішення у справі, яким зобов'язав Російську Федерацію відновити діяльність Меджлісу кримськотатарського народу, проте відмовив у запровадженні тимчасових заходів.

Міжнародний кримінальний суд.

Він діє на підставі Статуту Міжнародного кримінального суду

(Римського статуту), що був прийнятий у 1998 році, а набрав чинності у 2002, після його ратифікації 60 державами. Прийняття Римського статуту було покликане продемонструвати рішучість міжнародної спільноти покласти край безкарності осіб, що скоюють серйозні злочини. Значний вплив на формування міжнародного кримінального права та створення цього суду справили Нюрнберзький трибунал і Токійський процес.

Міжнародний кримінальний суд має обов'язкову юрисдикцію та діє постійно. До його компетенції належить розгляд злочинів осіб, відповідальних за геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності, тобто питання індивідуальної кримінальної відповідальності за найтяжчі злочини у сфері прав людини.

Суд складається з 18 суддів, об'єднаних у три відділення (попереднього, судового та апеляційного розгляду). Судді обираються Асамблеєю держав-учасниць, що складається з представників країн, які ратифікували Римський статут, з-поміж кандидатів, компетентних у питаннях кримінальної юстиції, міжнародного права, у тому числі, міжнародного гуманітарного права та права прав людини.

Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юрисдикції у випадку, коли держава не бажає або не здатна реалізувати кримінальне переслідування належним чином. Він має статус незалежної міжнародної організації та не входить до офіційних структур ООН, але справа може бути порушена у ньому за поданням Ради Безпеки ООН.

Низка держав, як, наприклад, США, Ізраїль, Індія, Китай не ратифікували Римський статут та заперечують проти існування Міжнародного кримінального суду у його сучасному вигляді, зважаючи на те, що він порушує національні інтереси, обмежує суверенітет держав і має доволі широку компетенцію.

Крім того, 16 листопада 2016 року Російська Федерація оголосила про намір не стати учасником Римського статуту Міжнародного кримінального суду (який вона підписала, але не ратифікувала).

Так, 8 вересня 2015 року Україна повідомила Міжнародний кримінальний суд про визнання його юрисдикції щодо скоєння злочинів проти людства та воєнних злочинів найвищими

посадовими особами Російської Федерації і керівниками самопроголошених республік «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка», які призвели до особливо тяжких наслідків і масового вбивства українських громадян

У щорічному звіті попереднього розслідування прокурора, оприлюдненому 14 листопада 2017 року, зазначається, що згідно з отриманою інформацією, ситуація на території Криму та Севастополя рівнозначна міжнародному збройному конфлікту між Україною і Російською Федерацією. Даний міжнародний збройний конфлікт почався не пізніше 26 лютого 2014 року, коли Російська Федерація задіяла особовий склад своїх збройних сил для отримання контролю над частинами території України без згоди уряду України. Право міжнародних збройних конфліктів можна застосувати до даної ситуації і після 18 березня 2014 року в тій мірі, в якій події на території Криму і Севастополя будуть рівнозначні стану окупації, що триває. Тому встановлення факту правомірності початкової інтервенції, яка спричинила за собою окупацію, не потрібно. Таким чином, даний міжнародний конфлікт може бути розслідуваний відповідно до Римського статуту.

На сьогодні більшість міжнародних судових установ не можуть розглядати спір, якщо держава не погодиться на визнання юрисдикції названих судів. Разом з тим, споглядаються тенденції до визнання обов'язковості їх юрисдикції, а також до підвищення доступності міжнародного правосуддя для фізичних і юридичних осіб. Також зростає роль міжнародних судових установ як авторитетних і неупереджених, й одночасно високопрофесійних і спеціалізованих органів правосуддя.

Глобалізаційні перетворення викликають посилення взаємодії держав і суспільств, а також формування нових структур глобальної керованості. Зважаючи на те, що процес інституалізації є динамічним, створені у ньому інституції з часом трансформуються, як під впливом розвитку доктрини прав людини, так і під впливом викликів, що ставлять перед світовою спільнотою нові та старі форми зазіхань з боку окремих держав. Так, серед нагальних потреб у змінах системи захисту прав людини – реформування сектору безпеки ООН (зокрема, перегляд права вето та особливостей складу

Ради Безпеки ООН). У той же час, роль наднаціональних структур у розвитку доктрини прав людини та їх захисті неухильно зростає.

Отже, органи ООН є основою системи забезпечення та захисту прав людини на універсальному рівні, а також впливають на ситуацію з правами на регіональному та національному рівнях, як за рахунок окремих інструментів та документів, так і за рахунок загального авторитету цієї організації. В межах діяльності ООН утверджується універсальний каталог прав людини.

§ 3. Спеціальні органи ООН у сфері захисту прав людини

У межах ООН функціонують спеціальні (договірні або конвенційні) органи із захисту прав людини. Організаційно-технічну сторону їх роботи забезпечує Управління Верховного комісара ООН з прав людини.

До таких органів належать:

1. Комітет ООН з прав людини (CCPR).
2. Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (CESCR).
3. Комітет проти катувань (CAT) та Підкомітет з попередження катувань.
4. Комітет з ліквідації расової дискримінації (CERD).
5. Комітет з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW).
6. Комітет з прав дитини (CRC).
7. Комітет з прав інвалідів (CRPD).
8. Комітет з насильницьких зникнень (CED).
9. Комітет з прав робітників-мігрантів (CMW).

Усі держави-учасниці ООН ратифікували як мінімум один міжнародний договір щодо прав людини. Контроль за здійсненням таких міжнародних договорів покладений на договірні органи ООН – перелічені вище спеціалізовані комітети. Підкомітет з попередження катувань здійснює контроль у відповідності до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Комітет ООН з прав людини (CCPR).

Утворений у 1977 році, діє на підставі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 1966 року.

Комітет має право здійснювати контроль над дотриманням положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права через такі інструменти: 1) розгляд періодичних доповідей держав-учасниць про прийняті ними заходи для реалізації положень пакту; 2) розгляд скарг індивідів щодо порушення державою-учасницею прав, закріплених у пакті; 3) розгляд скарг держав-учасниць про порушення положень пакту.

Періодичні доповіді зобов'язані подавати раз на 5 років усі держави, що ратифікували Міжнародний пакт про громадянські і політичні права або приєдналися до нього. Комітет має повноваження поставити низку питань до держави, як заздалегідь, так і під час представлення доповіді. Неурядові організації можуть представити до Комітету альтернативні доповіді.

Так, у 2015 році, Комітет ООН з прав людини на засіданні у Женеві поставив Російській Федерації низку ряд питань щодо порушення прав людини у анексованому Криму.

За повідомленням Центру інформації про права людини, частина питань була пов'язана з ситуацією з правами людини на півострові, оскільки Російська Федерація *de facto* здійснює контроль над цією територією.

Комітет ООН з прав людини цікавився питаннями затримання учасників протестів, дискримінації кримських татар, переслідування ЗМІ, викрадення активістів і перешкоджання роботі правозахисних організацій, незаконних арештів і захоплень власності. Також були поставлені питання, пов'язані з громадянством (термін та наслідки відмови від російського громадянства). Окремі питання до російської делегації були присвячені проблемам забезпечення культурних прав (скорочення кількості вчителів української мови, закриття українських шкіл у Криму, прибрання з ефіру україномовних передач).

Після розгляду кожної доповіді Комітет ООН з прав людини видає заключні зауваження, тобто думку про стан справ з виконанням пакту у відповідній державі, які включають оцінку проблем дотримання прав і позитивних аспектів їх дотримання прав,

рекомендації з ефективного втілення положень договору до національного законодавства та правозастосовної практики. Ці зауваження не мають обов'язкової юридичної сили, однак держави намагаються їх врахувати.

Скарги (повідомлення) індивідів, що стосуються порушення їх громадянських і політичних прав державами, під юрисдикцією яких вони знаходяться, розглядаються Комітетом, за умови вичерпання національних засобів захисту порушеного права або доведення, що розгляд справи умисно затягується. Усі скарги розглядаються на закритих засіданнях, але результати розгляду оприлюднюються у щорічних доповідях Комітету. Він, однак, не є судовою установою, тому не приймає рішення, а висловлює міркування. Держави, в свою чергу, можуть (і мають) прислухатися до таких міркувань та відновлювати порушені права й надавати компенсацію особам-скаржникам.

Скарги однієї держави на іншу можуть бути подані щодо невиконання зобов'язань за пактом, якщо сторони визнали компетенцію Комітету ООН з прав людини їх отримувати та розглядати.

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (CESCR).

Заснований у 1985 році, діє на підставі Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 1966 року.

Цей орган має компетенцію розглядати: 1) періодичні доповіді про дотримання державами положень відповідного пакту; 2) індивідуальні та колективні повідомлення від осіб.

Періодичні доповіді подаються державами раз на 5 років і містять опис законодавчих, судових та інших заходів, здійснених ними для захисту закріплених у пакті прав, а також того, з якими проблемами при цьому стикаються. За результатами розгляду Комітет з економічних, соціальних і культурних прав видає заключні коментарі щодо стану дотримання відповідних прав у певній державі та вимагає від держави виправлення порушень прав.

Міжнародні та національні недержавні організації можуть подавати альтернативні доповіді і висловлювати свої думки з приводу виконання або невиконання державами-учасниками положень пакту на засіданнях Комітету.

Окремим механізмом захисту економічних, соціальних і культурних прав людини є процедура розслідування та подання термінової доповіді Комітету, для чого він призначає одного або декількох своїх членів. За згоди держави, щодо якої здійснюється розслідування, призначені Комітетом особи можуть відвідувати цю державу.

Комітет проти катувань (CAT).

Утворений у 1987 році та діє відповідно до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 1984 року.

Держава-учасниця відповідної конвенції надає цьому органу доповіді (раз на 4 роки або за вимогою Комітету) про прийняті нею міри по виконанню взятих на себе зобов'язань. За підсумками розгляду видаються заключні зауваження та рекомендації. В окремих випадках Комітет може зажадати від підзвітної держави направлення інформації про виконання окремих рекомендацій протягом року.

Комітет проти катувань може не лише вивчати подану інформацію, але й проводити розслідування щодо заяв про систематичне застосування катувань у певній державі. Таке розслідування може бути конфіденційним. По його закінченні та після консультації з відповідною державою Комітет може прийняти рішення про включення короткого звіту про результати розслідування до своєї щорічної доповіді (обнародувати результати). У всіх інших випадках діяльність та документи, пов'язані з розслідуванням, залишаються конфіденційними.

До компетенції цього органу належить розгляд індивідуальних повідомлень про порушення державою-учасницею положень відповідної конвенції, якщо такі держави заявили про визнання компетенції Комітету отримувати і розглядати такі повідомлення від осіб. За підсумками розгляду повідомлень обом сторонам надсилаються думки Комітету.

Крім того, цей орган розглядає щорічні доповіді Підкомітету з попередження катувань і має право виступати з публічними заявами щодо них.

Підкомітет ООН з попередження катувань контролює місця позбавлення волі та тримання під вартою у державах-учасницях Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших

жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Комітет з ліквідації расової дискримінації (CERD).

Заснований у 1970 році та діє відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації від 1965 року.

Цей орган розглядає періодичні доповіді, які держави зобов'язані подавати раз на 2 роки та на вимогу Комітету. Практика розгляду періодичних доповідей майже в усьому збігається з практикою інших договірних органів, а за результатами видаються заключні зауваження та рекомендації. Також Комітет може запросити окремого подання інформації від держави, якщо дійде висновку, що рекомендації підлягають терміновому виконанню.

Комітет з ліквідації расової дискримінації може приймати і розглядати повідомлення від окремих осіб або груп осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення державою-учасницею прав, закріплених у відповідній конвенції. За результатами видаються рекомендації.

Передбачена і процедура скарг від держави про те, що інша держава-учасниця не виконує положень названої конвенції. За результатами утворюється спеціальна комісія з метою врегулювання спору між державами.

Особлива форма роботи Комітету з ліквідації расової дискримінації – процедура раннього попередження та негайних дій, яка передбачає втручання цього органу для недопущення переростання наявної проблеми в області расової дискримінації в конфлікт (заходи раннього попередження) або для припинення порушень (негайні дії).

У 2018 році в рамках статті 11 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації вперше в історії були представлені три міждержавні скарги (повідомлення).

Комітет з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW).

Заснований у 1982 році та діє на підставі Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 1979 року.

За рідкими винятками, він повністю складається з жінок, що представляють широкий спектр професій (юристки, вчені, викладачки, дипломатки, експертки з гендерних питань тощо).

Цей орган розглядає доповіді держав стосовно запровадження законодавчих, судових, адміністративних або інших заходів, вжитих для виконання положень наведеної вище конвенції та про прогрес, досягнутий у цих питаннях.

Періодичні доповіді подаються раз на 4 роки або за запитом Комітету. За підсумками розгляду цей орган на закритих засіданнях готує заключні зауваження та рекомендації. З 2008 року Комітет запровадив процедуру контролю за виконанням окремих рекомендацій. Так, до заключних зауважень включається прохання до держави представити інформацію щодо їх імплементації протягом 2 років.

Комітет має право проводити конфіденційну процедуру розслідування повідомлень про серйозні та систематичні порушення закріплених у відповідній конвенції прав.

Комітет з прав дитини (CRC).

Утворений у 1991 році у відповідності до Конвенції про права дитини від 1989 року. Специфікою діяльності цього органу є те, що він може розглядати індивідуальні повідомлення про порушення Конвенції про права дитини або перших двох факультативних протоколів до неї щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та порнографії, а також щодо залучення дітей у збройні конфлікти. Відповідно до третього факультативного протоколу до названої вище конвенції передбачається, що з індивідуальними скаргами до Комітету зможуть звертатися самі діти.

Комітет також розглядає періодичні доповіді від держав, які подаються раз на 5 років, видає пропозиції та рекомендації загального характеру.

Комітет з прав інвалідів (CRPD).

Заснований та функціонує згідно з Конвенцією про права осіб з інвалідністю (Конвенцією про права інвалідів) від 2006 року, що набрала чинності у 2008 році.

Розглядає періодичні (раз на 4 роки) доповіді держав, а також скарги окремих осіб або груп, які знаходяться під юрисдикцією однієї з держав, що ратифікувала факультативний протокол до відповідної конвенції. Цей орган може проводити розслідування у випадку надання надійних доказів про серйозні та систематичні порушення названої конвенції.

Крім загальних висновків і рекомендацій щодо дотримання прав осіб з усіма видами інвалідності, Комітет з прав інвалідів може висловлювати думку з приводу сфер, у яких необхідно проводити адаптацію для ефективного здійснення відповідних прав і в яких слід посилити їх захист.

Комітет з насильницьких зникнень (CED).

Основою його діяльності є Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 2006 року.

Держави-учасниці цього договору зобов'язані подавати до Комітету відповідні періодичні доповіді. Комітет має право ставити питання та надавати свої висновки й рекомендації.

Держава-учасниця може в момент ратифікації або в будь-який час після цього заявити, що вона визнає компетенцію Комітету з насильницьких зникнень отримувати та розглядати повідомлення від осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення державою-учасницею положень цієї конвенції.

Комітет може розглядати скарги від держави про те, що інша держава-учасниця не виконує положень відповідної конвенції.

Компетенція цього органу передбачає можливість проведення розслідування серйозних випадків порушення наведеної конвенції, а також процедуру термінових заходів, коли особи можуть звернутися до Комітету в інтересах зниклого з проханням про розшук та встановлення місцезнаходження. Комітет може вступити у діалог з відповідною державою та продовжувати його до з'ясування долі зниклої особи.

Комітет з прав робітників-мігрантів (CMW).

Діє з 2004 року на підставі Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей від 1990 року.

Розглядає періодичні (раз на 5 років) доповіді від держав та надає висновки й рекомендації. Цей орган також може видавати загальні зауваження, у тому числі щодо тлумачення положень відповідної конвенції.

Для цього органу індивідуальний механізм подачі скарг ще не набрав чинності.

Для більшості договірних органів передбачені аналогічні процедури розгляду періодичних доповідей та повідомлень від осіб і

груп. Разом з тим, *обов'язковість рішень Комітетів ООН у справах за індивідуальними скаргами залишається неясною.*

Дискутуються *три варіанти обов'язковості* таких рішень:

1. Виконання рішення на розсуд держави, оскільки Комітети ООН належать не до судових, а до квазісудових органів.

2. Виконання рішення як обов'язок держави, що впливає з моніторингових повноважень Комітетів ООН та визнання їх компетенції у відповідній сфері внаслідок ратифікації конвенцій і факультативних протоколів конкретно державою.

3. Виконання рішення як обов'язок держави та притягнення останньої до відповідальності у разі невиконання (у тому числі через накладання санкції після обговорення у Раді Безпеки ООН),

Україна є державою-учасницею усіх перелічених міжнародних конвенцій та, відповідно, визнає юрисдикцію цих договірних органів. Звернення до Комітетів ООН можливе після використання національних засобів правового захисту, однак це не гарантує виконання на національному рівні рішення, котре особа та держава отримають за результатами звернення.

На рівні уряду переважає позиція, що загальні зауваження та рекомендації Комітетів ООН не мають обов'язкового характеру, однак можуть привернути увагу світового співтовариства до проблем захисту прав людини всередині держави та бути підставою для тиску на уряд з боку міжнародної спільноти.

Так, у справі «Віктор Щітка проти України», заявник був підданий катуванню та в результаті цього зізнався у вчиненні злочину, і Комітет ООН з прав людини вказав на судову помилку.

У 2000 році Віктор Щітка був визнаний винним в умисному вбивстві, поєднаним зі звалтуванням, крадіжкою особистих речей та незаконному носінні холодної зброї і засуджений до довічного позбавлення волі з конфіскацією майна. У 2011 році Комітет ООН з прав людини ухвалив рішення про необхідність розслідування фактів застосування тортур, судовий перегляд кримінальної справи та виплату компенсації. Однак Вищий спеціалізований суд України відмовився переглядати справу, оскільки зауваження Комітету ООН з прав людини не є рішенням судового органу.

Крім цих Комітетів ООН, на універсальному рівні захисту прав людини є також інші органи, діяльність яких спрямована на

забезпечення поваги, дотримання, реалізації та захисту прав людини.

Отже, в межах ООН діють спеціальні договірні органи, які наділені повноваженнями розглядати періодичні доповіді від держав щодо дотримання окремих прав людини, а також, у більшості випадків, – розглядати індивідуальні повідомлення, проводити розслідування порушення прав та надавати загальні зауваження й рекомендації. Проте виконання державами рішень Комітетів ООН залежить від політичної волі уряду, а невиконання має наслідки у вигляді іміджевих втрат держави, а не відповідальності.

Лекція 2.2. Формування універсального каталогу прав людини

- 1. Абсолютні та відносні права людини. Обмеження прав.*
- 2. Права людини, що визнаються та захищаються на універсальному рівні.*
- 3. Новітні права людини.*

Ключові слова: абсолютні права людини, обмеження прав людини, каталог прав людини, система захисту прав людини, легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві, передбаченість законом, пропорційність обмежень прав, новітні права людини, інформаційні права.

§ 1. Абсолютні та відносні права людини. Обмеження прав

Формування універсального каталогу прав – це складне завдання і довготривалий процес. Спори навколо змісту та необхідного ступеню захисту, а також зобов'язань, які випливають з окремих прав людини, не припиняються. Разом з тим, є права, щодо визнання яких фундаментальними, недопустимості жодних обмежень або допустимості за виняткових умов і дотримання жорстких критеріїв, існує консенсус у теоретичній та практичній юриспруденції.

По-перше, незважаючи на будь-які міркування та суспільні інтереси, *певний набір прав визнається абсолютними, тобто стосовно них обмеження є недопустимими.*

По-друге, *допустимість обмеження інших прав людини будується на застосуванні жорстких критеріїв.* Класичними стали вироблені у практиці ЄСПЛ вимоги до наявності легітимної мети, передбачуваності законом, необхідності у демократичному суспільстві, а також вимога до пропорційності обмеження.

По-третє, *не вважається обмеженням те, що відбувається внаслідок притягнення людини до відповідальності за скоєне правопорушення.* Приміром, щодо особи, яка позбавлена волі у законний спосіб і, відповідно, позбавлена можливості реалізувати на встановлений строк право на свободу пересування. Хоча у даному випадку правильніше було б визначати наслідки відповідальності особи для її прав не як обмеження, а як законні перешкоди у можливості реалізації права.

По-четверте, *одні права людини можуть обмежуватися іншими правами.* За загальним правилом, окремі права людини можуть балансуватися з важливими суспільними цінностями та інтересами (безпекою, здоров'ям, мораллю тощо). Так само можуть вступати у суперечність і потребувати визначення пріоритету окремі права. Наприклад, право на свободу вираження та право на приватність. При цьому, йдеться про динамічний баланс, тобто залежно від конкретних обставин перевагу може отримувати одне або інше право.

Обмеження прав людини потребує «зваження», «балансування» прав, що залежить від конкретної ситуації.

Приміром, право на приватність захищає особисті відомості з життя людини. Але якщо ця людина не є у повному сенсі приватною особою, а, приміром, займає пост в уряді чи займається політичної діяльністю, то право суспільства знати, право на інформацію та суспільний інтерес до того, щоб отримувати відомості про особу, яка суттєво впливає рішеннями чи діями на соціум, переважає. Тому ЗМІ можуть проводити розслідування й публікувати матеріали з таким втручанням у право на приватність, яке було б визнано незаконним стосовно приватної особи. Разом з тим, це не може бути будь-яка інформація особистого характеру, і межі втручання не

можуть встановлюватися без урахування виду цієї інформації або дотичності таких відомостей до приміром, політичної діяльності особи, а також до того, як їх розкриття може вплинути на її дії та рішення.

Так, у справі «Рууснен проти Фінляндії» [Ruusunen v. Finland, 73579/10 – Chamber Judgment, [2014] ECHR 35], заявниця скаржилася на порушення її права на свободу слова. У 2007 вона опублікувала книгу з детальною інформацією про минулі стосунки з прем'єр-міністром Фінляндії, яка містила багато подробиць щодо його сексуального життя та інтимних моментів. У 2008 книгу було знято з продажу. Після декількох судових процесів на національному рівні, Верховний суд Фінляндії ухвалив, що Руусунен повинна бути притягнута до відповідальності за поширення інформації, яка порушує недоторканність приватного життя.

ЄСПЛ зазначив, що оскільки колишній прем'єр-міністр був громадським діячем (публічною особою) в той час, коли книга була опублікована, очікується, що він буде піддаватися більшому ступеню громадського контролю, ніж абсолютно приватна особа, і що це може негативно позначитися на його честі й репутації. У той же час, хоча значна частина книги дійсно могла бути предметом публічних дебатів, опис сексуальних контактів був надмірним вторгненням до приватного життя.

Тому суд дійшов висновку про відсутність порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і встановив, що баланс між свободою вираження поглядів авторки та правами экс-прем'єр-міністра повинен зважуватися на користь захисту приватного життя.

У будь-якому разі *обмеження прав людини не можуть бути свавільними*. Це повинні бути розумні та небезпідставні обмеження, вони повинні здійснюватися у спосіб, найменш обтяжливий для носіїв прав людини. Вимога до необтяжливості або пропорційності обмежень є важливою, як для необхідності їх застосування як таких, так і для визначення, чи було порушення прав у конкретному випадку застосування обмежень.

Як визначається, «юридизація прав людини забезпечується через засади пропорційності, які визначають допустимі межі втручання у суверенний вибір особи – сферу приватної автономії

індивіда. Іншими словами, принцип пропорційності поєднує в собі природно-правовий та юридичний вимір права».¹⁰

Обсяг обмежень прав людини залежить також від суспільної ситуації, не лише від індивідуальних обставин.

Приміром, за надзвичайних обставин (збройний конфлікт, стихійне лихо, техногенна катастрофа тощо) можуть бути застосовані обмеження певних прав людини або обсяг застосованих обмежень може збільшуватися.

Так, у справі «Лоулес проти Ірландії» [Lawless v. Ireland, Judgment on Merits, App no 332/57 (A/3), [1961] ECHR 2, (1961) 1 EHRR 15, IHRL 1 (ECHR 1961), 1st July 1961, [ECHR], Ірландія оголосила про відступ від деяких зобов'язань щодо прав людини після спалахів жорстокого насильства у зв'язку з діяльністю «Ірландської республіканської армії (ІРА)». Заявник, член ІРА, був затриманий та перебував у військовому таборі для затриманих протягом 5 місяців без суду у 1957 році.

Ірландія стверджувала, що існує надзвичайна ситуація, яка загрожує життю нації за змістом статті 15 Конвенції, і що такий захід, як затримання осіб без суду є суворо необхідним в силу цієї ситуації.

ЄСПЛ встановив, що в загальному контексті статті 15 Конвенції, природний і загальноприйнятий сенс слів «інші надзвичайні ситуації, що загрожують життю нації» досить ясний; вони належать до «виняткової ситуації кризи або надзвичайної ситуації, яка зачіпає все населення і становить загрозу для організованого життя спільноти, з якого складається держава».

Суд визначив, що факти й обставини, які спонукали ірландський уряд до затримання заявника, вкладаються у цю концепцію. Надзвичайність ситуації розумно виведено ірландським урядом з сукупності декількох чинників, а саме: існування на території Ірландської Республіки таємної армії, що займається неконсти-

¹⁰ Савчин М. Права людини у світлі конституційної реформи // М. Савчин // Український часопис міжнародного права, Спецвипуск: Міжнародне право і Конституція України, 2015. – С. 67–79. – Режим доступу: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/7197/1/Savchyn_human%20right%27s%20in%20light%20of%20ConRef_fin.docx.

туційними діями, і застосуванням насильства для досягнення своїх цілей; тим фактом, що ця армія також діяла за межами території держави, що серйозно підриває відносини Ірландської Республіки з її сусідом; по-третє, стійке та тривожне збільшення терористичної діяльності з осені 1956 року і протягом першої половини 1957 року.

ЄСПЛ дійшов висновку, що затримання заявника з 13 липня по 11 грудня 1957 року було засноване на праві відступу, належним чином здійсненим ірландським урядом відповідно до статті 15 Конвенції в липні 1957 року. Суд констатував відсутність порушення урядом Ірландії зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Тому обмеження прав людини можуть бути іншими за надзвичайних обставин, ніж за ординарних.

Слід зазначити, що термін «обмеження» часто використовується як для визначення юридичних меж прав людини, так і для власне обмежень останніх. Так, І. Лищина визначає низку допустимих обмежень прав людини, викликаних «об'єктивними причинами чи необхідних для існування суспільства: 1) обмеження, обумовлені рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку суспільства; 2) пов'язані з конкретним власником прав, його економічними, фізичними та іншими особливостями; 3) такі, що впливають з формули «права людини обмежують права іншого власника прав»; 4) такі, що вводить держава (постійні чи тимчасові)»¹¹.

Вбачається, до власне обмежень належать лише ті, що віднесені до останньої з наведених груп, причому більшою мірою тимчасові.

Так, приміром, ст. 29 Загальної декларації прав людини містить формулювання постійних обмежень, необхідних для існування суспільства, але таких, що може вводити держава «для задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту». У ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлена подібна можливість «в

¹¹ Лищина І. Ю. Международные механизмы защиты прав человека / И. Ю. Лищина / Харьковская правозащитная группа; худож.-оф. И. Гаврилюк. – Х. : Фолио, 2001. – С. 8.

інтересах державної безпеки та територіальної цілісності» тощо. Названі обмеження можуть встановлюватися тільки законами й у необхідному обсязі.

При розгляді проблеми обмеження прав людини слід проводити розрізнення двох понять: «перше – безпосередньо обмеження прав (як вилучення частини прав або частини певного права у їх власників), друге – обмеження у здійсненні прав (як повна або часткова неможливість реалізації певних прав). При цьому другий підхід до розуміння обмежень припускає, що усі права у повному обсязі їх належності залишаються у людини – носія прав, а припиняється тільки можливість їх реалізації»¹². Такий вид обмеження може носити добровільний характер (коли людина відмовляється від здійснення права, наприклад, у справах приватного обвинувачення), а також характер вимушеного примусу, такого, що застосовується залежно від зовнішніх, здебільшого не передбачуваних, обставин. Приміром, це обмеження може бути наслідком надзвичайного чи воєнного стану, обставин, незалежних як від волі окремого індивіда, так, певною мірою, і від волі державної влади. Випадки застосування подібного обмеження повинні бути чітко регламентовані законодавством.

Принцип прав людини, як пише Дж. Донеллі, «базується на ідеї, що люди напевно найбільше придатні, і в будь-якому випадку мають право, вибирати для себе гарне життя. Якщо азіати цінують сім'ю більше, ніж самих себе, вони здійснюватимуть особисті права, пам'ятаючи про значення сім'ї. Якщо вони цінують гармонію і порядок більше, ніж свободу, вони будуть здійснювати свої громадянські свободи гармонічно й організовано. Такий вибір повинен поважатися. Але лише доти, поки залишається можливість вибору»¹³. Наведені приклади стосуються здійснення прав людини у різний спосіб, але не різних концепцій прав. Отже вимоги до мусульманських жінок – від закриття обличчя до заборони брати участь у політичному житті держави – порушують (або обмежують)

¹² Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія / Ю. С. Разметаєва. – Х.: «Фінарт», 2013. – С. 83.

¹³ Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Дж. Донеллі ; пер. з англ. Т. Завалія. – Л. : Кальварія, 2004. – С. 183.

права людини, якщо така ситуація не є результатом свідомого індивідуального вибору жінки, добровільної відмови від реалізації окремих прав. При цьому визначення ступеню добровільності відмови від реалізації певного права має враховувати не лише пряму усвідомлену згоду конкретної особи, але й те, наскільки такий вибір і така згода продиктовані внутрішніми переконаннями й наскільки вони сформовані суспільною мораллю, традиціями, культурним оточенням.

Конституція України, приміром, містить обидва поняття, пов'язані з обмеженням у правах. Зокрема, ч. 2 ст. 64 проголошує, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. У той же час, деякі статті, що стосуються окремих прав, містять умови обмеження саме у їх здійсненні. Приміром, ч. 3 ст. 34 (право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію) передбачає, що здійснення їх може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. У ч. 2 ст. 35 (право на свободу світогляду і віросповідання) визначено, що здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Дещо інше формулювання має ч. 2 ст. 39 (право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації): обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Таким чином, більш точним за змістом було б саме формулювання названих обмежень як обмежень у здійсненні (або реалізації) прав, оскільки навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану відбувається не тимчасове вилучення певних

прав у громадян, а тимчасова неможливість їх використання у повному обсязі. Тому доцільно використовувати конструкцію «обмеження у реалізації прав людини».

Отже, допустимість та обсяг обмежень прав людини залежать від того, які це права (і чи є вони абсолютними), а також від обставин конкретної справи та суспільних обставин (надзвичайні чи ординарні). У будь-якому разі обмеження повинні бути необхідними, розумними та пропорційними, накладатися з легітимною метою та за умов передбаченості законом.

§ 2. Права людини, що визнаються та захищаються на універсальному рівні

Формулювання прав людини, які визнаються, забезпечуються та захищаються на універсальному рівні можуть відрізнитися у положеннях різних міжнародних документів. Однак ці формулювання відображають загальний зміст найбільш важливих прав або такий зміст може бути виведено за допомогою теоретичної й практичної юриспруденції, перш за все, судової практики.

Разом з тим, зміст конкретного права не може бути визначеним раз і назавжди. І це відбувається не лише внаслідок розвитку доктрини прав людини та практики їх захисту, об'єктивних суспільних змін, науково-технічного прогресу та глобалізації. Окреме право досить важко розглядати у відриві від інших прав людини, від загальної ідеї їх цінності як значущого набору можливостей, належних кожному.

Права, крім того, можуть частково пересікатися за змістом або реалізуватися комплексно. Наприклад, якщо жінка хоче мати можливість працювати за професією, яка в певній державі внесена до переліку заборонених для жінок, то тут вступає в дію і заборона дискримінації, і трудові права, і, за певних обставин, право на освіту.

Серед прав, які визнаються та захищаються на універсальному рівні, можна вирізнити такі:

1. Особисті (громадянські) права.

До них належать *право на життя* (у розумінні того, що ніхто не може бути умисно позбавлений життя, вирок у вигляді смертної

кари можливий лише за найтяжчі злочини, виключно необхідне застосування сили, внаслідок якого відбулося позбавлення життя, суворо регламентується); *право на свободу та особисту недоторканість* (ніхто не може бути підданий свавільному арешту чи триманню під вартою, позбавлення волі можливе лише на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом, для затримання та арешту застосовуються жорсткі правила поведження з особою та розгляду відповідної справи); *заборона катування* (нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню, ніхто не може без вільної згоди бути підданим медичним чи науковим досліддам); *заборона рабства* (ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані, піддаватися работоргівлі); *заборона примусової праці* (ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю, крім виконання роботи під час законного тримання в умовах позбавлення волі, служби військового характеру або альтернативної до неї, служби, що є наслідком надзвичайної ситуації чи виконання громадянських обов'язків); *право на недискримінацію або заборона дискримінації* (користування правами без дискримінації, рівне ставлення та рівний захист, незалежно від будь-яких ознак особи); *право на приватність* (ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканість житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію, має право на повагу до свого приватного і сімейного життя та захист від посягань); *право на свободу пересування* (кожна особа має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави, покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну); *свобода вираження поглядів* (право на свободу безперешкодно дотримуватися своїх поглядів і виражати їх, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади та незалежно від кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір, необхідні обмеження цього права суворо регламентуються); *свобода думки, совісті, релігії* (кожен має свободу мати, приймати та змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноосібно,

так і разом з іншими, публічно чи приватно, під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів, ніхто не повинен зазнавати примусу щодо свободи думки, совісті та релігії, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір, необхідні обмеження суворо регламентуються); *право на захист і право на справедливий суд* (кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, покарання лише за законом, право вважатися невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку, отримувати повну інформацію про обвинувачення та мати можливість ефективного захисту, у тому числі право на допомогу з захистом і ефективні засоби, рівність у процесі, а також поновлення у правах).

Слід зазначити, що хоча ці права є абсолютними або майже абсолютними, і майже безумовно визнаються фундаментальними, існує чимало дискусій щодо їх змісту. Наприклад, великий пласт спорів стосовно такого визначного права, як право на життя, без реалізації якого для конкретної людини неможливе здійснення будь-яких інших прав, точиться навколо таких проблемних питань, як момент початку життя (наприклад, чи має право на життя ненароджена дитина?), момент закінчення життя (наприклад, чи є життям знаходження особи у вегетативному стані?), право на смерть і евтаназію як продовження права на життя (приміром, чи має право особа завершити своє життя, у тому числі за допомогою інших осіб?).

Так, у справі «Во проти Франції» [Vo v. France, Center for Reproductive Rights (intervening) and Family Planning Association (intervening), 53924/00, ECHR 2004-VIII, [2004] ECHR 326, (2005) 40 EHRR 12, IHRL 3269 (ECHR 2004), Grand Chamber [ECHR], розглядалося питання про втручання до права на життя ненародженої дитини.

27 листопада 1991 року, заявниця, пані Во, перебуваючи на 6 місяці вагітності, прийшла на медичний огляд до лікарні. На той самий день іншій жінці, з таким самим прізвиськом, була призначена операція з видалення внутрішньоматкового контрацептиву. Пані Во не розмовляла французькою, тому не могла спілкуватися з персо-

налом клініки та лікарем. Під час гінекологічного огляду заявниці лікар помилково простромив оболонку плоду. Його дії призвели до переривання вагітності.

На національному рівні суди постановили, що дії лікаря не можуть бути кваліфіковані як вбивство з необережності з огляду на те, що людський плід (ембріон) не можна вважати «людською особистістю», такий юридичний статус плоду не визначений у законодавстві.

ЄСПЛ дійшов висновку, що питання про те, з якого моменту виникає право людини на життя, повинно вирішуватись на національному рівні, оскільки, у більшості держав це питання однозначно не вирішене та залишається предметом публічних дебатів. Крім того, між європейськими державами немає консенсусу щодо визначення початкового моменту життя.

Так само спори проводяться навколо кожного з особистих прав. Наприклад, заборона дискримінації вважається не окремим правом, а вимогою до реалізації усіх інших прав та невід'ємною їх частиною.

2. Політичні права.

Ними є *свобода зібрань та об'єднань* (кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів, заборона примушення до асоціацій, законні обмеження жорстко регламентуються); *право на інформацію* (одержання повної інформації, яка становить публічний інтерес або законний інтерес особи); *право на участь в управлінні державними справами* (брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників); *рівний доступ до державної служби* (доступ для всіх осіб без будь-яких розрізень); *виборчі права* (обирати і бути обраним до органів державної влади та самоврядування на рівних і вільних засадах, проведення періодичних і нефальсифікованих виборів шляхом таємного голосування або інших рівнозначних форм, що забезпечують свободу голосування).

3. Соціальні та економічні права.

Ці права важко розділити на суто соціальні та суто економічні, оскільки в них поєднуються обидві складові. Вони включають *право*

на гідний рівень життя (на достатній життєвий рівень для людини та її сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, неухильне поліпшення умов життя); *право власності* (кожна людина має право мирно володіти майном як одноособово, так і разом з іншими, ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна); *право на соціальне забезпечення* (право мати соціальне забезпечення і здійснювати необхідні для підтримання гідності та вільного розвитку особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави); *право на здоров'я* (право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я, на медичну допомогу, лікування та догляд, на поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища та праці); *право на освіту* (рівний і безперешкодний доступ, безоплатна початкова та загальна освіта, загальнодоступна освіта для всіх на основі здібностей кожного, спрямування системи освіти на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності, безперешкодне створення освітніх закладів); *трудові права* (право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується, на справедливі та сприятливі умови праці, на захист від безробіття, на справедливу винагороду, рівну оплату за рівну працю, на вільний відпочинок та дозвілля, право на страйк).

4. *Культурні права.*

Такими правами є *право вільно брати участь у культурному житті суспільства*, *право втішатися мистецтвом*, *брати участь у науковому прогресі та користуватися його благами*, *свобода творчої і наукової діяльності*, *право на захист моральних і матеріальних інтересів особи, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є*; *право на культурну та історичну спадщину*.

Наведений перелік не є вичерпним і усталеним. Запеклі дебати точаться навколо включення до нього таких прав, як право націй на самовизначення, право на спротив, право на безпечне довкілля, право на вільний розвиток (економічний, соціальний, культурний) суспільства або народу. Крім того, що вони можуть бути реалізовані

лише колективними діями, ці права є складними за реалізацією, змістом та обґрунтуванням.

Окремі права переживають суттєві трансформації, як, приміром право на шлюб, яке від права на вільний шлюб чоловіка і жінки розширюється до можливості дієздатних осіб укладати юридично визнане партнерство. Це право також може включатися до права на приватність, у тому числі на підставі інтерпретації понять «сім'я» та «сімейне життя». Право на приватність, у свою чергу, тлумачиться досить широко і частково охоплює деякі інші права (на фізичну і психічну недоторканість, інформаційну захищеність тощо).

Отже, є низка прав людини, які визнаються та захищаються на універсальному рівні майже безумовно. Серед них – закріплені та сформульовані у впливових міжнародних договорах особисті (громадянські) права, політичні, більшість соціальних, економічних і культурних прав. При цьому зміст та обсяг окремих прав, а також необхідний і достатній ступінь їх захисту виступають предметом спорів.

§ 3. Новітні права людини

Права людини є «живим правом», вони розвиваються за такою ж логікою, як і людська цивілізація й опиняються перед такими самими викликами. Тому не дивно, що з'являються нові права і що відбувається зміна тих прав людини, які належать до універсального каталогу.

Значну частку «новітніх» прав людини становлять ті, що пов'язані з науково-технічним прогресом, особливо з настанням цифрової епохи. Такими новітніми правами можуть вважатися право на цифрову особистість, право на Інтернет, право на анонімність, право бути забутим тощо.

Так, у 2014 році Суд Європейського Союзу виніс рішення, яким право бути забутим було затверджено [Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González (2014), ECLI:EU:C:2014:317]. Справа стосувалася іспанського громадянина Маріо Костехи Гонзалеса, який знайшов через пошук Google за своїм ім'ям відомості 16-річної давності про банкрутство

та аукціон нерухомості, пов'язані з його старими боргами. Заявник вважав, що ця інформація була неактуальною та не відображала те, ким він є сьогодні. В кінцевому рахунку Суд ухвалив, що громадяни ЄС мають право бути забутими та можуть вимагати видалення з пошукових систем посилань на сторінки з старою інформацією про себе.

Суд дійшов висновку, що корпорації, які збирають особисту інформацію для отримання прибутку, повинні прибрати посилання за запитом особи, тому що фундаментальні права переважають над комерційними інтересами, а в окремих випадках – над публічними інтересами щодо доступу до інформації. При цьому Суд залишив незмінним рішення національних іспанських установ про відмову видалити первісну статтю щодо особистого банкрутства заявника з сайту медіа-ресурсу.

У цьому рішенні Суд ЄС зазначив, що навіть законна обробка інформації може, з плином часу, стати несумісною з європейським законодавством про захист даних. Дані про особу можуть стати недостатніми, такими що не мають значення чи такими, що більше не мають відношення до особистої ідентичності; їх розповсюдження може стати надмірним стосовно цілей, для яких вони були оброблені та в світлі часу, що минув. Тому людина може звернутися з вимогою про «забуття», про те, щоб результати пошуку в інформаційних системах більше не були пов'язані з її ім'ям. Звісно, якщо немає особливих причин (як публічний статус особи, її роль у суспільному житті), що виправдовують переважний інтерес суспільства щодо доступу до інформації.

З набранням чинності Загального регламенту захисту даних або GDPR (Regulation (EU) 2016/679, застосування з 25 травня 2018 року) право бути забутим отримало також закріплення у нормативних положеннях, хоч і в доволі вузькому вигляді.

Спірним питанням є природа новітніх прав. Чи є вони принципово новими можливостями або певним продовженням тих, що забезпечують гідне та вільне існування й розвиток особи, зважаючи на нові умови та обставини, на розвиток суспільства та технологічні досягнення? Приміром, сучасні концепції приватності передбачають, що нею охоплюються такі сторони життя особи, як контроль над особистими даними й можливість ділитися

інформацією з іншими за власним вибором, і заборона слідкування, розкриття перехоплення цифрових повідомлень особи.

У такому розумінні, наприклад, право бути забутим іноді розглядається як продовження або новий елемент права на приватність.

Однак не можна сказати, що назване право повністю охоплюється правом на приватність. Приватність захищає інформацію про особу, яку вона не хоче робити загальновідомою, а забуття включає стирання інформації, що була публічно відомою певний час, і перешкоджання доступу до неї іншим. Право бути забутим також пов'язане з питаннями репутації особи, однак, на відміну від застосування правил захисту честі, гідності та репутації, вилучення застосовується щодо правдивої (чи такої, що колись була правдивою), але старої, інформації, яка заважає подальшому життю людини або може мати на нього негативний вплив, або руйнує соціальну репутацію особи. Важливо, що з пошукових систем прибирається не протиправний контент. Так само право бути забутим має стосунок до ідентичності особи. Воно використовується не тільки як інструмент приховування чи обмеження доступу до інформації про людину, але й як інструмент побудови чи зміни образу індивіда в суспільстві¹⁴.

У 2013 році Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію «Право на приватність у цифрову епоху» (A/RES/68/167, The right to privacy in the digital age), відповідно до якої вказала, що «права, що належать людям у середовищі оффлайн, також повинні бути захищені онлайн», і закликала усі держави «поважати та захищати право на приватність в цифровій комунікації».

Ідея про забезпечення прав людини онлайн знайшла відображення у багатьох актах і рішеннях. Зокрема, Керівні принципи ЄС щодо свободи вираження онлайн та оффлайн (EU Human Rights Guidelines on Freedom of Expression Online and Offline, The Council of

¹⁴ Див: Разметаєва Ю. Залиште мене у спокої або право бути забутим / Ю. Разметаєва // Права людини: філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри: Статті учасників I Міжнародного круглого столу (м. Львів, 28–29 жовтня 2016 року). – Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2017. – С. 227.

Europe, Council meeting, Brussels, 12 May 2014) сфокусувалися на забезпеченні права на інформацію, свободи вираження та права на приватність. У Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо використання Посібника з прав людини для Інтернет-користувачів (CM/Rec(2014)6), наголошується на тому, що права людини повинні однаковою мірою забезпечуватися оффлайн та онлайн і вказано, що Посібник не запроваджує нових прав на доступ до Інтернету розглядається як «важливий спосіб реалізації прав, свобод та участі в демократії». Згідно з резолюцією Ради ООН з прав людини «Просування, захист і здійснення прав людини в Інтернеті» (A/HRC/32/L.20), визнається «глобальний і відкритий характер Інтернету як рушійної сили, що прискорює розвиток у різних формах». У цьому документі також всі держави закликаються «розглянути питання про формулювання та прийняття через прозорі та всеохоплюючі процеси з усіма зацікавленими сторонами національної державної політики, пов'язаної з Інтернетом, яка має на меті універсальний доступ до прав людини та забезпечення прав у їх основі».

Забезпечення та захист новітніх прав, як і прав людини в цілому в умовах цифрової епохи є надзвичайно складним завданням. Приміром, забезпечення прав людини у соціальних мережах. Специфіка цих комунікаційних інструментів передбачає накопичення великого масиву майже неконтрольованої особою інформації, у тому числі поведінкових відомостей, а також залученість приватного сектору, перудусім, бізнесу, до контролю над відповідною частиною онлайн середовища. При цьому, переважна більшість коопорацій, що контролюють цю частку середовища, віддають перевагу таким налаштуванням, які засновані на вільному доступі до значної кількості інформації про особу-користувача. Тоді як «розумні очікування у сфері приватності людини в соціальних мережах мали б ґрунтуватися, насамперед, на прозорості та відповідальності у конфіденційності. Принцип зміни налаштувань відштовхувався б від мінімального відображення особистих даних, а далі особа обирала, кому і скільки інформації розкривати. Тоді вона могла б розширювати, а не звужувати поле публічності»¹⁵.

¹⁵ Разметаева Ю. С. Приватність в інформаційному суспільстві: проблеми

Сучасні виклики змінюють характер розуміння та захисту прав людини як таких.

Так, у справі «Райлі проти Каліфорнії» [Riley v. California, 134 S. Ct. 2473 (2014), Supreme Court of the United States] Верховний Суд США дійшов винівку про незаконний характер використання цифрових відомостей з мобільного телефону особи при проведенні обшуку без ордера.

У справі «Карпентер проти США» [Carpenter v. United States, No. 16-402, 585 U.S. (2018), Supreme Court of the United States] було встановлено, що ордер необхідний для того, щоб відслідковувати місцезнаходження особи через записи з її мобільного телефону. Йшлося про отримання інформації від компанії – мобільного оператора, яка включала докладні відомості про геолокацію.

Остання справа важлива ще й тому, що до неї розкриття компаніями записів відбувалося за чинними нормами, які були пристосовані для стаціонарних телефонів і, отже, не передбачали відслідковування переміщень особи.

Тому, хоча деякі з формулювань новітніх прав звучать фантастично і викликають багато сумнівів стосовно змісту та природи, прискорення світового розвитку, особливо у деяких сферах, є очевидним. І можливо слід почати розглядати міжнародні стандарти щодо заборони клонування чи права на життя при перенесенні особистості людини у цифрову форму.

Отже, процеси суспільного розвитку та сучасні технологічні досягнення піднімають проблему новітніх прав людини. Природа, зміст і обсяг, а також стандарти щодо них є предметом дискусій, однак на універсальному рівні досягнуто консенсусу щодо формули рівного забезпечення та захисту прав людини, як оффлайн, так і онлайн.

МОДУЛЬ 3. ПРАВА ЛЮДИНИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Лекція 3.1. Європейська доктрина прав людини

1. *Праворозуміння та права людини.*
2. *Гене́за прав людини в європейській теоретичній та практичній юриспруденції. Покоління прав.*
3. *Верховенство права та права людини.*

Ключові слова: праворозуміння, природно-правове праворозуміння, позитивістське праворозуміння, соціологічний підхід до праворозуміння, комунікативний підхід до праворозуміння, розвиток доктрини прав людини, покоління прав людини, юридизація прав, права народів, верховенство права.

§ 1. Праворозуміння та права людини

Права людини є однією з головних опор та фундаментальних цінностей європейської цивілізації. Але предметом правової та філософської думки вони стали задовго до набуття такого статусу. Значна роль у цьому процесі належить розвитку головних підходів до праворозуміння.

Представники *природно-правового праворозуміння* (Г. Радбрух, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, П. І. Новгородцев та ін.) вбачали підстави природного права в цілому і прав людини зокрема у надпозитивних, надзаконних началах. Такі начала виводилися з божественної природи права або з природи самої людини, проте об'єднуючим аспектом останніх ставала їх незалежність від волі законодавця. Важливе місце у виправданні права займає мораль і основні моральні засади чи принципи, такі як свобода, рівність, справедливість.

Саме в рамках природного права зародився ціннісний підхід до правових явищ, у тому числі, прав людини. На становлення їх

концепції також суттєво вплинуло уявлення про природний, невід’ємний і невідчужуваний характер деяких правових засад, які знайшли відображення в ідеї фундаментальних прав людини та подальшому розумінні належності прав людини кожному як представнику людського роду. Для практики прав людини важливе значення мало розрізнення між природним і позитивним законом, яке проводилося в рамках названого типу праворозуміння. Зокрема, це сприяло уявленню про те, що закон може бути несправедливим (неправовим), що він не може заперечувати основних прав і що права можуть бути не записаними у текстах нормативних актів, а імпліцитно закладеними або такими, що впливають з суті. І ці права мають також отримувати належний захист.

Представники *позитивістського праворозуміння* (І. Бентам, Дж. Остін, Г. Кельзен, Г. Гарт та ін.) вбачали підстави права, предусім, у волі законодавця, і права людини у цьому контексті набували характеру дарування. Крім того, в межах позитивістських концепцій процвітали спроби прибрати з права усі моральні, релігійні, політичні домішки та вивести кришталеву чисту, струнку його систему. Ці спроби призвели до встановлення первинності та пріоритетності законодавства й процедурізації його формування, а також формально-догматичного застосування. Разом з тим, багато прибічників позитивізму, розуміючи його головну слабкість, здійснювали пошуки начал права, за допомогою яких останнє не набувало б характеру свавілля. Ці спроби отримали відображення і у теорії «основної норми» Г. Кельзена, і у «правилах визнання» Г. Гарта. Але пов’язати доволі абстрактні, неочевидні начала права з вираженням їх у конкретних правових нормах або правопорядку окремої держави виявилось досить складно, і, до того ж, посилення на такі трансцендентні начала містило у собі зближення з природним праворозумінням.

Незважаючи на те, що правам людини у позитивному типі праворозуміння відводилася роль похідних, залежних від права, встановленого державою, деякі аспекти цього підходу виявилися сприятливими для доктрини та практики захисту прав людини. Зокрема, нормативне закріплення прав у національному законодавстві та створення інституційного механізму їх захисту.

На початку ХХ століття тенденція до зближення двох названих типів праворозуміння виявилася у появі *граничних теорій*, у межах яких було зроблено спробу об'єднати дві протилежні точки зору. Спроби поєднати позитивні та надпозитивні начала призвели до теорій *виправдання права через справедливість* (Дж. Ролз) або *мораль* (Л. Фуллер), *теорії складних справ* (Р. Дворкін) чи *легітимного суспільного порядку* (О. Гьоффе).

У загальному вигляді тенденція до сближення призвела до визнання позитивістами позазаконодавчих проявів права, зокрема прав людини, та визнання представниками природного права ролі законодавчих форм і необхідності процесу закріплення у них основних принципів, цінностей, прав. Наведене повною мірою стосується і прав людини, які в силу своєї особливої природи, ціннісного виміру та загальнолюдської значущості не завжди декларуються як юридичні.

Поєднання двох основних типів праворозуміння, що довго існували як дуальні, так само, як і спроби від цієї дихотомії відійти, породили декілька сучасних підходів, серед яких слід виділити, передусім, соціологічний та комунікативний.

Соціологічний тип праворозуміння (Є. Ерліх, Л. Дюгі, Г. Канторович, Р. Паунд, К. Ллевелін та ін.) розглядає право у дії, тобто, перш за все, процеси правозастосування. І у цих процесах нормативна структура наповнюється змістом, який залежить від конкретної ситуації. Тому творення права суддями та надзвичайно важливе значення правозастосовних рішень є опорами соціологічного підходу. Разом з тим, процес і результат творення права не є свавільним або непередбачуваним, оскільки судді спираються на загальні принципи та цінності у своїй діяльності. З іншого боку, велика частка інтерпретації, надмірна гнучкість права, вбудова у правозастосування емоційних переживань з боку осіб, які приймають рішення, спираючись на власні уявлення, пошук соціального компромісу у будь-якому разі, можуть бути слабкими сторонами такого підходу.

Для доктрини та практики прав людини мають значення ті здобутки соціологічного підходу, які зосереджуються на питаннях тлумачення нормативних положень, а також піднесення ролі судового захисту. Зокрема, елементи наведеного підходу відобра-

жаються у практиці ЄСПЛ, у тому числі балансуванні прав і прискіпливому врахуванні конкретних обставин справи.

Комунікативний підхід до праворозуміння (К.-О. Апель, Р. Алексі, Ю. Габермас та ін.) пропонується не усталені правові форми, а діалогічний пошук найкращих, рішення через комунікацію з суб'єктами. При цьому такі рішення поєднують об'єктивні та суб'єктивні начала. Право, за цим підходом, розвивається у процесі інтрасуб'єктивної взаємодії, спирається на автономну людську особистість і передбачає визнання за кожним як збереження власної свободи, так і повагу до свободи інших осіб. Правові комунікації розглядаються і як процес взаємодії, і як спосіб розв'язання складних завдань та проблем. Важливими для комунікативного підходу стають ідеї солідарності, а також зародження та функціонування права у самому суспільстві, соціальних відносинах. Для нього також характерне сприйняття права одночасно як ідеї і тексту, структури та процесу, які підкреслюють несуперечливу багатовимірність права та прав людини.

На розвиток доктрини та практики прав людини вплинули такі елементи цього підходу, як рівність суб'єктів комунікації, взаємообмеження та повага у її процесі, визначення адресатів, горизонтальна взаємодія, значущість аргументації та процедури. Все це проявляється у сучасній концепції прав людини, зокрема у питаннях горизонтальної та вертикальної дії прав, вимог до того, щоб права були ефективними та реальними, зважування інтересів і прав, процедури легітимації.

І право, і права людини – це складні явища, що не можуть розглядатися поза суспільним контекстом, і одночасно повинні мати універсальні основи. Разом з тим, пошук начал цих явищ є не лише збагаченням скарбниці теоретичної та практичної юриспруденції, але й об'єктивно потрібним процесом, зважаючи на динаміку цивілізаційного розвитку і концентрацію його ядра навколо європейської моделі при збереженні різноманітності.

Отже, формування уявлень про природу, зміст, забезпечення прав людини є динамічним процесом, відкритим для змін і поєднання різних підходів. Не дивлячись на різноманіття таких сучасних уявлень, відсутність єдиного або переважаючого типу право розуміння у європейській юриспруденції, усі підходи

побудовані на визнанні за особою певного обсягу прав, що дозволяють їй утверджуватися у суспільних відносинах, виступати рівним суб'єктом взаємодії, спиратися на право для захисту своїх інтересів і реалізації можливостей.

§ 2. Генеза прав людини в європейській теоретичній та практичній юриспруденції. Покоління прав

Концепція прав людини пройшла довгий шлях у європейському мисленні, теоретичній і практичній юриспруденції. Епістемологічні основи прав людини були обґрунтовані за допомогою раціоналізму. Культурно та ідеологічно вони пов'язані з західним лібералізмом.

З історичної та географічної точки зору права людини виникають не одночасно і не повсюдно. Навіть у межах європейської цивілізації їх формування включає досить широкий спектр, як за часовою шкалою, так і за особливостями визнання окремих прав. Разом з тим, загальні тенденції утвердження прав людини можна прослідкувати на «поколіннях» прав.

Перше покоління прав людини відображає ліберальні цінності та формується під впливом буржуазних революцій, так само, як і впливає на суспільно-державні перетворення. До цього покоління належать особисті (громадянські) та політичні права, що покликані захищати людину від незаконного втручання до простору особистої свободи з боку держави та інших осіб, забезпечити від державного свавілля, надати рівність перед законом і судом.

Права, що належать до першого покоління, мають характер, близький до термінів «імперативний» і «абсолютний». Вони мають найвищий ступінь забезпечуваності й захисту та найнижчий – обмеженості. Щодо цих прав держава не може не надавати гарантій у обсязі універсальних міжнародних стандартів, і на підставі цих прав людина висуває законні вимоги до влади в сфері базових інтересів. Якщо особисті (громадянські) права забезпечують, передусім, автономію особи, то політичні забезпечують також функціонування демократичних інститутів та дієвість деяких інших прав людини.

Так, у справі «Хендісайд проти Сполученого Королівства» [Handyside v. the United Kingdom, 5493/72, (1976) 1 EHRR 737, [1976] ECHR 5], обговорювалися властивості свободі вираження, яку відстоював заявник, власник видавництва. У видавництві була опублікована книга під назвою «Маленький червоний шкільний підручник», яка містила матеріали про питання, пов'язані з сексуальними відносинами, що підпадали під розуміння «непристойних» за національним законодавством. Крім того інформація була призначена для дітей, а деякі розділи, за твердженням судів, «молоді люди на критичній стадії свого розвитку могли б інтерпретувати як заохочення займатися шкідливими передчасними діями або навіть здійснювати певні кримінальні злочини».

Хоча ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, він визначив, що свобода вираження думки «становить одну з основних засад демократичного суспільства» і є «однією з основних умов для його прогресу і розвитку кожної людини».

Друге покоління прав людини відображає цінності, пов'язані не лише зі свободою, а й з рівнем життя та відносною забезпеченістю цього рівня. Це покоління складають соціальні, економічні та культурні права, що суттєво залежать від рівня відповідного розвитку держави.

Вони отримали визнання та закріплення на хвилі боротьби з соціальною й економічною нерівністю та зростаючою напругою в суспільствах ХХ століття. Ідея цих прав формується разом з ідеєю соціальної держави або держави соціального добробуту, та, в цілому, визначає підвищення ролі публічної влади щодо суспільства загалом та індивідів зокрема.

Права, що належать до другого покоління, включені до універсальних міжнародних стандартів і конституцій багатьох держав, однак є доволі різні думки з приводу того, наскільки держава може їх забезпечувати. Досягнення соціальної справедливості за допомогою реалізації цих прав передбачає не лише серйозні ресурси, але й особливий механізм здійснення – позитивні дії, активність держави, створення умов для втілення можливостей, закладених у правах другого покоління, у реальність.

Разом з тим, права другого покоління отримали найбільший

захист саме в межах європейської юриспруденції. Це прослідковується, зокрема, у рішеннях ЄСПЛ, що стосуються зобов'язань держави, пов'язаних з соціальними, економічними та культурними правами.

Третє покоління прав людини відображає цінності солідарні, у загальносвітовому масштабі, цінності людства, яке прагне повсюдного миру та безпеки при збереженні та підтримці різноманітності. Його складають «колективні» права, як ті, що стосуються націй, народів, людства, так і ті, що складають права окремих груп (передусім, це вразливі соціальні групи).

Визнання прав третього покоління пов'язано з подіями світових війн у ХХ столітті, і закріплення у міжнародних та національних документах відбувалося у другій його половині. Тому склад прав названого покоління дещо суперечливий – вони об'єднують як ті можливості, за які боролися національно-визвольні рухи, так і ті, що покликані не допустити збройної боротьби як такої. Попри те, що більшість вчених вважає носіями таких прав не особу, а спільноту осіб, вони також віднесені до прав людини, принаймні на рівні міжнародних стандартів.

Слід сказати, що носієм прав третього покоління може бути особа, у тому числі як представник певного етносу чи індивід, наділений певними ознаками, проте індивідуальна реалізація цих прав неможлива.

Ці права також викликають багато дискусій щодо природи та визнання їх як прав людини, обґрунтування та захисту, рівності стосовно інших поколінь прав і співвідношення з ними.

Послідовний розвиток доктрини та практики захисту прав людини демонструє включення до переліку прав нових можливостей, з одного боку, та необхідність враховувати наслідки досягнень науково-технічного прогресу, соціальні та природні зміни, з іншого. Так, у сучасних концепціях прав людини проявляється тенденція виділення четвертого покоління прав, однак прихильники такої ідеї не можуть дійти згоди щодо однозначного їх переліку.

Четвертим поколінням прав людини пропонується вважати такі права, як:

1. *Засновані на квінтесенції автономії особи та розпорядженні власним тілом (соматичні права)*. До них можуть нале-

жати право на смерть, право на зміну статі, право на трансплантацію органів, право на штучне запліднення та репродуктивні права, заборона клонування і використання генетичного матеріалу, а також інші пов'язані з біоетикою та медициною можливості.

Складнощі у закріпленні переліку цих прав у відповідних нормативно-правових актах випливають, перш за все, з морально-етичної сторони питання, оскільки підвищення ступеню можливості видозмінювати своє тіло і розширювати функціональні можливості організму стикаються з необхідністю збереження ідентичності, а також з інтересами та почуттями інших людей, суспільною мораллю.

2. *Засновані на розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (інформаційні або цифрові права)*. До них можуть належати право на Інтернет, право на анонімність, право на вільний доступ і безперешкодне розповсюдження інформації, право на цифрову особистість, право на електронне громадянство, право бути забутим тощо.

Вирізнення таких прав пов'язане з високими темпами науково-технічного розвитку у галузі інформаційних технологій, постійним та беззастережним включенням членів сучасного суспільства до потоку несистематизованої, різноманітної інформації, і, відповідно, відсутністю належного правового регулювання та підвищенням небезпеки зазіхання на певні особисті права, потребою збереження балансу між окремими правами та інтересами (наприклад, свободою висловлювань і захистом приватного життя, відкритістю та безпекою).

Видається, що перелік прав і надалі буде змінюватися у порядку розширення, відповідно до зростання потреб та інтересів індивідів, що закономірно може призвести до прийняття нових міжнародних стандартів з прав людини. Про це свідчить, приміром, процес обговорення міжнародними і національними організаціями змісту права на вільне висловлювання в Інтернеті, до якого залучаються представники громадянського суспільства.

Так, окремі елементи цього права знаходять нормативне закріплення, а також підтвердження у судових рішеннях. Приміром, Декрет Міністерства транспорту та зв'язку Фінляндії встановлює мінімальну швидкість функціонального доступу до Інтернету як

універсальної послуги (Decree of the Ministry of Transport and Communications on the minimum rate of a functional Internet access as a universal service (732/2009) і відповідні зобов'язання щодо його надання. Декрет застосовується з 1 липня 2010 року для будь-якого доступу до Інтернету, наданого оператором.

Дослідники не можуть дійти згоди й щодо сутності наведених більш-менш усталених трьох поколінь. Сумніви у належності до прав людини висловлюються, як було зазначено вище, і стосовно прав другого покоління, оскільки їх характер передбачає певний рівень розвитку держави та активність з її боку, і, тим більше, щодо прав третього покоління, оскільки їх колективний характер не передбачає реалізації окремою особою. При цьому, наприклад, право на мир або на самовизначення відрізняються також і від інших колективно здійснюваних прав (як право на свободу об'єднань, право на мирні зібрання або право на шлюб), вони також не є правами, що можуть бути здійснені політичною партією або громадською організацією як сукупністю індивідів, пов'язаних спільними інтересами. Для реалізації таких прав потрібні узгоджені дії всього народу, нації, суспільства або виокремленої частини суспільства. У такому контексті здійснення прав третього покоління отримує характер публічного інтересу, а не приватного чи сукупності приватних інтересів.

Отже, доктрина прав людини формувалась в процесі історичного розвитку, значна роль у цьому належить розвитку в межах європейської цивілізації. Генезу прав людини можна прослідкувати за допомогою поколінь прав, яких традиційно виділяють три, однак на сьогодні пропонуються варіанти четвертого покоління прав людини.

§ 3. Верховенство права та права людини

Сучасне розуміння верховенства права та його нерозривного зв'язку з правами людини, як на доктринальному рівні, так і на практичному, сформувалося у межах європейської думки. Не викликає сумніву також піднесення обох явищ на рівень цінностей, передусім у державах, які належать до європейської цивілізації. Верховенство права, так само як і права людини, є складним

феноменом, у якому можна знайти юридичні, моральні, політичні, культурні аспекти. Обидва явища, крім того, виступають концептуальною основою для юридичної практики і водночас ідеалом, до якого слід прагнути.

Вимоги щодо дотримання принципу верховенства права закріплені на міжнародному, регіональному та національному рівнях. Зокрема, у Статуті Ради Європи, визначено, що цей принцип визнають усі її держави-учасниці. В установчих договорах ЄС визначається також принцип верховенства права ЄС. У практиці ЄСПЛ неодноразово простежувалося звертання до елементів верховенства права, критеріїв відповідності йому законодавства та правозастосовної практики на національному рівні (окремих держав), а також загальне розуміння того, що цей принцип пронизує Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

Так, у справі «Олссон проти Швеції» [Olsson v. Sweden, Series A No 130, 10465/83, (1988) 11 EHRR 259], ЄСПЛ зазначив, що фраза «передбачено законом» не просто відсилає до внутрішнього права, але має на увазі і якість закону, вимагаючи, щоб останній відповідав принципу верховенства права. Таким чином, мається на увазі, що у внутрішньому праві повинні існувати певні заходи захисту проти свавільного втручання органів державної влади у здійснення прав, що охороняються *inter alia*.

У той же час, як у текстах міжнародних документів і рішеннях судів, так і у теоретичній та практичній юриспруденції, верховенство права згадується у тісному зв'язку з правами людини.

Верховенство права та права людини мають такі точки перетину:

1. Верховенство права та права людини покликані забезпечити автономію особи та убезпечення її від втручання до простору свободи, передусім з боку держави, але також з боку інших осіб.

2. Верховенство права та права людини збігаються у ідеї та принципі рівності. Обидва явища вимагають рівного ставлення, що особливо проявляється у рівності перед законом і судом (спільна вимога верховенства права та прав людини).

3. Верховенство права та права людини базуються на справедливому та ефективному правосудді, гарантуванні правового захисту та одночасно забезпечують їх. Вони, окрім того,

застосовуються національними та міжнародними судами як основа прийняття й аргументації рішень.

4. Верховенство права та права людини мають однаковий тип кореляції з обов'язком. Тобто, належна поведінка щодо обох цих явищ – поважати, дотримуватися, забезпечувати та захищати.

5. Верховенство права і права людини є опорами демократичного розвитку суспільства (а також, разом з демократією, складають триаду визначальних європейських цінностей).

6. Верховенство права та права людини забезпечують справедливий правопорядок. Це відбувається, зокрема, за допомогою тих обмежень, які вони накладають на публічну владу з метою відвернення свавілля, непохитності у питаннях, які становлять життєво важливі інтереси (приміром, ніхто не може бути підданий тортурам і бути притягненим до кримінальної відповідальності без належного судового розгляду) і балансування суспільних інтересів, правової визначеності та пропорційності.

В своїй основі права людини та верховенство права забезпечують ту структуру, яка може скласти фундамент суспільства і водночас стати внутрішнім ціннісним каркасом.

Специфіка верховенства права як правової цінності визначається у належності його до «інструментальної цінності, в рамках якої воно виступає феноменом, покликаним інтегрувати нормативні та ціннісні компоненти правової реальності, забезпечити їх співіснування та гармонійну взаємодію»; це «має місце остільки, оскільки, з одного боку, воно знаходить своє формальне вираження в нормативній складовій права за допомогою функціонування принципу верховенства закону, а з другого боку – підкріплюється ціннісними основами права у вигляді правових цінностей справедливості, правосуддя, конституції, закону, правової норми, юридичного процесу та ін., що становлять систему правових цінностей»¹⁶.

Хоча верховенство права як складова ліберальної доктрини розвивалося разом з правами людини першого покоління, у сучасних концепціях розуміння цих явищ суттєво трансформув-

¹⁶ Горобець К. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен / К. Горобець // Філософія права та загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 211.

алосся. Насамперед, йдеться про межі дії прав та верховенства права, які значно розширилися, порівняно з початковими уявленнями.

Схожими є виклики, перед якими опиняються права людини та верховенство права. У своєму розвитку вони, приміром, пройшли шлях отождоження з нормативними елементами, передовсім, у посттоталітарних державах (розуміння верховенства права через законність, розуміння прав людини як формально-догматичних положень, що обмежені закріпленими у національному законодавстві формулювання). На сьогодні, вони відчують спроби розробити альтернативні підходи до трактовки їх змісту та способів виправдання.

Тенденціями спільного розвитку верховенства права та прав людини можна визначити:

1. Посилення ролі правосуддя, судового захисту і правотворчості у розвитку концепцій верховенства права та прав людини.

2. Розповсюдження регіональних європейських стандартів на національні правові системи держав, що географічно не входять до Європи та культурно не належать до європейської цивілізації, як через пряме запозичення або імплементацію, так і через вплив на правову теорію та юридичну практику, впровадження відповідних моделей.

3. Розширення змісту цих явищ, перш за все, його теоретичної (доктринальної) складової. Зокрема, це відбувається у межах нових підходів до праворозуміння, особливо антропологічного, аксіологічного, комунікативного.

4. Відступ від пошуків об'єднуючих визначень та інтегративних теорій щодо цих явищ, натомість встановлення сутності та змісту верховенства права та прав людини за допомогою низки критеріїв.

5. Висування їх на роль глобальних, універсальних цінностей в умовах сучасного світу. Тут має місце не лише повсюдне проникнення, але також розгляд цих явищ як підстав для міжкультурного діалогу та взаємодії.

Отже, верховенство права та права людини мають багато спільного не лише, як загально визнані цінності та перетинаються у багатьох площинах їх доктрини та практики.

Лекція 3.2. Європейські стандарти та специфіка захисту прав людини

1. *Загальні принципи європейського права щодо прав людини.*
2. *Закріплення прав людини на рівні регіональних (європейських) стандартів та механізми їх захисту.*
3. *Захист прав людини у Європейському Союзі.*
4. *Хартія основних прав ЄС.*

Ключові слова: регіональні стандарти щодо прав людини, європейські стандарти в сфері прав людини, загальні принципи права, принцип справедливості, принцип рівності, принцип правової визначеності, пропорційність, захист прав людини у ЄС, право ЄС, принципи права ЄС, механізм захисту прав людини, Хартія основних прав ЄС, судовий захист прав людини.

§ 1. Загальні принципи європейського права щодо прав людини

Принципи права є одним з важливих понять для права в цілому та прав людини зокрема, як у теоретичній, так і практичній площині. Крім згаданого вище верховенства права, яке виступає одночасно принципом, ідеалом, доктриною та інститутом, а також поєднанням інших принципів, для прав людини мають значення, передусім, загальні принципи права. Вони так само пов'язані та перетинаються з правами у багатьох аспектах.

Зміст та перелік загальних принципів права виступає у певній мірі предметом спорів. Так, справедливість, рівність, гуманізм і свобода визначаються основоположними принципами; зміст одних принципів права частково повторюється у інших; окремі принципи мають більш «моральну» складову, а деякі більш «юридичну» тощо. Однак у зв'язці з правами людини необхідно та доцільно розглянути такі принципи:

1. *Принцип справедливості.* Він передбачає такі елементи, як формальна, змістовна та процедурна справедливість. Відповідно, у правах людини ці елементи проявляються як, по-перше, однакове та неупереджене ставлення до носіїв прав при їх забезпеченні,

реалізації та захисті, послідовність у всіх заходах, на це спрямованих, по-друге, належне й точне вимірювання у всіх проявах (у тому числі, перерозподіл можливостей, варіативність обмежень прав, ефективність і співмірність у здійсненні й захисті), по-третє, додержання встановлених процедур в усій діяльності, пов'язаній з правами людини, передусім, правил втручання до прав, безсторонності та неупередженості розгляду справ щодо них. Принцип справедливості, крім того, включає гарантування прав людини усім їх носіям.

2. *Принцип пропорційності.* Він тісно пов'язаний з принципом справедливості й часто розглядається як його елемент. Разом з тим, таке взаємопроникнення характерне для усіх принципів права. Наприклад, рівність можна так само розглядати як частину справедливості й одночасно – передумову та запоруку її забезпечення. Зміст принципу пропорційності щодо прав людини виявляється у таких елементах, як співмірність, доречність, необхідність і балансування. Найяскравіше вони проявляються у питаннях обмеження прав (застосування тесту на пропорційність).

3. *Принцип рівності.* У відношенні з правами людини він проявляється, передусім у рівній (у однаковій мірі) належності прав кожній особі, яка є представником людського роду. Цей принцип також деталізується у тому, що всі особи рівні перед законом і судом, мають право на рівний захист закону та однаково справедливий й ефективний суд, а також рівне користування ними без будь-якої дискримінації. Рівність означає і однаковий доступ до можливостей, закладених у правах людини. Крім того, реальне, а не формальне забезпечення рівності включає вирівнювання можливостей (або доступу до них) завдяки позитивним діям, на кшталт надання більш сприятливих умов для певної вразливої групи чи категорії осіб.

4. *Принцип свободи.* Він втілює автономію особи, повагу до її вільного вибору та простору функціонування й розвитку, реалізації можливостей, невтручання до сфери свободи людини. Усе це підтримують та захищають права людини, які виступають безпосереднім вираженням ідеї свободи. Оскільки її прагне кожен, то простори свободи осіб можуть стикатися й виникає необхідність у обмеженні, передовсім, добровільному, заради того, щоб здійсню-

вати найважливіші інтереси індивідів. Тому право захищає легітимну міру свободи, а не всюдозвільність. Принцип свободи передбачає також, що носіям прав, згідно з відомою формулою «дозволено все те, що не заборонено законом». Свобода також підтримує різноманітність і, відповідно, толерантність.

5. *Принцип гуманізму.* Він передбачає визнання людини як особи та особистості, її гідності та права на вільний розвиток, а також законного прагнення до певного рівня життя й добробуту. На цей принцип спирається загальне уявлення про підпорядкованість права потребам особи. В правах людини він також проявляється у повазі до носіїв прав, мінімальний рівень якої забезпечується ставленням як до такого ж представника людського роду. Принцип гуманізму включає і людське ставлення до правопорушників та відповідне поводження з ними, а також надання можливостей пом'якшити покарання за певних умов.

6. *Принцип добросовісності.* Він спирається на моральні категорії чесності, порядності та сумління. У правах людини проявляється, перш за все, в їх належному дотриманні, а також у виконанні зобов'язань. Цей принцип має різне змістовне значення, залежно від адресатів прав (держава, організації, бізнес, індивіди). Добросовісність також грає особливу роль у горизонтальному вимірі прав людини та участі приватного сектору в забезпеченні їх дотримання, реалізації й захисту.

7. *Принцип розумності.* Він ґрунтується на концепції здорового глузду та передбачає, що поведінка осіб, носіїв прав людини відповідає розумним очікуванням, звичайній розсудливості та обачності. До представників держави, крім цього, пред'являється також вимога обґрунтованості дій та рішень. Принцип розумності проявляється у здійсненні та захисті прав людини, у тому числі впливає на оцінку ефективності їх забезпечення та захисту, достатності дій при виконанні зобов'язань щодо прав людини.

8. *Принцип правової визначеності.* Він, у загальному вигляді, надає певності особам щодо прогнозування (передбачуваності) юридичних наслідків їх діяльності та містить такі виміри, як чіткість, недвозначність, ясність і доступність правових положень, узгодженість елементів правового регулювання, обмеження дискреційних повноважень держави, однаковість правозастосування. Цей

принцип проявляється на всіх рівнях правової системи – від загальних вимог щодо оприлюднення прийнятих нормативних актів до встановлення процесуальних строків для конкретних дій.

Практика ЄСПЛ свідчить також про визнання загальних принципів міжнародного права як базових, разом з правами людини та загально-правовими засадами. Такими принципами міжнародного права є принцип незастосування сили або погрози силою, принцип мирного розв'язання спорів, принцип територіальної цілісності та непорушності кордонів, принцип рівноправності та самовизначення народів, принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом, принцип суверенної рівності держав і невтручання до внутрішніх справ держави, принцип міжнародного співробітництва або співробітництва держав, а також принцип поваги до прав людини.

Так само завдяки судовій практиці з'явилося та було поширене уявлення про права людини як загальний принцип права ЄС.

Так, поштовхом стала справа «Stauder v. City of Ulm» [(1969) Case 29/69], яку розглядав Європейський суд (Суд справедливості) у 1969 році. Заявник, пан Штадер, стверджував, що вимога вказати прізвище та адресу на купоні, за яким він мав отримати дешеве масло як частину соціальної допомоги, порушувала його гідність.

Судом було встановлено, що «тлумачення цих положень не містить нічого, що могло б завдати шкоди основним правам людини, закріпленим в загальних принципах законодавства Співтовариства та охоронюваних Судом».

Як пише С. Погребняк, напрямками, у яких основоположні принципи права здійснюють важливий вплив на інститут прав людини, є такі: 1) ідеологічна підтримка з боку принципів; 2) стратегічне узгодження права і прав людини, 3) принципи як орієнтир для правотворчості у сфері прав людини; 4) принципи як засіб забезпечення прав людини в процесі правозастосування¹⁷.

Загальні *принципи права співпадають з правами людини, зокрема, у таких аспектах*, як: 1) людиноцентричність, тобто

¹⁷ Див: Погребняк С. Роль основоположних принципів права в забезпеченні прав людини / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – №1 (56). – С. 71–77.

зосередженість на особі, антропологічне обґрунтування та призначення; 2) абстрактна та ціннісна природа, яка, тим не менш, не перешкоджає прямому посиленню на них при правотворчості та правозастосуванні; 3) інструментальний характер їх як елементів правопорядку; 4) фундаментальний характер для правової системи, завдяки якому вони є опорою та підставою спрямування інших структурних частин (як норми права, правозастосовна практика, інтерпретаційні акти).

Отже, загальні принципи права перетинаються з правами людини, функціонують разом у правових системах та на усіх рівнях забезпечення й захисту прав. Серед найтісніше пов'язаних з правами людини слід виділити такі принципи, як принцип справедливості, пропорційності, рівності, свободи, гуманізму, добросовісності, розумності, правової визначеності.

§ 2. Закріплення прав людини на рівні регіональних (європейських) стандартів та механізми їх захисту

В межах європейської юриспруденції склалася не лише сучасна доктрина прав людини, але й розгалужена та ефективна система їх забезпечення і захисту. Ця система має декілька рівнів, що частково перекриваються один одним, а частково – доповнюються, як у стандартах щодо прав, так і у механізмах реалізації і захисту.

Основними рівнями названої системи є такі:

1. Рівень Ради Європи.
2. Рівень Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).
3. Рівень Європейського Союзу (ЄС).

Розглянемо ці рівні більш докладно.

1. Рівень Ради Європи.

Рада Європи створена у 1949 році як регіональна міждержавна організація, що передбачає розвиток співробітництва держав-учасниць на основі спільних ідеалів і принципів, а також сприяння їх економічному і соціальному прогресу. У Статуті Ради Європи встановлено, що «захист і подальший розвиток прав людини і основоположних свобод» є пріоритетом для цієї організації.

Початок цій організації поклали 10 країн, на сьогодні вона налічує 47 держав-учасниць. Крім того, деякі держави мають статус спостерігачів у Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) або спостерігачів у Комітеті міністрів Ради Європи.

Держави-учасниці повинні дотримуватися трьох основних принципів: принципу верховенства права, принципу демократичного плюралізму та принципу захисту прав людини.

Стандарти щодо прав людини закріплено у десятках європейських конвенцій, угод, пактів, декларацій і протоколів. Особливе місце належить такому визначному документу, як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року (інше іменування – Європейська конвенція з прав людини і основних свобод), яка вийшла далеко за межі регіонального стандарту. Важливі стандарти містять Європейська соціальна хартія від 1961 року, Європейська хартія місцевого самоврядування від 1985 року, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 1992 року, Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1995 року, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 1992 року, Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 2011 року та ін.

Рада Європи захищає права людини в рамках міжнародних конвенцій і стежить за прогресом держав-членів у цих областях, і дає рекомендації через незалежні контрольні експертні органи.

В межах Ради Європи опосередковане або пряме забезпечення та захист прав людини здійснюють такі інституції: ПАРЄ, Генеральний секретар, Комітет міністрів Ради Європи, Комісар (Уповноважений) Ради Європи з прав людини, ЄСПЛ, Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія), Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи. Частиною структури вважається також Конференція міжнародних неурядових організацій.

ПАРЄ – дорадча інституція, яка може обговорювати будь-яке питання, що відповідає меті й компетенції Ради Європи, надавати Комітету міністрів висновки та рекомендації, приймати резолюції. Резолюції є не лише стандартами у сфері прав людини, а й досить динамічними інструментами впливу на забезпечення та захист прав. ПАРЄ складається з депутатів, які обираються з числа членів

національних парламентів. ПАРЄ обирає Генерального секретаря, Уповноваженого з прав людини та суддів ЄСПЛ, забезпечує демократичний форум для обговорення та спостереження за виборами, її комітети відіграють важливу роль у розгляді поточних питань.

Генеральний секретар відповідає за стратегічне управління Радою Європи. Він веде засідання та представляє Раду Європи.

Комітет міністрів – керівний орган Ради Європи, що складається з міністрів закордонних справ держав-учасниць або їх постійних представників, а також інших членів урядів. Він приймає висновки у формі рекомендацій урядам, готує до ухвалення тексти конвенцій та угод, здійснює контроль за виконанням рішень ЄСПЛ. Рекомендації Комітету міністрів не мають обов'язкової сили, однак є важливими стандартами, що відображають спільне бачення проблемних питань (у тому числі щодо прав людини) державами-учасницями Ради Європи.

Комісар Ради Європи з прав людини незалежно вирішує питання та привертає увагу до порушень прав людини. Він працює як незалежна посадова особа, завдання якої – сприяти повазі до прав людини та їх дотриманню в країнах Ради Європи. Він має співпрацювати з іншими міжнародними інститутами щодо заохочення та захисту прав людини з метою уникнення їх дублювання, надавати консультативні послуги й інформацію з питань захисту прав людини та запобігання їх порушенням. Одночасно він має співпрацювати з національними правозахисними установами.

Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія) – дорадчий орган Ради Європи, який надає висновки про відповідність проектів законодавчих актів європейським стандартам та цінностям. Комісія одночасно є форумом, у ході якого держави можуть обмінюватися інформацією та досвідом, обговорювати ідеї й проекти, пов'язані з конституційними питаннями.

Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи відповідає за зміцнення місцевої та регіональної демократії в державах-учасницях і надає оцінку застосування Європейської хартії місцевого самоврядування, здійснює моніторинг місцевої демократії та виборчих процесів. Він також працює в цілях сприяння консультаціям і політичному діалогу між національними урядами та місцевими і регіональними органами влади за допомогою співпраці

з Комітетом міністрів Ради Європи. Конгрес складається з двох палат: Палати місцевих органів влади і Палати регіонів.

Конференція міжнародних неурядових організацій представляє громадянське суспільство і сприяє демократичній участі.

ЄСПЛ – постійно діючий орган Ради Європи, який розглядає міждержавні справи та індивідуальні скарги на порушення статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Він займає ключову позицію у європейській системі захисту прав людини.

2. Рівень Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Попри те, що головним призначенням ОБСЄ є сприяння миру та безпеці в Європі, вона здійснює суттєвий вплив на стандарти у сфері прав людини та систему їх захисту. Ця структура функціонує як політичний орган з 1975 року, а як міжнародна організація – з 1995 року.

З моменту підписання у 1975 році Гельсинського Заключного акта Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, яким було закріплено, зокрема, принцип «поваги до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань», якого зобов'язалися дотримуватися держави, різноманітними актами організації було закріплено низку стандартів у сфері прав.

До них належать такі: 1) дотримання гендерної рівності, 2) заборона дискримінації, 3) недопущення катування і торгівлі людьми, 4) забезпечення прав і свобод профспілок, 5) забезпечення прав національних меншин, 6) забезпечення права осіб на свободу пересування й вільний вибір місця проживання, 7) забезпечення стандартів поводження з затриманими та ув'язненими особами, а також дотримання їх процесуальних прав, 8) забезпечення прав біженців та осіб у вразливому становищі.

ОБСЄ сприяє освіті у сфері прав людини, у тому числі через публікацію розповсюдження міжнародних документів, національних законодавчих актів, коментарів та посібників у навчальних закладах всіх рівнів. Так само вона надає підтримку у правозахисній діяльності, а також допомогу у реформуванні правової системи з урахуванням стандартів щодо прав людини.

Крім того, ОБСЄ сприяє більш вільному пересуванню та

контактам між людьми, співробітництву для обміну інформацією, ідеями, досвідом роботи демократичних інститутів.

Інституційно ОБСЄ включає Парламентську асамблею ОБСЄ, Верховного комісара ОБСЄ зі справ національних меншин, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини, Представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ, Секретаріат ОБСЄ, Суд з примирення та арбітражу, а також Мінську групу ОБСЄ. Також в межах ОБСЄ на підставі відповідних мандатів діють польові операції та місії.

Усі рішення, що приймаються ОБСЄ в чотирьох форматах (платформах) – саміти або зустрічі голів держав і урядів, постійна рада, рада міністрів, форум із співробітництва та безпеки – є політично обов'язковими.

Що стосується юридичної обов'язковості документів ОБСЄ, то, не дивлячись на дискусії, у яких пропонується вважати ці документи «м'яким правом» або особливими міжнародними угодами, за загальним правилом вони не створюють зобов'язань для держав учасниць і їх виконання залежить від «доброї волі» урядів. Разом з тим, вони мають вплив та авторитет, у тому числі як взірець окремих стандартів щодо прав людини, а також включаються на національному рівні до правових актів.

Рівень Європейського Союзу (ЄС) буде розглянуто у наступному питанні.

Отже, європейські стандарти та механізми захисту прав людини представляють собою складну систему, яку можна розглядати на різних рівнях, передусім рівні Ради Європи, рівні ОБСЄ та рівні ЄС. При цьому багато з стандартів, які на цих виробляються щодо прав людини, не мають обов'язкової сили, однак є авторитетними та впливовими, виступають взірцевими документами.

§ 3. Захист прав людини у Європейському Союзі

Європейський Союз – особливе об'єднання держав, що утворювалося поступово, але з самого початку було замислене як відкрите співтовариство. Першим кроком до майбутнього утворення стало Європейське товариство вугілля та сталі (1951 рік), призначене для економічного співробітництва, і, в кінцевому випадку –

забезпечення миру та безпеки у Європі. В подальшому це призвело до створення ще двох співтовариств – Європейського Економічного Співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії. У 1967 році всі три співтовариства об'єдналися в Європейське Співтовариство – прототип Європейського Союзу. Бажання досягнути миру і добробуту в Європі, а також небажання повторення таких подій, як Друга Світова війна, призвело до посилення євроінтеграції. Успішною виявилася співпраця у політичній, економічній, оборонній та інших сферах об'єднання. Поступово з'явився спільний внутрішній ринок та єдина грошова одиниця. Внаслідок цього у 1993 році утворено Європейський Союз (ЄС).

Існують різні точки зору на правову природу ЄС. Основні спори точаться навколо того, чи є він конфедерацією, федерацією, своєрідною наддержавою чи нетиповим союзом держав? Європейський Союз часто розглядається і як об'єднання європейських держав, яке поєднує в собі риси міжурядової організації, конфедерації і федеративного квазідержавного утворення з багаторівневою системою управління.

Припущення щодо федеративної, конфедеративної чи квазідержавної природи ЄС пов'язані з тим, що держави-члени ЄС делегували наддержавним інституціям багато суверенних прав і повноважень. Так, у ЄС існує спільна зовнішня політика і політика безпеки, власне громадянство, єдиний економічний простір, для більшості членів ЄС – єдина грошова одиниця. Внутрішній ринок ЄС визначається як простір без кордонів, в якому діють вільний рух товарів, осіб, послуг і капіталу. Правові акти ЄС не потребують імплементації актами національного законодавства, мають пріоритет над національними правовими актами держав-членів. ЄС має міжнародну правосуб'єктність, тобто діє фактично на рівні держави – має право укладати договори, бути членом певних міжнародних організацій. Але і держави-члени ЄС мають міжнародну правосуб'єктність та право виходу з об'єднання.

Усе це зумовлює *специфіку забезпечення та захисту прав людини на рівні ЄС*.

Так, компетенція ЄС обмежується тільки переданими європейським інституціям повноваженнями у конкретних сферах і походить від держав-членів. Розрізняють три типи компетенції ЄС:

1) виключна компетенція (тільки ЄС, а не держави-члени має повноваження в певній сфері, наприклад, митної політики); 2) спільна компетенція (держави-члени мають повноваження у тому разі і в тих межах, де їх не має ЄС, наприклад щодо транспортної політики); 3) додаткова компетенція ЄС (ЄС має паралельні з державами-членами повноваження, не може замінювати рішення держави-члена, а тільки підтримати його, наприклад в сфері культури).

Громадянство ЄС не замінює національне, а існує паралельно. В ЄС немає європейського народу (нації) у політичному сенсі. Однак, на відміну від інших об'єднань держав, союз позиціонує себе як спільність не тільки держав, але й народів (націй).

ЄС має власну правову систему, однак не має класичного законодавства і конституції. Правові акти ЄС є невід'ємною частиною національного законодавства, а також здійснюють різноманітний вплив на національні правові системи. При цьому правопорядок ЄС не розглядається як відділений від національних правопорядків.

ЄС має більше повноважень, ніж будь який інший союз держав, але менше, ніж суверенна національна держава.

Важивою рисою ЄС є дотримання певних принципів і цінностей, спільних для об'єднання. Спільні цінності це – свобода, демократія, рівність, повага до людської гідності, прав людини та основних свобод, верховенство права.

Фундаментальні принципи, на яких ґрунтується союз: *супранациональність, пропорційність, солідарність і субсидіарність*. Супранациональність означає, що держави-члени передають право прийняття рішень в певних сферах Європейському Союзу. Пропорційність означає розподіл голосів у ЄС таким чином, щоб малі держави-члени мали пропорційно більше місць у європейських інституціях, ніж мали б отримати відповідно до кількості жителів. Це дозволяє малим державам-членам отримувати більший вплив у ЄС і слідкувати, щоб їх інтереси враховувалися. Солідарність означає спільну політику і взаємну підтримку держав-членів, зокрема, економічну допомогу та перерозподіл спільного бюджету. Субсидіарність означає, що рішення повинні прийматися на найбільш низькому рівні, тобто на національному чи навіть регіональному, а на європейському рівні повинні розглядатися, якщо проблему можна вирішити тільки там.

Тому специфіка ЄС полягає у таких рисах: 1) відкритий характер об'єднання, доступний для приєднання будь-якій державі, що відповідає критеріям членства; 2) спільні цінності та принципи союзу; 3) високий рівень інтеграції, 4) складна інституційна структура, що має багато повноважень на рівні ЄС; 5) особлива правова система та правопорядок; 6) представлення інтересів як держав-членів, так і націй (виступає як міждержавне та міжнародне об'єднання).

Європейський Союз – унікальне утворення зі складною інституційною структурою, міждержавне та міжнародне об'єднання з високим ступенем інтеграції, яке володіє визначеними повноваженнями (компетенцією) у економічній, політичній, правовій сферах, має власну правову систему.

Основними інституціями ЄС виступають Європейський парламент, Європейська комісія, Рада Європейського Союзу (Рада Міністрів), Європейська рада, Суд Європейського Союзу, Суд Аудиторів, Європейський центральний банк, Високий представник Європейського Союзу з закордонних справ та безпекової політики. Частина з них діють як спеціальні наддержавні інституції, частина як представники національних урядів або громадян.

Особливості інституційної структури ЄС полягають у такому: 1) відсутність класичного розподілу повноважень між законодавчою, судовою і виконавчою владою (основні інституції можуть виконувати функції різних гілок влади і взаємодіють між собою); 2) виважена поліцентрична структура, складний баланс між інституціями та взаємний контроль; 3) спільне формування політики ЄС; 4) представлення різноманітних інтересів на європейському рівні, виступаючи від імені держав-членів, національних урядів, народів цих держав або всіх громадян ЄС.

Прийняття найважливіших рішень в об'єднанні засноване на подвійній легітимності інституцій: інтереси народу представляють депутати Європейського Парламенту, обрані громадянами ЄС, а інтереси держав-членів представляють міністри у Раді ЄС, обрані національними урядами.

Європейський Парламент виступає як законодавчий орган, так само, як і Рада ЄС (більшість законодавчих актів ухвалюється ними спільно). Обирається громадянами ЄС прямим голосуванням у

кількості 751 депутата. Члени Європейського Парламенту засідають у загальноєвропейських політичних групах, а не у національних. Головує обраний на 2,5 роки Президент Європейського Парламенту. Європейський Парламент виконує три функції: законодавчу, бюджетну та контрольную. Парламент ініціює прийняття нових законодавчих актів на підставі діяльності Європейської Комісії.

Європейська Комісія – основний виконавчий орган ЄС. Володіє правом законодавчої ініціативи до Європейського Парламенту та Ради ЄС. Комісія незалежна від національних урядів, комісари зобов'язані діяти в інтересах ЄС, а не своїх країн. До складу Комісії входить по одному представнику від кожної держави-члена ЄС. Президента Європейської Комісії обирає Європейський Парламент за поданням Ради ЄС, а члени Комісії обираються шляхом голосування у Раді. Європейська Комісія виконує такі головні функції: здійснення політики ЄС, управління і контроль за бюджетом ЄС, забезпечення і відстеження дотримання європейського законодавства (разом з Судом ЄС), застосування спеціальних процедур до порушників, внесення пропозицій про законопроекти Європейському Парламенту і Раді, ініціювання політичних та програмних дій. Комісія несе відповідальність за втілення рішень Європейського Парламенту та Ради ЄС.

Рада ЄС (Рада Міністрів) – законодавчий орган ЄС, що складається з міністрів від кожного з урядів держав-членів ЄС. Міністри уповноважені представляти національні уряди і підзвітні національним парламентам. Фактично, існує 10 різних конфігурацій Ради ЄС. Які саме міністри входять до певної конфігурації Ради, залежить від того, які питання слід розглянути. Наприклад, якщо треба обговорити економічні питання, збирається Рада з питань економіки та фінансів і складається з відповідних міністрів від урядів держав-членів, однак всі рішення вважаються прийнятими Радою ЄС. Кожна держава-член має кількість голосів у Раді ЄС, відповідну кількості її населення, але при цьому кількість голосів враховується не арифметично, а пропорційно і змінена на користь малих держав-членів. Рада ЄС виконує такі функції: затвердження законодавства ЄС спільно з Європейським Парламентом; укладання міжнародних угод між ЄС та іншими державами або міжнародними організаціями, конвенцій між державами-членами ЄС; затвердження

бюджету ЄС спільно з Європейським Парламентом; координація соціально-економічної політики держав-членів; розробка та виконання спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС (хоча держави-члени зберігають незалежний контроль над зовнішньою політикою, безпекою й обороною); координація співробітництва між національними судами та правоохоронними органами; утворення єдиного простору свободи, безпеки та правосуддя в межах кордонів ЄС.

Європейська Рада – інституція, яка узгоджує найбільш важливі рішення ЄС. Європейська Рада визначає політичне спрямування та пріоритети Європейського Союзу. Складається з голів держав та урядів країн-членів, які обирають Постійного Президента Європейської Ради. Президент головує на засіданнях Ради, спрямовує її роботу та представляє ЄС на найвищому рівні за кордоном. Європейська Рада збирається чотири рази на рік, однак за особливих обставин може бути скликано позачергове, надзвичайне засідання.

Високий представник Європейського Союзу з закордонних справ та безпекової політики впроваджує спільну зовнішню та безпекову політику ЄС. Призначається Європейською Радою і головує у Раді міністрів закордонних справ, має вносити пропозиції щодо сфери своєї компетенції, здійснювати зовнішню політику від імені Ради та представляти єдину позицію ЄС на міжнародній арені.

Європейський Суд (Суд ЄС) – вищий орган судової влади в об'єднанні. Складається з трьох установ: безпосередньо Європейський Суд (Суд справедливості), Суд першої інстанції та Трибунал цивільної служби. До складу Суду входять судді від кожної держави-члена ЄС та генеральні адвокати. Суд забезпечує єдине тлумачення й застосування законодавства ЄС всіма державами-членами. З метою запобігання різного тлумачення правових актів ЄС у державах-членах існує процедура «попереднього рішення», коли національний суд може чи повинен, звернутися за порадою до Європейського Суду. Право тлумачити правові акти ЄС має і Суд, і національні суди, однак тільки Європейський Суд приймає остаточне рішення. Європейський Суд уповноважений регулювати юридичні суперечки між державами-членами ЄС, інституціями ЄС, юридичними та фізичними особами. Завдяки прецедентному характеру рішень Суд спрямовує розвиток правової системи ЄС і впливає на національні правові системи держав-членів.

Визначальну роль щодо прав людини у цій структурі має Європейський Суд (Суд справедливості).

Суд Аудиторів перевіряє фінансування діяльності Союзу. Він надає Європейському Парламенту і Раді декларацію, яка підтверджує правильність ведення рахунків, а також законність і правильність фінансових операцій.

Європейський центральний банк відповідає за єдину монетарну політику ЄС.

ЄС не має постійно діючої армії, але у рамках спільної безпекової та оборонної політики можуть бути задіяні збройні сили, потрібні для спільних операцій із роззброєння, гуманітарної допомоги та надання порятунку, запобігання виникненню конфліктів, миротворчих та військових операцій.

Правові акти ЄС. Джерела права ЄС розподіляються на первинні (*primary law*), вторинні (*secondary law*) та додаткові (*supplementary law*).

Головні первинні джерела – це установчі договори, що визначають засади функціонування ЄС, протоколи до них та Хартія основних прав ЄС.

Ці джерела містять розподіл повноважень між ЄС і державами-членами, повноваження європейських інституцій, правові рамки європейської політики. Консолідований варіант фундаментальних договорів ЄС регулярно публікує Європейська Комісія. Вторинні джерела – це типові «односторонні акти»: регуляції (регламенти), директиви, рішення, висновки та рекомендації, які засновані на первинних джерелах та приймаються з метою їх забезпечення Європейським Парламентом та Радою ЄС. До нетипових вторинних джерел можуть належати комунікації і рекомендації, «білі» і «зелені» книги. Також вторинні джерела включають конвенції та угоди: міжнародні, підписані між ЄС та державами-членами або між ЄС та будь-якими державами; угоди між державами-членами; міжвідомчі угоди (між інституціями ЄС). Додатковими вважаються прецеденти (рішення Європейського Суду), а також загальні принципи права та міжнародне право, на які спирається Суд для ліквідації прогалин, залишених первинними і вторинними джерелами.

Джерела права ЄС також поділяються на законодавчі акти

(регуляції, директиви, рішення) та *незаконодавчі акти* (делеговані та виконавчі акти, рекомендації, висновки). Законодавчими вважаються ті акти, що мають обов'язкову силу і приймаються відповідно до звичайної або спеціальної законодавчої процедури за участю Ради ЄС та Європейського Парламенту. Незаконодавчими актами виступають як обов'язкові акти, видані інституціями ЄС відповідно до інших процедур прийняття, так і рекомендації і висновки, що не мають обов'язкової сили. Підзаконний характер мають лише делеговані та виконавчі законодавчі акти.

В Європейському Союзі діє принцип верховенства правових актів ЄС над актами національного законодавства, навіть національними конституціями. Він передбачає, що у випадку колізії перевагу отримує правовий акт ЄС і застосовується тільки у сферах компетенції, визначеної установчими договорами ЄС. На практиці застосування принципу стикається з проблемами. Приміром, національні суди можуть вважати, що конституція або національна хартія прав людини повинні мати перевагу над актами ЄС (як це відбувалося у Польщі та Німеччині).

Разом з тим, розвиток системи захисту прав людини у ЄС показує вирівнювання стандартів, яке до певної міри знімає цю суперечність.

Так, у справі «*Re Wünsche Handelsgesellschaft (Solange II)*» [(22 October 1986) BVerfGE, [1987] 3 CMLR 225], яка стосувалася колізії права між національною правовою системою Німеччини і законодавством Європейського союзу, Федеральний Конституційний Суд Німеччини вказав, що з огляду на ці події слід визнати, що до тих пір, поки Європейські співтовариства (*Solange die Europäischen Gemeinschaften ...*) і, зокрема, прецедентне право Європейського суду, в цілому забезпечують ефективний захист фундаментальних прав, як щодо суверенної влади членів Співтовариства, які повинні розглядатися як істотно подібні із захистом основних прав, що беззастережно вимагається Конституцією, і оскільки вони в цілому захищають основний зміст фундаментальних прав, Федеральний Конституційний Суд більше не буде здійснювати свою юрисдикцію для прийняття рішення про застосовність вторинного законодавства Співтовариства, процитованого в якості правової основи для будь-яких актів цивільних судів або органів Німеччини в рамках

суверенної юрисдикції Федеративної Республіки Німеччини, і він більше не буде розглядати таке законодавство за стандартом основних прав, що містяться в Конституції.

Тобто суд визнав, що захист прав людини у ЄС досяг такого рівня, який співпадає з німецькими стандартами.

Отже, закріплення та захист прав людини на регіональному рівні та рівні ЄС – це ще один додатковий правовий механізм, який одночасно уніфікує існуючі національні системи цього захисту, об'єднує їх з чинними міжнародно-правовими актами й при цьому функціонує паралельно з ними, не виключаючи їх, а логічно доповнюючи і посилюючи.

§ 4. Хартія основних прав Європейського Союзу

Не дивлячись на те, що усі держави-члени ЄС ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також низки інших міжнародних документів про права людини, донедавна на рівні ЄС не було окремого обов'язкового акту, який би містив каталог прав людини.

Для того, щоб заповнити цю прогалину, у 2000 році було ухвалено Хартію основних прав ЄС (як політичний документ). У 2009 році Хартія отримала обов'язкову юридичну силу на рівні установчих договорів ЄС. З моменту набуття чинності Хартія складає фундамент стандартів щодо прав людини на рівні ЄС.

Документ містить розширений, порівняно з іншими базовими міжнародними угодами, перелік прав та зміни щодо їх змісту, які враховують розвиток сучасної доктрини прав людини та світу в цілому.

Так, ст. 3 Хартії включає до права на особисту недоторканість фізичну та психічну недоторканість, а також забезпечення в галузі медицини та біології таких елементів цього права, як добровільна та вільне згоду зацікавленої особи відповідно до встановленого законом порядку; заборона евгенічної практики, перш за все тієї, яка спрямована на селекцію людини; заборона використання тіла людини і його частин як таких як джерел наживи; заборона репродуктивного клонування людських істот.

Світоглядно Хартія також демонструє нові підходи до

стандартів у сфері прав. Зокрема, у ній вказано, що ЄС ґрунтується на неподільних і загальних цінностях, якими визначаються гідність людини, свобода, рівність і солідарність, а також на принципах демократії та правової держави. Він ставить людину у основу своєї діяльності, засновуючи громадянство ЄС і створюючи простір свободи, безпеки та правосуддя.

Викладення прав людини у Хартії відбувається саме відповідно до ціннісного розуміння, а не до поділу на покоління або особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні та культурні. Тому вони згруповані у розділи, названі таким чином:

1. *Гідність* (недоторканість гідності та повага до неї, право на життя, права на особисту недоторканість і цілісність, заборона катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, заборона рабства і примусової праці).

2. *Свобода* (право на свободу і безпеку, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на захист особистих даних, право на шлюб і право мати сім'ю, свобода думки, совісті та релігії, свобода вираження поглядів і інформації, свобода зібрань та асоціацій, свобода мистецької та наукової діяльності, право на освіту, свобода вибору заняття і право на працю, свобода підприємництва (ведення бізнесу), право власності, право притулку, права на захист у випадку переміщення, вигнання або видачі).

3. *Рівність* (рівність у правах, недопущення дискримінації, культурна, релігійна та мовна різноманітність, рівність чоловіка та жінки, права дитини, права людей похилого віку, право на інтегрування осіб-інвалідів).

4. *Солідарність* (право працівників на інформування і консультації, право на колективні перемовини, угоди та дії, право на доступ до вільних робочих місць і послуг з працевлаштування, захист на випадок незаконного звільнення, право на справедливі та сприятливі умови праці, заборона дитячої праці та захист молодих людей на роботі, право на сімейне і професійне життя та їх суміщення, право на соціальне забезпечення і соціальної допомоги, право на охорону здоров'я, право на доступ до послуг загальних економічних інтересів, захист навколишнього середовища, захист споживачів).

5. *Громадянство* (право голосувати і бути кандидатом на

виборах до Європейського парламенту, право голосувати і бути кандидатом на муніципальних виборах, права на добре й належне управління (good governance), право на доступ до документів, право звертатися до омбудсмена, права на петиції, право на свободу пересування та проживання, право на дипломатичний і консульський захист).

6. *Правосуддя* (право на ефективний засіб правового захисту і справедливий судовий розгляд, презумпція невинуватості та право на захист, законність і співмірність кримінального покарання за злочини, право не піддаватися суду чи покаранню двічі за один і той же злочин).

Завдяки Хартії основних прав ЄС відбувся суттєвий прогрес у створенні автономної системи захисту прав людини у ЄС. Хоча на цьому рівні визнається компетенція ЄКПЛ, значна роль у захисті прав належить Суду ЄС (Суду Справедливості), практикою якого керуються держави-члени ЄС. Разом з тим, існують проблеми розмежування компетенції названих судів.

Слід зазначити, що хоча зміст та межі прав, закріплених Хартією повинен відповідати закріпленим Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, у тій мірі, в яких ці права відповідають одне одному, ЄС може надавати більш широкий захист прав людини.

Отже, Хартія основних прав ЄС виступає виразом сучасної доктрини та практики захисту прав людини в європейській юриспруденції, а також фундаментальним стандартом у сфері прав людини на рівні ЄС. Хартія підкреслює рівність усіх прав та опору на загальні цінності.

МОДУЛЬ 4. КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ТА ЄСПЛ ЯК ЄДИНОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ

Лекція 4.1. Значення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

- 1. Розуміння Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ЄСПЛ як єдиного механізму.*
- 2. Принципи тлумачення та застосування Конвенції.*
- 3. Застосування факультативних протоколів до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.*

Ключові слова: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ЄСПЛ, доктрина «живого дерева», динамічне тлумачення, ефективне тлумачення, автономне тлумачення, принципи застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, механізм захисту прав людини, балансування прав.

§ 1. Розуміння Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ЄСПЛ як єдиного механізму

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод була відкрита для підписання в Римі 4 листопада 1950 року і набрала чинності 3 вересня 1953 року. Вона була покликана стати першим інструментом забезпечення реалізації та захисту прав, закріплених у Загальній декларації прав людини. З моменту прийняття Конвенція неодноразово доповнювалася, порівняно з викладенням і розумінням положень первинного тексту.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є міжнародною угодою, відповідно до якої держави-учасниці Ради Європи зобов'язались забезпечити основні права не тільки своїм громадянам, але будь-кому, хто знаходиться під їхньою

юрисдикцією. Як юридично обов'язковий документ вона також передбачає систему контролю за імплементацією прав людини (положень щодо них) на національному рівні.

Держави, які ратифікують Конвенцію, беруть на себе такі обов'язки:

1) Гарантувати відповідність положень національного законодавства положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

2) Змінити законодавство та правозастосовну практику у відповідності до вимог Конвенції.

3) Усунути будь-які порушення прав людини, які виникають або продовжуються на момент ратифікації Конвенції.

Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод розглядають як унікальну систему, яка одночасно є загальним стандартом щодо прав людини, елементом міжнародного права та взірцем національного (яке зобов'язані привести у відповідність до Конвенції держави-учасниці). При цьому вона функціонує в незалежному режимі та розвивається завдяки прецедентному праву ЄСПЛ. Конвенція також виступає основою однієї з найефективніших систем захисту прав людини у світі.

Завдяки унікальній природі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці ЄСПЛ вона розповсюджується на універсальний, регіональний та національний рівні забезпечення й захисту прав людини. На *універсальному рівні* Конвенція охоплює усі ті держави, які її ратифікували, а також виступає важливим авторитетним стандартом щодо прав людини для інших (разом з практикою ЄСПЛ). Хоча, приміром, Конвенцію про права дитини ратифікували 193 держави, а Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод – менш, ніж третина держав, доктринальний та світоглядний вплив її на усі держави світу важко переоцінити. На *регіональному рівні* вона є фундаментом європейської системи розуміння, забезпечення й захисту прав. На *національному рівні* положення Конвенції визнаються частиною національного законодавства або іншими способами переносяться до нього.

Ухвалення Конвенції мало на меті не лише забезпечення реалізації та захисту прав людини і створення відповідного механізму, а й утвердження відповідних ідеалів. Тому положення

Конвенції сформульовані як принципи, які розвиваються у практиці ЄСПЛ і повинні складати основу національних правових систем держав-учасниць у сфері прав людини.

М. Буроменський називає Конвенцію своєрідним «європейським кодексом свободи та демократії», що відображає людиноцентричний світогляд. Значення Конвенції полягає в такому: 1) створення міцної регіональної системи захисту прав людини; 2) ефективно виведення питання про права людини зі сфери виключної внутрішньої компетенції держави до сфери спільного правового регулювання – міжнародного та внутрішнього, при цьому таке регулювання має характер мінімального рівня, нижче за який держава у своєму законодавстві чи практиці не може опуститися; 3) з Конвенцією пов'язане створення такої правової моделі та інституційної системи захисту прав, які здатні адекватно відображати у своєму розумінні суспільні уявлення про права людини, що динамічно розвиваються; 4) Конвенція забезпечує високий рівень уніфікації основ права європейських країн; 5) участь у Конвенції та її дотримання є перепусткою держав до європейської спільноти та свідченням належності до європейської правової культури¹⁸.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод розглядається у нерозривному зв'язку з ЄСПЛ, який виступає одночасно контролюючим механізмом для забезпечення дотримання зобов'язань, взятих на себе державами-учасницями за Конвенцією та інструментом тлумачення змісту усіх її положень. Звідси розуміння Конвенції як «живого інструмента» або «живого дерева», яке росте й розвивається за допомогою практики ЄСПЛ з розвитком суспільства та доктрини прав людини.

Разом з тим, прослідковується і зворотній вплив, коли практика ЄСПЛ формує якоюсь мірою сучасні уявлення про права людини, їх зміст та обсяг, межі забезпечення й захисту. При цьому суд, базуючись на пріоритеті «духу» над «буквою» закону, вказує, що нові уявлення спираються на закладені у Конвенцію цілі та принципи. Вони не виростають на пустому місці, і, застосовуючи аналогію з живим деревом: ми не можемо точно спрогнозувати, де

¹⁸ Буроменський М. Європейський кодекс свободи та демократії / М. Буроменський // Право України. – 2010. – № 10 – С. 92–93.

саме з'явиться новий листок чи гілка на дереві, та, тим більше, як саме вони будуть виглядати, але можемо, по-перше, припустити їх появу, і, по-друге, усвідомлювати, що листок чи гілка не ростуть з пустоти, а ростуть з цього дерева (навіть якщо нам доведеться іноді прослідкувати шлях аж до зернятка).

В самій практиці ЄСПЛ при цьому відійшов від уявлення про те, що він не здійснює розширювальне тлумачення до визнання того, що права людини розвиваються разом з уявленнями про них, які, однак, ґрунтуються на фундаментальних цінностях та принципах.

Так, у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» [Golder v. the United Kingdom, 4451/70, [1975] 1 EHRR 524, [1975] ECHR 1], яка була розглянута в 1975 році, постало питання про те, чи обмежується стаття 6, п. 1 Конвенції (право на справедливий суд) по суті гарантією права на справедливий судовий розгляд, коли процес уже ведеться, або вона визнає також право доступу до правосуддя кожного, хто хоче звернутися до суду при вирішенні питання щодо його прав. У підсумку було зроблено висновок, що право доступу до правосуддя є одним з невід'ємних складових права, гарантованого статтею 6, п. 1. При цьому таке рішення не визнавалося розширеним тлумаченням, що покладає нові зобов'язання на держави, оскільки висновок базувався на термінології першого речення п. 1 статті 6, прочитаного в контексті даної статті, з урахуванням предмета та мети нормативного договору, яким є Конвенція.

З часу винесення названого рішення доктрина тлумачення Конвенції та уявлення про повноваження ЄСПЛ у цій сфері суттєво змінилися, хоча є багато дискусій з приводу природи та змісту практики суду, меж судової правотворчості та меж зобов'язань держав-учасниць щодо прав людини.

Хоча ухвалення Конвенції у 1950 році мало наміри створити такі стандарти й таку систему захисту прав, щоб уряди не могли робити все, що завгодно, всередині держави, посилаючись на суверенні права та принципи невтручання від інших держав, організацій, міжнародної спільноти, у дійсності цей ідеал стикається з складними питаннями розповсюдження дії Конвенції та, відповідно, юрисдикції ЄСПЛ, як щодо співвідношення з національним правом,

так і щодо меж втручання та меж зобов'язань, особливо у проблемних випадках.

Так, у справі «Ассанідзе проти Грузії» [Assanidze v. Georgia, App No 71503/01, ECHR 2004-II, [2004] ECHR 140, (2004) 39 EHRR 32, (2004) 39 EHRR 653, IHRL 3183 (ECHR 2004), Grand Chamber [ECHR], заявник, пан Асанідзе, колишній мер Батумі, столиці Автономної Республіки Аджарія, був визнаний винним у незаконному зберіганні та поводженні з вогнепальною зброєю і отримав вирок у вигляді позбавлення волі на вісім років. Згодом Ассанідзе отримав помилування президента Грузії. Незважаючи на помилування, Ассанідзе залишився під вартою. 29 січня 2001 року Верховний суд Грузії виправдав Ассанідзе і розпорядився про його негайне звільнення. Аджарська влада продовжувала відмовлятися від звільнення заявника. Заявник стверджував, що Автономна Республіка Аджарія, без сумніву, є частиною Грузії і що Грузія не виконала свої обов'язки за Конвенцією для забезпечення виконання судового рішення про його звільнення.

Перше питання, з яким зіткнувся Суд, полягало в тому, чи відноситься Автономна Республіка Аджарія до юрисдикції Грузії для цілей Конвенції. Аджарія включена до міжнародних угод, які стосуються Грузії. 24 серпня 1995 року Грузія прийняла нову конституцію після розпаду СРСР. Суд витлумачив формулювання статті 2 § 3 цієї Конституції і встановив, що Грузія мала «юрисдикцію» над Автономною Республікою Аджарія для цілей Конвенції.

Крім того, існувала презумпція компетенції Грузії щодо застосування Конвенції. Грузія ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод без особливого застереження та згадки про Автономну Республіку Аджарія або про будь-які проблеми, які заборонили б державі підтримувати цей договір на своїх територіях. Як правило, поняття «юрисдикція» є територіальним. Територіальна юрисдикція поширюється на будь-яку область, яка на момент передбачуваного порушення знаходиться під «загальним контролем» відповідної держави. Автономна Республіка Аджарія, безперечно, є невід'ємною частиною території Грузії і підлягала її компетенції і контролю.

Ця справа примітна також двома висновками. По-перше, ЄСПЛ ухвалив, що хоча центральний уряд Грузії не контролював

частину своєї території, він несе відповідальність за забезпечення того, щоб Конвенція застосовувалася на цій території регіональним автономним урядом, який контролювало ситуацію, і і для цілей Коенвенції територія залишалася в межах юрисдикції центрального уряду. По-друге, ЄСПЛ постановив, що не існує юридичної підстави для продовження тримання під вартою заявника після його виправдання і закликав до його звільнення, і це був перший випадок, коли суд прийняв таке конкретне рішення, оскільки звільнення заявника був єдиним способом домогтися дотримання відповідної статті Конвенції.

Отже, Конвенція та ЄСПЛ розглядаються як єдиний механізм захисту прав людини й одночасно контрольний механізм для забезпечення дотримання зобов'язань, взятих на себе державами-учасниками Ради Європи. Положення Конвенції розвиваються у практиці ЄСПЛ разом розвитком суспільства та доктрини прав людини.

§ 2. Принципи тлумачення та застосування Конвенції

Система захисту прав людини, заснована на Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, передбачає, що права людини повинні бути такими, що реально здійснюються, а у разі порушення – отримують ефективний захист. При цьому забезпечення прав має враховувати потреби суспільства та умови сьогодення.

Так, у справі «Тіпер проти Сполученого Королівства» [Tiger v. The United Kingdom, 5856/72, (1978) 2 EHRR 1, [1978] ECHR 2], заявника, 15-річного хлопця, було піддано законному за національним правом покаранню. За напад на іншого учня, його піддали трьома ударами розог. Враховуючи обставини справи та підобиці застосування покарання, ЄСПЛ дійшов висновку, що таке покарання «принижувало гідність» особи, тому є порушення ст. 3 (заборона катування в частині такого, що принижує гідність, покарання).

У цій справі суд вказав, що «Конвенція є живим інструментом який повинен тлумачитися в світлі сучасних умов». У розглянутій справі суд не може не залежати від розвитку та загальноприйнятих стандартів в кримінальній політиці держав-учасниць Ради Європи в цій галузі. Дійсно, положення щодо таких видів тілесного покарання

застосовувалися в школах Сполученого Королівства протягом багатьох років. Однак суд визнав, що таке інституціоналізоване насильство поставило злочинця у становище, коли його фізична недоторканність та гідність були порушені.

Цікаво, що порушення ст. 3 Конвенції було постановлено шістьма голосами проти одного, оскільки Джеральд Фітцморіс, суддя ЄСПЛ від Сполученого Королівства, заперечував порушення статті 3 Конвенції. Він стверджував, що висновок суду фактично визнає будь-яке тілесне покарання неповнолітньої особи принизливим, таким, що досягає рівня, який становить порушення ст. 3 Конвенції. Крім того, він вказав, що тілесні покарання завжди методи розглядалися як очевидний і природний спосіб боротьби з неправильною поведінкою неповнолітніх. При цьому суддя застережив, що його власна думка може бути забарвлена тим фактом, що його виховували у системі, згідно з якою тілесні покарання школярів вважалися звичайними санкціями за порушення (і часто розглядалися самими школярами як краща альтернатива переписуванню 500 строк тексту або вивченню на пам'ять декількох сторінок з Шекспіра або Вергілія). І він не може згадати, «щоб будь-який хлопчик відчував себе приниженим. Така ідея вважалася б досить смішною. Я не прихильник тілесного покарання. Я лише вважаю, що це не принизливо для неповнолітніх правопорушників або не принизливо у тій мірі, яка необхідна для визнання порушення статті 3 Конвенції».

Відповідно до цього розуміння, здійснюється тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Спеціальними принципами тлумачення Конвенції можуть бути названі такі:

1. Принцип ефективного тлумачення.
2. Принцип динамічного тлумачення.
3. Принцип автономного тлумачення.

Разом з тим, тлумачення Конвенції повинне враховувати збереження таких *загальних принципів*, як верховенство права, справедливість, рівність, свобода, гуманізм, а також принципів правової визначеності, пропорційності та розумності.

Спеціальними принципами застосування Конвенції можуть бути названі такі:

1. Принцип забезпечення меж розсуду держави (національних судових установ).

2. Принцип обов'язкового мінімального гарантування прав людини.

3. Принцип балансування прав та інтересів.

4. Принцип субсидіарності.

Так само, як і тлумачення, застосування Конвенції враховує загальні принципи права, принципи, пов'язані з її статусом як міжнародного договору, дотримання загальноновизнаних міжнародних стандартів.

Крім того, тлумачення та застосування Конвенції повинне ґрунтуватися на застосуванні прав людини як універсальних цінностей.

Принцип ефективного тлумачення Конвенції включає розуміння того факту, що права людини мають бути не теоретичними та ілюзорними, а здійсненими та ефективними. Права повинні мати практичний зміст і силу, а не красиву обгортку. Відповідна позиція ЄСПЛ відліковується від справи «Ейрі проти Ірландії» [Airey v Ireland, Judgment, Merits, App. no 6289/73 (A/32), [1979] ECHR 3] та повторюється в подальшому. Крім того, суд враховує те, що права людини «становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі» та «найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини», як зазначено в преамбулі Конвенції.

Принцип динамічного тлумачення Конвенції (яке також називають еволюційним), передбачає врахування двох аспектів: 1) того факту, що закріплений нею каталог прав людини, їх зміст, структура та обсяг, еволюціонує разом з розвитком суспільства, науково-технічним прогресом, зміною моральних настанов тощо; 2) цільовою (або телеологічною) інтерпретацією її положень, винесення на поверхню того факту, що призначення Конвенції – забезпечення реального здійснення та захисту прав людини.

У той же час, динамічне тлумачення передбачає не лише врахування умов сьогодення, а наявність консенсусу з ключових

питань. У іншому разі вони, скоріш за все, будуть вирішуватися з виваженою обережністю та значною часткою розсуду національних судових установ, що неодноразово було повторено у практиці ЄСПЛ.

Принцип автономного тлумачення передбачає можливість не брати до уваги значення термінів, якого надають їм національні судові установи та яке сформоване у державах-учасниках (у тому числі, на теоретичному рівні). ЄСПЛ, таким чином, виробляє власне розуміння таких понять, як, наприклад «майно» або «ефективний засіб правового захисту», спираючись на Конвенцію та протоколи до неї та, відповідно, забезпечує більш повний захист прав людини через незалежність інтерпретації.

Усі ці принципи тісно пов'язані між собою та переплітаються в практиці ЄСПЛ таким чином, що інтерпретація одночасно є динамічною та ефективною, та такою, що не повторює національні стандарти, а виробляє власне, автономне розуміння.

Так, у справі «Маркс проти Бельгії» [Marckx v. Belgium, 6833/74, (1979) 2 EHRR 330, [1979] ECHR 2], яка стосувалася питання обмеження прав позашлюбної дитини. У 1973 році пані Паула Маркс народила доньку, згодом повідомивши про це місцевий орган реєстрації актів цивільного стану, та стала її опікуном, оскільки для «позашлюбних» або «незаконних» дітей на той час не було передбачено автоматичного виникнення материнського зв'язку між жінкою та такою дитиною за фактом народження. У такому разі материнство встановлювалося або добровільним визнанням з боку матері, або судом. Встановлення материнства щодо позашлюбної дитини мало обмежувальні наслідки стосовно майнових та спадкових прав.

У рішенні зазначено, що на час ухвалення Конвенції, у багатьох європейських країнах вважалося допустимим і нормальним розрізняти «незаконну» та «законну» сім'ю. Проте у цьому випадку суд не може не підкреслити того факту, що внутрішнє право переважної більшості держав-учасниць Ради Європи розвивалося й продовжує розвиватися поряд з відповідними міжнародними документами у напрямку повного юридичного визнання *mater semper certa est* – «мати завжди достовірно відома». Суд надав вирішального значення тим стандартам, які були загальноновизнаними

на момент розгляду справи, а не на момент прийняття Конвенції, визнав порушення ст. 8 Конвенції та вказав, що вона не передбачає розрізнення між «незаконною» та «законною» сім'єю.

Воночас при тлумаченні та застосуванні Конвенції може бути застосоване відступлення від якихось зі спеціальних принципів.

Так, у справі «Банкович проти Бельгії» [Bankovic v. Belgium (Bankovic and Others v. Belgium and 16 Other States), 52207/99, (2001) 11 BHRC 435, [2001] ECHR 890, (2007) 44 EHRR SE5], яка стосувалася бомбування колишньої Югославії силами НАТО, суд мав розглянути питання, чи застосовна юрисдикція в контексті відповідальності 17 держав, які брали участь у операції.

Уряди оскаржували прийнятність справи, тому що заява була несумісним *ratione personae* з положеннями Конвенції, оскільки заявники не підпадали під юрисдикцію держав-відповідачів за змістом статті 1 Конвенції.

Посилаючись на Віденську конвенцію про право міжнародних договорів, ЄСПЛ провів аналіз документів, які відображають підготовчі дії з прийняття Конвенції. У тому числі суд зазначив, що «якби автори Конвенції мали намір поширити юрисдикцію суду на питання, на розгляді яких наполягає заявник, вони б ухвалили інший текст Конвенції, положення якого збігалися або були подібні тим, що містяться у статті 1 Женевських конвенцій 1949 року».

Тому ЄСПЛ відійшов від динамічного тлумачення, спрямованого на сучасні умови (або майбутнє) на користь тлумачення історичного.

У практиці ЄСПЛ простежується тенденція щодо розширення прав людини та звуження компетенції держав-учасниць Конвенції щодо обмеження прав. Водночас, досить часто звучать застереження, що ЄСПЛ не має брати на себе функції законодавчого органу.

Принцип субсидіарності відображає розуміння того, що Конвенція про захист прав людини і основних свобод та ЄСПЛ виступають як важливий, але додатковий механізм у тому розумінні, що ЄСПЛ не має замінювати національні суди, має враховувати незалежність національних правових систем, а його повноваження обмежені тими зобов'язаннями, які взяли на себе держави-учасниці. Незалежності правових систем вимагає й принцип забезпечення меж розсуду держави.

Принцип правової визначеності відповідає розумінню того, що практика ЄСПЛ розвивається як послідовна та має прецедентний характер. І було б неправильним вирішувати аналогічні справи різним чином.

Так, у справі «Коссі проти Сполученого Королівства» [Cossey v. United Kingdom, App no 10843/84, (A/184), [1990] ECHR 21, (1991) 13 EHRR 622], яка стосувалася питань, чи порушує відмова транссексуалу змінити стать у свідоцтві про народження право на приватність відповідно до ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, а також чи позбавлення транссексуала дозволу на вступ в шлюб з особою тієї ж (біологічної) статі порушує право на вступ до шлюбу відповідно до ст. 12 Конвенції.

У цьому процесі також було поставлене питання, чи може ЄСПЛ скасувати попереднє рішення, якщо справа не було суттєво іншою? Воно виникло у зв'язку з подібністю до справи «Ріс проти Сполученого Королівства» [Rees v. The United Kingdom, 9532/81, (1987) 9 EHRR 56, [1986] ECHR 11], у якому суд не знайшов порушення ст. 8 Конвенції при відмові транссексуалу змінити стать у свідоцтві про народження.

У справі «Коссі проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ постановив, що не було порушення ст. 8, вказавши, що «операція зі зміни статі не привела до набуття всіх біологічних характеристик протилежної статі». Він також постановив, що не було порушення ст. 12, оскільки прихильність до традиційної концепції шлюбу забезпечувала «достатню причину для подальшого застосування біологічних критеріїв для визначення статі людини з метою вступу в шлюб», і держави мають розсуд у регулюванні за національним законодавством здійснення права на шлюб.

У цій справі було зазначено, що, дійсно, суд не пов'язаний своїми попередніми рішеннями, однак він у більшості випадків дотримується правила прецеденту, причому такий курс відповідає інтересам правової визначеності та впорядкованого розвитку прецедентного права Конвенції. Це дозволяє ЄСПЛ також забезпечити реалізацію принципу рівності перед законом і судом, адже вирішення подібних справ по-різному може призвести до того, що будуть порушені законні очікування тих, хто шукає звертається до правосуддя, а також рівновага та стабільність суспільних

правовідносин. Проте це не завадило б Суду відступити від більш раннього рішення, якби він був переконаний у тому, що для цього є вагомі причини. Такий відхід може, наприклад, бути виправданим для забезпечення того, щоб тлумачення Конвенції відображало соціальні зміни та відповідало сучасним умовам.

Тому ЄСПЛ обирає таке тлумачення й застосування Конвенції, яке забезпечує найбільш ефективний захист прав людини. При цьому у більшості випадків суд діє в контексті своїх попередніх рішень, змінюючи практику лише у тих випадках, коли це відповідає еволюції європейських стандартів щодо прав людини.

Отже, тлумачення та застосування Конвенції базується на загальних і спеціальних принципах, особливе місце серед яких займають динамічне, ефективне, автономне тлумачення та субсидіарне застосування, а також на сприйнятті прав людини як універсальних цінностей і стандартів.

§ 3. Застосування факультативних протоколів до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

Розвиток доктрини прав людини та потреба зробити більш ефективною практику їх забезпечення та захисту зумовили необхідність прийняття додаткових документів – протоколів до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. На сьогодні Конвенцію доповнюють 16 протоколів, які мають різне призначення та визнання.

Важливим документом є Перший протокол до Конвенції, прийнятий у 1952 році. Він містить положення про захист права власності, права на освіту та вільні вибори. Велика кількість справ ЄСПЛ присвячена ст. 1 протоколу, у якій зазначається не лише право кожної фізичної або юридичної особи мирно володіти своїм майном, але й критерії обмеження відповідних майнових прав.

Відповідно до автономного тлумачення поняття «майно» ЄСПЛ відносить до нього рухоме та нерухоме «наявне майно» (existing possessions), а також цілу низку інтересів економічного характеру чи активів (assets), певних майнових інтересів або, навіть, законних очікувань.

Так, у справі «Бурдов проти Росії» [Burdov v. Russia, App no

33509/04, IHRL 181 (ECHR 2009), 15th January 2009, European Court of Human Rights [ECHR], заявник виграв справи щодо соціальних виплат на національному рівні, але не отримав компенсацію, оскільки ці рішення не виконувались, а виплати лише нараховувались. У подальшому пан Бурдов отримав виплати, однак заявив, що істотні та необґрунтовані затримки виконання рішень суду порушили його права, закріплені в Конвенції, а також не погодився з розміром виплат і компенсацією за їх затримку.

ЄСПЛ дійшов висновку про порушення ст. Конвенції та ст. 1 Першого протоколу. У тому числі суд вказав, що «вимога» може розумітися як «власність» для цілей статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції у разі, якщо в достатній мірі встановлено, що воно може бути юридично реалізовано.

Рішення національних судів забезпечили заявника вимогами, які можуть бути юридично реалізовані, а не просто загальним правом на отримання допомоги з боку держави. Немоżliвість для заявника домогтися їх виконання є порушенням його права на мирне володіння своїм майном. Невиконання рішень національних судів позбавило заявника можливості стягнути кошти, які він розумно розраховував отримати.

Так само розширення змісту й обсягу прав передбачає Протокол № 4 до Конвенції, як, наприклад, встановлення заборони позбавлення волі за борги. Протокол № 7 закріплює право іноземців на процесуальні гарантії, що стосуються вислання з території держав, право на компенсацію в разі незаконного засудження та ін.

Протокол № 12 стосується заборони дискримінації, у тому числі усуває обмеження, пов'язане з викладенням положення про недискримінацію у Конвенції, оскільки воно забороняє дискримінацію при здійсненні тих чи інших прав, гарантованих Конвенцією та перелічує ознаки. Він гарантує, що ніхто не повинен зазнавати дискримінації на будь-яких підставах від публічної влади.

Протокол № 6, прийнятий у 1983 році, стосується скасування смертної кари, а Протокол № 13, прийнятий у 2002 році – скасування смертної кари за всіх обставин. На сьогодні смертна кара скасована у всіх державах-учасниках Ради Європи.

Деякі протоколи стосуються змін, внесених до тексту Конвенції, як Протоколи № 3 та 5. Окремі протоколи стосуються

зміни механізму захисту прав, передбаченого Конвенцією. Зокрема, Протоколом № 2 встановлено можливість ЄСПЛ робити консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції і протоколів до неї. Протоколом № 11 реорганізовано контрольний механізм, створений у відповідності до Конвенції. Він передбачив постійну дію ЄСПЛ та прискорив процес розгляду справ. Протокол № 14 також стосується змін контрольного механізму. Зокрема, він спрямований на внесення таких змін, як введення нового критерію прийнятності, розгляд повторюваних випадків або явно неприпустимих випадків для більш задовільної роботи суду.

У Протоколі № 15 передбачено зміни до Конвенції заради підтримки ефективності ЄСПЛ. Це включає посилання на принцип субсидіарності та на доктрину меж свободи розсуду, а також скорочення терміну подання заяви з шести до чотирьох місяців. Він поки не набрав чинності, оскільки його повинні підписати та ратифікувати усі держави-учасниці Конвенції.

Разом з тим, 1 серпня 2018 року набрав чинності Протокол № 16 до Конвенції, який надає вищим судам і трибуналам держав-учасниць можливість звернутися до ЄСПЛ з проханням дати консультативні висновки з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав, визначених у Конвенції або протоколах до неї. Також він визначає обставини, за яких національні вищі судові установи можуть звертатися до ЄСПЛ. По-перше, справа повинна перебувати у провадженні національної тієї установи, що звернулася за консультативним висновком. По-друге, така установа має зазначити причини свого запиту та надати інформацію щодо відповідних юридичних і фактичних обставин справи, яка перебуває у провадженні. При цьому держави-учасниці мають самостійно, при ратифікації Протоколу № 16, визначити, які національні судові установи є вищими.

Ухвалення всіх протоколів до Конвенції спрямоване на дієвий захист прав людини. Однак введення їх у дію є достатньо складною справою, зважаючи на думки держав-учасниць щодо положень цих документів.

Отже, протоколи суттєво доповнюють та розширюють як зміст і обсяг прав людини, закладених у Конвенції, так і меха-

нізм їх захисту. Ратифікація протоколів є складним і довготривалим процесом, який варіюється у державах-учасницях Ради Європи, залежно від внутрішніх міркувань і специфіки національної правової системи.

Лекція 4.2. Європейський суд з прав людини та його роль в утвердженні прав

- 1. Компетенція, структура та функціонування ЄСПЛ.*
- 2. Практика ЄСПЛ та її вплив на захист прав людини.*
- 3. Проблемні питання виконання рішень ЄСПЛ в європейських державах та Україні.*

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, компетенція ЄСПЛ, структура ЄСПЛ, практика захисту прав людини, прецедент, судова правотворчість, механізм захисту прав людини, джерела права, виконання рішень ЄСПЛ, пілотні рішення ЄСПЛ, проблеми виконання судових рішень.

§ 1. Компетенція, структура та функціонування ЄСПЛ

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ, European Court of Human Rights або ECHR) є міжнародною судовою установою та авторитетною інституцією у системі захисту прав людини. Суд знаходиться у Страсбурзі, в Палаці прав людини, тому іноді використовується назва «Страсбурзький суд».

ЄСПЛ заснований у 1959 році, а з 1998 року діє на постійній основі. За цей час він розглянув більше 700 тисяч заяв і постановив більше 19 тисяч рішень.

Суд розглядає *індивідуальні чи міждержавні заяви та виносить рішення стосовно порушень прав людини, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.*

Рішення суду обов'язкові для держав, щодо яких винесені. Вони також впливають на зміни у правотворчій і правозастосовній практиці, у тому числі не лише в тих державах, щодо яких винесені рішення, а й в інших державах-учасницях Конвенції. Завдяки

практиці ЄСПЛ Конвенція залишається потужним та динамічним інструментом, здатним відповідати новим викликам і зміцнювати верховенство права та демократію на регіональному рівні забезпечення й захисту прав людини, а також справляти вплив на універсальному та національному рівнях.

ЄСПЛ створений і функціонує на основі міжнародного договору – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї. Юрисдикція суду поширюється на 47 держав-учасниць Ради Європи, що ратифікували Конвенцію, та охоплює 800 мільйонів носіїв прав людини. У разі виникнення спору щодо того, чи має суд юрисдикцію з того чи іншого питання, це вирішується самим судом.

До складу ЄСПЛ входять 47 судей від держав-учасниць Ради Європи. Суд має 5 секцій, в яких формуються палати. Палата включає 7 суддів, Велика палата складається з 17 суддів: Президента Суду і Віце-президентів, голів секцій та національного судді разом з іншими судьями, відібраними за допомогою процедури жеребкування. Якщо національний суддя не може брати участь у справі з визначених причин, суддя *ad hoc* призначається головою ЄСПЛ зі списку, представленого заздалегідь відповідним урядом. У Великій Палаті розглядаються лише справи, які викликають серйозні труднощі з тлумаченням і застосуванням Конвенції та повторні справи, а її рішення є остаточними.

Судді ЄСПЛ повинні мати високі моральні якості, а також кваліфікацію, необхідну для призначення на високу судову посаду, чи бути юристами з визнаним авторитетом. Судді здійснюють свої повноваження в особистій якості на постійній основі. Тобто вони не можуть займатися жодною іншою діяльністю, несумісною із здійсненням судових повноважень.

Рішення ЄСПЛ приймаються більшістю голосів шляхом голосування. Окремі судді можуть не погоджуватися з винесеним рішенням ЄСПЛ і декларувати це, складаючи окрему думку (*separate opinion, dissenting opinion, opinion dissidente*) або надавати паралельні до рішення погляди (*concurring opinion, opinion concordante*). Така думка не має юридичної сили, але має значення для розвитку практики ЄСПЛ, а також вплив на доктрину прав людини.

Судді обираються ПАРЄ від кожної держави-учасниці більшістю голосів із трьох кандидатів, представлених цією державою, на строк 9 років без права бути переобраними. Сплив строку повноважень судді також настає досягненні ним 70-річного віку. Припинення повноважень судді можливе на підставах, визначених Конвенцією.

ЄСПЛ приймає до розгляду справи, в яких позивач використав усі доступні в державі-учасниці Конвенції правові засоби та спирається на порушення прав, гарантованих Конвенцією. У визначених випадках суд може розглянути заяву без вичерпання засобів національного захисту.

Слід зазначити, що сам ЄСПЛ розглядає поняття суду не у формальному, а у сутнісному розумінні.

Так, у справі «Ворм проти Австрії» [Worm v. Austria, 22714/93, (1998) 25 EHRR 454, [1997] ECHR 52, [1995] ECHR 99], яка стосувалася засудження журналіста за шкідливий вплив на результат кримінальної справи, ЄСПЛ постановив, що не було порушення ст. 10 Конвенції (свобода вираження думки).

При цьому суд зазначив, що засудження заявника було спрямоване на підтримання авторитету та неупередженості судової влади. Фраза «авторитет судової влади» включає, зокрема, поняття, що суди є та приймаються широкою громадськістю, як відповідний форум для врегулювання юридичних суперечок та визначення вини чи невинуватості особи за кримінальним обвинуваченням, і що широка громадськість поважає та довіряє здатності судів виконувати цю функцію. Суд повинен бути таким, що має довіру від громадськості, спирається на верховенство права, є безстороннім та неупередженим.

Отже, ЄСПЛ – це міжнародна судова установа, яка створена та функціонує у відповідності до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як особливий механізм захисту прав, передбачених Конвенцією.

§ 2. Практика ЄСПЛ та її вплив на захист прав людини

Вплив практики ЄСПЛ на захист прав людини важко переоцінити. Цей вплив простягається далеко за межі регіональної

системи захисту прав і, навіть, за географічні та світоглядні межі Європи.

Оскільки положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод сформульовані як доволі абстрактні, їх зміст розкривається у практиці ЄСПЛ. У рішеннях суду конкретизуються положення Конвенції. Рішення ЄСПЛ виступають як правові позиції щодо суті скарги або іншого питання, що належить до компетенції суду, мають прецедентний характер для самого суду та впливають на правотворчість у національних правових системах держав-учасниць Конвенції.

Особливістю практики суду є «активний характер» впливу. Зокрема, ЄСПЛ може не лише приймати рішення про те, відбулося порушення Конвенції чи ні, а також призначати справедливую компенсацію за шкоду, завдану порушенням прав людини.

Призначення справедливої компенсації є особливим інструментом у практиці суду. Так, якщо суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної держави-учасниці передбачає лише часткову сатисфакцію, ЄСПЛ, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію. Справедлива компенсація та відсотки у разі невчасного її відшкодування заявникам не означають покарання держави або її представників за порушення Конвенції. У той же час, відшкодування компенсації не звільняє державу від виконання зобов'язань за Конвенцією.

Хоча виправлення фактичних або юридичних помилок національних судів тільки через те, що вони могли порушити відповідні права людини, не належить до компетенції суду, дійсний вплив рішень ЄСПЛ щодо окремих держав може включати перегляд судових рішень таких установ, зміну законодавства та практики на національному рівні.

ЄСПЛ виносить різні види рішень. У більшості випадків ними буде рішення про неприйнятність, іноді – про виключення заяви зі списку. Якщо цього не відбулося, то судом приймається *рішення про прийнятність заяви (decision)*. У разі розгляду справи по суті та, відповідно, встановлення порушення чи його відсутності, ЄСПЛ виносить *рішення у вигляді постанови (judgment)*.

Рішення Палат ЄСПЛ можуть бути *оскаржені* або *набути*

характеру *остаточних*. Ними стають рішення у разі, якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться до Великої палати, або через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено, або якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати.

За результатами рішення ЄСПЛ зобов'язує державу-відповідача вжити заходи індивідуального або загального характеру, або обидва види заходів. Вони можуть бути застосовані для усунення порушення, відновлення прав людини, відшкодування завданої порушенням шкоди та недопущення порушень у майбутньому.

Також суд може винести особливий вид рішення – *пілотне рішення*. Ним стає остаточне рішення у справі, що розглядається у першочерговому порядку, якщо ЄСПЛ, по-перше, визнає порушення прав людини, гарантованих Конвенцією, і, по-друге, встановлює, що подібні порушення мають масовий, систематичний характер серйозну дисфункцію національної правової системи держави-відповідача. Тому суд *зобов'язує таку державу вжити певних заходів загального характеру для зупинення порушень за аналогічними справами та недопущення їх виникнення у майбутньому*.

ЄСПЛ може вказувати у пілотних рішеннях, що саме на думку суду становить системну проблему, яка лежить в основі порушення прав людини, та на першопричину цієї проблеми, а також на конкретні засоби чи заходи, за допомогою яких держава-відповідач має виправити ситуацію.

Так, у справі «Броньовський проти Польщі» [Broniowski v. Poland (friendly settlement) [GC] - 31443/96. Judgment 28.9.2005 [GC] було винесене пілотне рішення.

Суть справи полягала у такому: У вересні 1939 року східні регіони Польщі були окуповані Радянським Союзом. Після укладення у 1944 році угод між Польським комітетом національного визволення та колишньою Українською Радянською Соціалістичною Республікою, Білоруссю та Литвою Польща взяла зобов'язання надати відповідні компенсації особам, яких було «репатрійовано» з території Забужжя і які мусили покинути там своє майно. Після Другої світової війни бабусю заявника було репатрійовано на територію Польщі зі Львова

У 1947 році Державне управління з питань репатріації у м. Кракові видало сертифікат, який засвідчував володіння нею часткою нерухомості у Львові. У 1981 року вартість цього майна було частково компенсовано спадкоємцям (2% від оцінної вартості). У 1992 року заявник звернувся до державних органів з вимогою виплатити йому решту компенсаційної суми за майно, однак не отримав компенсації. У 1994 році заявник, пан Єжі Броньовський, звернувся до національних судових установ зі скаргою на бездіяльність уряду, оскільки останній не провів у парламенті закон, який забезпечив би можливість вирішувати питання щодо надання компенсацій репатріантам, а також вимогою про відшкодування.

ЄСПЛ дійшов висновку про порушення статті 1 Протоколу № 1 (захист права власності) до Конвенції, а також виніс пілотне рішення, оскільки порушення було викликано ситстемною проблемою, пов'язаною з несправністю польського законодавства та практики створити ефективний механізм реалізації прав репатріантів і їх спадкоємців.

У подальшому було здійснене дружнє врегулювання справи та низка заходів урядом Польщі, який взяв на себе зобов'язання якнайшвидше здійснити всі необхідні заходи з точки зору національного законодавства та практики, щоб забезпечити реалізацію права власності стосовно решти претендентів на подібне майно, або забезпечити їх рівноцінною компенсацією, активізувати зусилля, щоб зробити новий закон про річковий Буг ефективним, а також поліпшити практичну роботу механізму захисту їх прав.

Таким чином, ЄСПЛ виніс у цьому випадку пілотне рішення для до найбільш швидкого та ефективного вирішення дисфункції, яка впливає на захист права власності в національному законодавстві. І ця мета була досягнута. В цілому, пілотні рішення є впливовим елементом практики ЄСПЛ, які спрямовані і на індивідуальний, і на загальний захист прав.

Практика ЄСПЛ має прямий та опосередкований вплив на захист прав людини у державах-учасницях Конвенції. Вона має значення також для інших держав і міжнародної спільноти загалом (авторитетний вплив).

Усе це зумовлює визначну роль ЄСПЛ у питаннях захисту прав людини.

Разом з тим, ведуться спори щодо ролі ЄСПЛ у захисті прав людини сьогодні. Висловлюються думки, що роль суду в захисті прав знижується. Стверджується, що на сьогодні останній відчуває і кризу, і перехідний період. Характер кризи не викликає сумнівів. З кінця 1990-х років суд був перевантажений. Так, кількість індивідуальних скарг неухильно зростає. Так, у 2010 році їх було 61300, а вже на початку 2012 на рішення про прийнятність очікувало 151000 скарг¹⁹. З цього приводу Б. Пошва пише, що потреба для звернення до ЄСПЛ за захистом своїх прав та свобод у громадян України буде не більшою, ніж у будь-якій демократичній країні Європи тільки за таких умов, як зниження навантаження на суддів, економія бюджетних витрат, удосконалення системи підвищення кваліфікації суддів, започаткування об'єктивного механізму притягнення їх до дисциплінарної відповідальності і реальне зниження корупції не тільки в судах, а й у всіх правоохоронних органах, а також постійній взаємодії ВСУ і КСУ при здійсненні правосуддя²⁰. Зазначається також, що від міфу про право вільного індивідуального доступу слід відмовитися на користь системи з більш реалістичними цілями. Оскільки ЄСПЛ не може повністю виносити рішення більш, ніж стосовно 1500 заявок на рік, він повинен бути в змозі вибрати ті 1500, які вважає найбільш важливими і відкидати всі інші. Такий підхід був би більш передбачуваним, прозорим і чесним. Також доцільно звернути увагу на реальні пріоритети, що краще послужить загальним цілям захисту прав людини²¹.

Проте не слід забувати, що навіть за умов зниження прямого впливу ЄСПЛ у захисті прав людини, практика суду представляє

¹⁹ Greer S., Wildhaber L. Revisiting the Debate about 'constitutionalising' the European Court of Human Rights / S. Greer and L. Wildhaber // Human Rights Law Review. – Volume 12. – Issue 4. – December 2012. – P. 656.

²⁰ Пошва Б. М. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини і питання вдосконалення кримінального судочинства в Україні щодо захисту права на свободу та особисту недоторканність / Б. М. Пошва // Вісн. Вищої ради юстиції. – № 1 (5). – 2011. – С. 34.

²¹ Greer S., Wildhaber L. Revisiting the Debate about 'constitutionalising' the European Court of Human Rights / S. Greer and L. Wildhaber // Human Rights Law Review. – Volume 12. – Issue 4. – December 2012. – P. 686.

собою великий масив унікальних за сутністю та аргументацією рішень. І непрямий вплив цієї практики на теоретичну та практичну юриспруденцію добре ілюструють, наприклад, численні посилання на окремі думки судей у наукових доробках і правозастосовних актах на різних рівнях. Крім того, рішення ЄСПЛ виступають як правові стандарти у сфері захисту прав людини.

Так, у справі «Принц Ліхтенштейну Ганс-Адам II проти Німеччини» [Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany, 42527/98, [2001] ECHR 467], яка стосувалася вимоги про реституцію майна (картини, яку конфіскувала колишня Чехословаччина) та рішень німецьких суддів про повернення картини до Чеської Республіки, заслуговує на увагу окрема думка судді Ж.-П. Кости, яка збігається з позицією більшості.

Зокрема, він аргументував застосування інших критеріїв при винесенні рішення ЄСПЛ про відсутність порушення Конвенції. Він зазначив, що висновок про відсутність порушення права на підставі того, що було забезпечено задовільне співвідношення, є зовсім непереконливим. Крім того, у цій справі важко стверджувати, що принц постраждав лише через обмеження права доступу до суду.

Якщо такий підхід більшості, яка зробила висновок про відсутність порушення, був неприйнятним, то яка аргументація була б тоді «правильною»? Можливо, краще було визнати, що імунітет від юрисдикції, створений Конвенцією про врегулювання, абсолютно перешкоджав заявникові здійснити право на розгляд своєї справи по суті. Зрозуміло, що такі імунітети є і мають залишатися винятком. І саме такий виняток має місце в цій справі. Рухоме майно, конфісковане 50 років тому, позов про повернення якого вчинено 10 років тому (завдяки вдалому збігові обставин), після чого його відхилено через відсутність юрисдикції згідно з договором, підписаним у 1952 році ще до ратифікації державою-відповідачем Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Суддя підсумував, що надалі залишається прихильником рішень, які ухвалено із застосуванням найбільш традиційного підходу, згідно з яким спотворення самої суті права доступу до суду в деяких випадках не суперечить статті 6, і для цього висновку немає необхідності перевіряти, чи було дотримано принцип пропорційності. Нарешті, слід визнати, що договір (Конвенція про

врегулювання) має пріоритетне значення перед національним правом, або навіть те, що це була справа «квасіфорс-мажору», або, в альтернативному випадку, в цій справі радше треба було врахувати обидва ці фактори, ніж виходити із «нагальних суспільних інтересів відновлення суверенітету та об'єднання Німеччини». З огляду на обставини цієї справи, критерій «пропорційності» видається, чесно кажучи, дещо штучним.

Отже, практика ЄСПЛ справляє значний вплив на систему захисту прав людини та доктрину прав. Цей вплив може бути прямим та опосередкованим, поширюватися на універсальний, регіональний та національний рівні захисту прав людини.

§ 3. Проблемні питання виконання рішень ЄСПЛ в європейських державах та Україні

Оскільки рішення ЄСПЛ не лише обов'язкові до виконання тими державами, щодо яких винесені, але й мають прецедентний характер, то держави зацікавлені у їх виконанні також з тих причин, що суд буде виносити аналогічні рішення у подальших аналогічних справах. Крім того, кількість і характер рішень, винесених проти держави, а також ступінь їх виконання впливають на імідж та авторитет відповідної держави.

Разом з тим, більшість рішень зводяться до визнання порушення Конвенції та присудження справедливої компенсації, тому держава має свободу розсуду у виборі найбільш ефективних засобів їх виконання.

Особливостями виконання рішень ЄСПЛ можна назвати такі:

1. Спеціальний статус та спеціальна процедура їх виконання (зокрема, не потрібно отримувати окремий виконавчий документ).

2. Спеціальна процедура отримання справедливої компенсації, призначеної рішенням суду (єдине вікно виплат, спеціальні бюджетні фонди тощо).

3. Контрольні та моніторингові механізми, які забезпечують виконання рішень суду, як міжнародні, так і національні (утому числі політична та юридична відповідальність за невиконання).

Нагляд за виконанням рішень ЄСПЛ здійснює Комітет міністрів Ради Європи (за сплатою компенсації, вжиттям індивідуальних

та загальних заходів, спрямованих на відновлення порушеного права та попередження порушень).

Виконання рішень ЄСПЛ в європейських державах.

Держави-учасниці Конвенції по-різному вирішують питання виконання рішень ЄСПЛ на національному рівні.

Серед заходів, які застосовуються державами, найбільш розповсюдженими є такі:

1. Здійснення реформування законодавства, у тому числі щодо підстав, які дозволяють переглядати рішення національних судів на підставі рішень ЄСПЛ, а також гарантій заявникам (Бельгія, Франція, Нідерланди, Болгарія).

2. Визнання прямої дії рішень ЄСПЛ та безпосереднє застосування його практики на національному рівні (Австрія, Данія, Німеччина).

3. Здійснення заходів організаційного характеру, спрямованих на поліпшення правозастосовної практики (Італія, Україна).

4. Застосування практики ЄСПЛ як додаткового джерела права національними судами (Швейцарія).

Враховуючи різноманітність національних правових систем, виконання рішень ЄСПЛ має особливості у кожній з держав-учасниць Конвенції.

Приміром, у Німеччині положення Конвенції визнаються такими, що діють як норми національного законодавства та, відповідно, застосовуються судами. Однак донедавна вищі судові установи трималися на позиції верховенства Конституції ФРН над усіма актами, у тому числі міжнародними договорами.

Сполучене Королівство, яке має специфічну правову систему та неписану конституцію, не застосовувало класичної інкорпорації Конвенції до національного законодавства. Хоча рівень захисту прав людини на національному рівні часто був вищим, ніж у багатьох інших державах-учасницях, Сполучене Королівство регулярно стикалося з контрольними органами у питаннях застосування Конвенції та виконання рішень ЄСПЛ.

Так, у справі «Нагметов проти Росії» [Nagmetov v. Russia, 35589/08 (Judgment : Violation of Article 2 – Right to life (Article 2-1 – Life) (Substantive aspect) Violation of Article 2 – Right to life, [2017] ECHR 301], ЄСПЛ нагадав про зобов'язання виконання рішень і

водночас вибір засобів на національному рівні.

Суд зазначив, що в контексті виконання судових рішень відповідно до статті 46 Конвенції порушення Конвенції накладає на державу-відповідача юридичне зобов'язання покласти край порушення і відшкодування його наслідків таким чином, щоб відновити, наскільки це можливо, ситуацію, що існувала до порушення. Держави, які є сторонами справи, в принципі вільні вибирати засоби, за допомогою яких вони будуть дотримуватися рішення, в якому Суд знайшов порушення. Такий розсуд щодо способу виконання рішення відображає свободу вибору, пов'язаного з основним зобов'язанням договірних держав відповідно до Конвенції забезпечувати гарантовані права і свободи».

Виконання рішень ЄСПЛ є трирівневим: справедлива компенсація, застосування індивідуальних заходів (якщо доцільно та можливо), застосування загальних заходів (подолання на законодавчому та адміністративному рівні джерел проблеми).

Застосування заходів індивідуального характеру спрямоване на припинення правопорушення та усунення його наслідків, а також відновлення права (ситуації, яка мала місце до порушення Конвенції). У деяких випадках застосування окремих індивідуальних заходів неможливе, наприклад, якщо мало місце порушення права на життя.

Застосування заходів загального характеру спрямоване на забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене рішенням, і забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого ЄСПЛ порушення, а також усунення підстави для надходження до суду заяв проти держави, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в суді (тобто усунення причини).

До процедури виконання рішень може долучитися сам ЄСПЛ, якщо виконання рішення ускладнюється проблемою його тлумачення (з ініціативи Комітету міністрів Ради Європи).

В цілому лише ЄСПЛ має остаточно вирішувати, чи відбулося виконання прийнятого ним рішення. Крім того, у випадку, коли суд доходить висновку про невиконання рішення, він передає справу до Комітету міністрів Ради Європи для визначення заходів, яких необхідно вжити.

Виконання рішень ЄСПЛ в Україні.

Проблема виконання рішень суду в Україні має декілька рівнів.

По-перше, статус практики ЄСПЛ як джерела права.

Незважаючи на визнання практики суду джерелом права в Україні, є багато дискусій з приводу того, яке місце вона займає в системі інших джерел національного права.

Ці спори випливають з теорій співвідношення національного та міжнародного права, і, відповідно встановлення місця Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у національній правовій системі. Як міжнародний договір, Конвенція є обов'язковою для виконання та має застосовуватися як пріоритетна у разі суперечностей між нормами міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, і нормами національного законодавства. Такий підхід випливає з тлумачення відповідних положень Конституції України від 1996 року та Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 1969 року. Крім того, п. 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» прямо передбачено, що Україна «повністю визнає дію на своїй території ст. 46 Конвенції щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикції Суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції».

Також спори щодо статусу практики ЄСПЛ пов'язані з формулюваннями, закріпленими Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. Зокрема, він передбачає обов'язковість виконання рішень ЄСПЛ проти України, а також застосування Конвенції та практики суду як джерела права. Як зазначено у ст. 2, «рішення суду є обов'язковим для виконання Україною відповідно до ст. 46 Конвенції». Ст. 1 при цьому визначає рішення як: а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення

Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

У той же час, закон передбачає не лише термін «рішення», а й термін «практика» ЄСПЛ. Згідно з ст. 17, українські суди «застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права». Повертаючись до ст. 1, знаходимо таке визначення: «практика Суду – це практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини».

Зважаючи на прецедентний характер рішень ЄСПЛ, національні судові установи повинні не лише посилатися на них, але й тлумачити норми національного законодавства крізь призму названих рішень.

По-друге, системні проблеми з виконанням рішень будь-яких судів – і національних, і міжнародних – в Україні.

Попри численні намагання забезпечити надійність судових рішень хоча б у вузькому розумінні, тобто їх безпосереднє виконання, національна правова система регулярно потерпає від ігнорування цих вимог. Спроби виправити ситуацію здійснюються різними шляхами, зокрема, реформуванням системи правосуддя та юридичної освіти, переглядом законодавства, залученням іноземних спеціалістів тощо.

Так, прийняття 5 червня 2012 року Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», мало на меті значно покращити ситуацію. Зокрема, ст. 2 передбачено, що держава гарантує виконання рішення суду про стягнення коштів та зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, боржником (але не стягувачем) за яким є: державний орган; державні підприємство, установа, організація; юридична особа, примусова реалізація майна якої забороняється відповідно до законодавства.

Однак цей нормативний документ не допоміг реальному вирішенню ситуації.

По-третє, фінансові проблеми з виплатою компенсацій за рішеннями судів (цей момент слід винести окремо, зважаючи на його специфіку, довготривалий характер і нові виклики, у тому числі економічні, що з'явилися у 2014 році).

ЄСПЛ багато разів зазначав, що невиконання рішень Україною, особливо в частині справедливих компенсацій, має системний характер, а також, що відсутність коштів у державному бюджеті не є підставою для невиконання рішень.

Так, відповідно до рішення «Войтенко проти України» [Voytenko v Ukraine, No. 18966/02, 29 June 2004, ECtHR], ухваленого за наслідками встановлення порушення ст. 13 Конвенції (відсутність ефективних засобів захисту), Україна мала запровадити механізм розв'язання цієї проблеми на національному рівні.

Оскільки цього зроблено не було, ЄСПЛ виніс пілотне рішення «Юрій Миколайович Іванов проти України» [Ivanov v. Ukraine, no. 40450/04, ECtHR (Fifth Section), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 15.10.2009], яким вказав на наявність численних аналогічних порушень Конвенції у зв'язку з невиконанням або надмірною тривалістю виконання в Україні остаточних рішень національних судів про відшкодування та у зв'язку з відсутністю ефективних національних засобів юридичного захисту щодо таких порушень.

Суд дійшов висновку, що порушення, зазначені в цьому рішенні, не пов'язані з якимсь поодиноким випадком чи особливим поворотом подій у цій справі, але є наслідком недоліків регуляторної та адміністративної практики органів влади держави з виконання рішень національних судів, за які вони несуть відповідальність. Отже, ситуацію у цій справі слід кваліфікувати як таку, що є результатом практики, несумісної з положеннями Конвенції. Тому Україна повинна невідкладно (не пізніше ніж упродовж одного року від дати, на яку це рішення набуває статусу остаточного) запровадити в національній правовій системі відповідний засіб юридичного захисту або поєднання таких засобів та забезпечити, щоб такий засіб чи засоби відповідали як у теорії, так і на практиці ключовим критеріям, які Суд встановив у своїй практиці і на які знову вказав у цьому рішенні.

Насамкінець, ЄСПЛ виніс знакове рішення «Бурмич та інші проти України» [Burmych and others v. Ukraine, Applications nos. 46852/13 et al., judgment of the ECtHR of 12 October 2017, ECHR 307 (2017)], яким спрямував скарги на невиконання або несвоєчасне виконання рішень українських судів безпосередньо до Комітету

міністрів Ради Європи.

Суд об'єднав 12 143 аналогічних заяв і постановив, що тривале незапровадження належних загальних заходів Україною призвело до того, що ЄСПЛ ризикує діяти як частина української системи правосуддя для вирішення проблеми «адекватного й достатнього відшкодування за невиконання або затримки у виконанні рішень національних судів».

ЄСПЛ вилучив ці справи зі списку та передав під відповідальність Комітету міністрів (застосовуючи принцип субсидіарності). Він пояснив, що подвійна мета процедури пілотного рішення зводиться до того, щоб знизити небезпеку ефективного функціонування системи Конвенції та одночасно вирішити основну проблему всередині держави. Роль ЄСПЛ полягає в тому, щоб визначити системну проблему та вказати необхідні загальні заходи. Комітет міністрів контролює дотримання цих загальних заходів з боку держави, у тому числі надання допомоги потерпілим у випадках подальшого моніторингу.

Це рішення, на думку багатьох правників, змінило інституційний баланс між ЄСПЛ та Комітетом міністрів у Раді Європи.

Розроблення та застосування ефективних засобів захисту може бути складним процесом, однак у будь-якому разі Конвенція та ЄСПЛ не повинні підміняти собою національне судочинство та є субсидіарними (залучаються, якщо особа не отримує захисту прав на національному рівні).

Отже, рішення ЄСПЛ обов'язкові для всіх держав-учасниць Ради Європи, проте можуть виконуватися різними шляхами у національних правових системах, якщо це забезпечує збереження мети їх винесення та ефективність правового захисту. В деяких державах є окремі проблеми з виконанням рішень суду, що особливо актуальне для України, невиконання рішень ЄСПЛ у якій набуло системного та широкомасштабного характеру.

МОДУЛЬ 5. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Лекція 5.1. Зобов'язання держави в сфері прав людини

1. *Концепція зобов'язань держави, їх сутність та види.*
2. *Межі розсуду держави в питаннях захисту прав людини.*
3. *Допустимі обмеження прав і втручання у їх реалізацію за міжнародними стандартами прав людини.*
4. *Негативні зобов'язання держави.*
5. *Позитивні зобов'язання держави.*

Ключові слова: зобов'язання держави щодо прав людини, межі розсуду держави, негативні зобов'язання держави, позитивні зобов'язання держави, обмеження прав, втручання у права, гарантії щодо прав людини, захист прав людини, тест на пропорційність, справедливе балансування прав, відповідальність держави за порушення прав людини.

§ 1. Концепція зобов'язань держави, їх сутність та види

Правам людини кореспондують відповідні обов'язки. Оскільки головним адресатом прав на сьогодні є держава, то важливе місце в системі цих обов'язків займають зобов'язання держави щодо прав людини.

Становлення концепції зобов'язань держави у сфері прав людини прослідковується у найвпливовіших документах про права. Декларація прав людини і громадянина 1789 року містить як межі втручання держави, так і джерела публічної влади у правах, і основи взаємодії з державою на підставі прав людини. Загальна декларація прав людини була проголошена як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави; нею передбачено прагнення сприяти повазі та забезпеченню прав і свобод шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального й

ефективного визнання та здійснення прав. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права передбачає, що кожна держава, яка бере участь у пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати права, незалежно від розрізнявальних характеристик осіб. Тому переважна більшість поглядів на те, хто повинен забезпечувати невтручання у права осіб і сприяти їх здійсненню та захисту, концентрувалася на державі.

Розвиток механізмів забезпечення реалізації та захисту прав людини додав міжнародні організації до кола суб'єктів, що мають статус публічних і обов'язки щодо прав людини. Разом з тим, відповідно до ідеї горизонтального виміру прав людини, обов'язки з їх дотримання та забезпечення покладаються також і на самих осіб – носіїв прав, на приватних суб'єктів.

На сьогодні, доктрина прав людини передбачає також розширення кола адресатів прав людини, до яких включаються, приміром, такі представники приватного сектору, як бізнес-структури, впливові неміжнародні організації тощо. Проте саме держави залишаються зобов'язаними уживати усіх необхідних заходів для повного та належного здійснення прав людини.

Стосовно кого виникають зобов'язання держави у сфері прав людини? Тривалий час у теоретичному та практичному правознавстві вважалося, що такі зобов'язання виникають стосовно інших держав. Таке розуміння було пов'язано з уявленнями про держави та державні утворення як єдиних суб'єктів міжнародно-правових відносин, адресатів відповідних норм і стандартів. Згодом, як зазначалося вище, до кола суб'єктів було приєднано міжнародні організації, а після Нюрнберського трибуналу постало питання про правосуб'єктність фізичних осіб – носіїв прав людини.

Тому держави, які взяли на себе зобов'язання щодо прав людини у обсязі міжнародних стандартів, мають обов'язок поважати, захищати та забезпечувати реалізацію прав перед іншими державами, але, перш за все, перед тими особами, над якими мають відповідну юрисдикцію. Особливі категорії зобов'язань держави, зокрема, не здійснювати геноцид, певні воєнні злочини або злочини проти людяності, мають характер «зобов'язань перед усіма».

Зобов'язання держави передбачені у низці міжнародних актів і вбудовано до національного законодавства держав. Такі зобов'яз-

зання є невід'ємною складовою міжнародних стандартів прав людини.

Важливим маркером для їх розуміння та дотримання виступає також судова практика, перш за все, рішення Європейського суду з прав людини.

На національному рівні зобов'язання держави щодо прав людини передбачені, перш за все, Конституцією України, відповідно до якої права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, держава відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення цих прав є головним обов'язком держави.

Однак дотримання цих зобов'язань на національному рівні залишається проблемним, причому не лише стосовно позитивних зобов'язань, уявлення про зміст та обсяг яких активно змінюється протягом останніх десятиліть, але й стосовно негативних зобов'язань. Незабезпечення міжнародних стандартів прав людини, іноді навіть на мінімальному рівні, підтверджує той факт, що справи проти України, які розглядає ЄСПЛ, і звіти правозахисних організацій регулярно стосуються порушень фундаментальних і абсолютних прав, а не балансування свобод у складних випадках чи елементів соціально-економічних прав людини.

Так, наочним прикладом є справа «Нечипорук та Йонкало проти України», Заява № 42310/04 [Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, no. 42310/04, 21 April 2011]. У цій справі ЄСПЛ констатував порушення низки прав, у тому числі катування з метою отримання визнання і відсутність ефективного розслідування; затримання для цілей кримінального переслідування під приводом адміністративного затримання; утримання під вартою на підставі невмотивованих рішень; утримання під вартою без будь-якого рішення; тривале доставлення до суду та необґрунтовано тривале утримання під вартою; відсутність можливості ініціювати розгляд законності утримання під вартою під час судового розгляду; відсутність можливості отримати компенсацію за порушення права на свободу; порушення права не свідчити проти себе та права на юридичне представництво тощо.

У цій справі перший заявник, Нечипорук, був обвинувачений у вбивстві. Його було затримано в адміністративному порядку, потім

пред'явлено кримінальне обвинувачення. У районному відділенні міліції до нього застосовували катування (били, катували електричним струмом, підвішували на наручниках), щоб змусити зізнатися у вбивстві. Через деякий час після відмови зізнатися, у сусідній кабінет доставили на допит його вагітну дружину, Йонкало, другу заявницю по справі. Потім один із працівників міліції зайшов до кабінету, де був підозрюваний, і запитав у свого колеги: «Як ти вважаєш, чи зможе вона витримати те, що застосували до нього?» Після цього Нечипорук написав свою заяву про явку з повинною.

Ця справа мала широкий резонанс і виявилася першим випадком, коли особа, вигравши справу у ЄСПЛ, домоглася повної перемоги також і на національному рівні. Весь процес, з моменту затримання у 2004 році до моменту остаточного виправдання у 2012 зайняв вісім років.

Разом з тим, вирок другого засудженого, Олександра Моцного, який не скаржився до ЄСПЛ, не було переглянуто, не дивлячись на підтвердження несправедливого засудження.

Кожне окреме право людини передбачає *три типи зобов'язань держави*:

1) Зобов'язання *поважати права людини*, що вимагає від державних органів та інших представників держави утримуватися від порушень прав людини.

2) Зобов'язання *захистити права людини*, що передбачає обов'язок держави захистити носіїв прав від протиправного втручання третіх осіб до їх здійснення та покарати правопорушників.

3) Зобов'язання *забезпечувати реалізацію прав людини*, що вимагає від держави активних дій з метою сприяння повному здійсненню прав людини.

Західні правознавці застосовують дещо інший підхід до розрізнення. Так, три перелічені зобов'язання вони відносять до «зобов'язань дії», але додають до них чотири «зобов'язання процесу». Ними виступають: 1) зобов'язання не- дискримінації, тобто обов'язок держави дотримуватись заборони дискримінації при виконанні зобов'язань щодо прав людини; 2) зобов'язання належного прогресу, тобто забезпечення адекватного прогресу у виконанні державою своїх зобов'язань у сфері прав, який свідчить про її прихильність до цієї сфери; 3) зобов'язання участі, тобто забезпе-

чення особам можливості участі у здійсненні їх прав; 4) зобов'язання забезпечити ефективні засоби захисту від порушень прав і свобод.

Також зобов'язання держави можна розподіляти на дві групи: 1) ті, що стосуються обов'язку діяти або утримуватися від дій, 2) ті, що стосуються обов'язку досягти певного результату.

В європейській юриспруденції прийнятий поділ зобов'язань держави у сфері прав людини на «негативні» та «позитивні».

Отже, держава є основним адресатом прав людини і носієм зобов'язань щодо них, які закріплені міжнародними та національними стандартами. Оскільки відповідні права є природними, а не дарованими державою, то такі зобов'язання по суті лише підтверджують прихильність держави цінності та повазі, забезпеченню й захисту прав людини. Зобов'язання не завжди прямо вказані у текстах правових актів, вони можуть бути сформульовані, зважаючи на сутність прав людини та зміст цих актів, у тому числі за допомогою судової практики.

§ 2. Межі розсуду держави в питаннях захисту прав людини

Доктрина меж розсуду держави у сфері їх зобов'язання щодо прав людини пов'язана з питаннями сили та обов'язковості міжнародних стандартів, а також суверенітетом держави та юрисдикцією наднаціональних судових установ. З одного боку, держава зобов'язується дотримуватися відповідних міжнародних стандартів у повному обсязі. У випадку з, приміром, положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, держави, що до неї приєдналися, приймають також зобов'язання виконувати рішення ЄСПЛ стосовно прав, закріплених Конвенцією. З іншого – суд не може наказати державам прийняти нормативний акт національного законодавства, навіть якщо його відсутність призводить до порушення прав. ЄСПЛ може сформулювати стандарт та вказати державі на необхідність певної діяльності (тобто те, чого вимагає мета Конвенції та окремого права людини), встановити порушення прав, проте не може встановлювати юридичних механізмів, якими має скористатися держава (тобто конкретних засобів, якими можна

досягти мети Конвенції та окремого права людини) для виконання зобов'язань.

Вибір відповідальних і належних засобів забезпечення зобов'язань, як і ухвалення національного законодавства є суверенними праами держави. Разом з тим, якщо держава демонструє тривале недотримання рекомендацій щодо діяльності на виконання своїх зобов'язань, це може бути додатковим аргументом на користь особи, яка звертається до наднаціональних судових установ за захистом прав.

Так, у справі «Веренцов проти України» від 11.04.2013 р., заява № 20372/11 [Vyerentsov v. Ukraine, no. 20372/11, 11 April 2013], за результатами розгляду якої встановлено порушення права на справедливий суд, свободи зібрань та асоціацій та покарання виключно на підставі закону, було проголошено, що хоча ЄСПЛ погоджується з тим, що державі може знадобитися певний час для прийняття законодавчих актів протягом перехідного періоду, він не може погодитися з тим, що затримка у понад двадцять років є виправданою, особливо коли йдеться про таке фундаментальне право, як свобода мирних зібрань.

Суд зазначив, що в Україні так і не було прийнято закон, в якому було б визначено механізм реалізації права на свободу мирних зібрань. Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. № 1545-ХІІ «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» залишаються чинними нормативно-правові акти СРСР, які застосовуються у порядку правонаступництва, зокрема Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. № 9306-ХІ «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР.

Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що втручання у право заявника на свободу мирних зібрань не було встановлено законом.

Межі розсуду держави не надають їй права недотримання зобов'язань у сфері прав людини, проте вказують на певну свободу розсуду та широту повноважень національних органів влади, особливо у складних питаннях, в яких немає суспільної згоди та єдиної європейської практики (мораль, соціальна політика, економічні проблеми тощо). Ці межі залежать від суті конкретної

справи (або випадку) та можуть змінюватися, залежно від змісту та ступеню захисту конкретних прав людини, а також стандартів, яким воно підкріплені.

Класичним прикладом застосування доктрини меж розсуду держави є справа «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» [James and others v. the United Kingdom, No. 8793/79 [1986] ECHR 2 (21 February 1986)].

Ця справа стосувалася права власності та законодавства щодо оренди, а також заборони дискримінації та застосування міжнародних стандартів у національній правовій системі.

У районі Белгравії, в центрі Лондона, сім'я Вестмінстерів та її довірчі особи створили великий маєток приблизно із 2000 будинків, який став одним із найпрестижніших житлових кварталів столиці. Заявники, як довірчі особи, позбулися права власності стосовно низки будинків у цьому маєтку з огляду на те, що їхні орендарі скористалися правом придбання такої нерухомості, яке надав їм Закон про орендну реформу від 1967 року з відповідними поправками. Відповідний закон надає орендарям, які проживають у будинках на підставі «довгострокової оренди», сплачуючи за це «невисоку орендну плату», право придбати в обов'язковому порядку беззастережне право власності (фригольд) на дану нерухомість на встановлених умовах. Цей закон стосується звичайної системи здавання власності в оренду.

ЕСПЛ погодився із заявниками, що позбавлення права власності на майно, здійснене лише з метою надання особистої вигоди приватній стороні, не може бути таким, що відповідає «суспільним інтересам». Однак примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої може, залежно від обставин, становити законний засіб забезпечення суспільних інтересів. Передання права власності на майно з метою виконання політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості в суспільстві, можна правомірно вважати заходом, здійсненим «в інтересах суспільства» (зокрема, справедливість системи права, яка регулює право договорів чи майнові права приватних сторін).

З огляду на ці міркування, суд дійшов до висновку, що заволодіння майном, здійснене з метою впровадження соціальної, економічної чи іншої політики, яку передбачає національний закон,

може відповідати «суспільним інтересам», навіть якщо суспільство в цілому безпосередньо не користується і не володіє цим майном. При цьому, завдяки безпосередньому знанню суспільства та його потреб національні органи влади мають у принципі кращі, ніж міжнародний суд, можливості для оцінки того, що відповідає «суспільним інтересам». Отже, створена Конвенцією система захисту покладає саме на національні органи влади обов'язок початкової оцінки як існування проблеми суспільного значення, так і проблеми необхідності заходів з усунення несправедливості. Це означає, що в цій сфері, як і в інших сферах, на які поширюються гарантії Конвенції, національні органи влади мають певну свободу розсуду.

У цій справі також суд зазначив, що «хоча не може підмінити оцінку національних органів своєю власною оцінкою, зобов'язаний перевірити законність оскаржених заходів і при цьому проаналізувати факти, з посиланням на які діяли національні органи влади». Суд встановив, що мета, поставлена перед законодавством про орендну реформу, була законною, а також, що упевненість парламенту Сполученого Королівства в наявності соціальної несправедливості не можна було вважати явно безпідставним і він мав право саме на таку оцінку фактичної ситуації та на відповідні дії в інтересах суспільства.

Заявники також стверджували, що посилання у статті 1 Протоколу № 1 на «загальні принципи міжнародного права» означає, що, згідно з міжнародним правом, як вони вважають, вимога негайної, адекватної та реальної компенсації за експропріацію майна іноземців також стосується громадян даної країни. Однак суд пояснив, що загальні принципи міжнародного права не застосовні до випадку, коли держава здійснює експропріацію майна своїх власних громадян.

В результаті ЄСПЛ дійшов висновку, що у справі не було допущено ані порушення статті 1 Протоколу № 1, взятої окремо чи в поєднанні зі статтею 14 Конвенції, ані порушення пункту 1 статті 6 або статті 13 Конвенції.

Отже, у питаннях прав людини та дотримання зобов'язань щодо них держава має певну свободу розсуду, внаслідок суверенних прав та невтручання до національних правових систем. Такі межі можуть бути як вузькими, так и широкими,

залежно від конкретного права, стандартів, яким воно закріплене, а також складнощі та чутливості проблеми й наявності стосовно неї згоди на наднаціональному рівні.

§ 3. Допустимі обмеження прав та втручання у їх реалізацію за міжнародними стандартами прав людини

Допустимі обмеження прав людини визначаються на підставі загальних принципів права та встановлені міжнародними стандартами прав людини. Перш за все, це такі стандарти, які закріплені Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права.

Відповідно до таких стандартів *підставами обмеження прав людини* можуть бути: *охорона державної безпеки, громадського порядку, здоров'я, моральності населення, прав і свобод інших осіб.*

Припустимі межі втручання держави у здійснення прав включають обов'язковий розгляд питань про їх передбаченість законом, легітимну мету, необхідність в демократичному суспільстві, а також пропорційність обмеження прав та свобод, відповідність цих обмежень переслідуюній меті.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод передбачає можливість держав втручатися у права, оскільки текст документу та відповідних протоколів містить, як права, що підлягають захисту так і підстави, коли втручання у права можуть бути виправдані.

Виправданість щодо втручань у права людини, якщо вони належать до прав, стосовно яких можливі обмеження, означає, що відповідні втручання повинні мати обґрунтований та винятковий характер.

Для того, щоб встановити виправданість або невиправданість втручання у права людини, застосовуються такі критерії:

- 1) Втручання здійснене відповідно до закону.
- 2) Втручання відповідає легітимній (законній) меті.
- 3) Втручання є необхідним у демократичному суспільстві.

Наявність перелічених критеріїв перевіряється у ході судового розгляду за допомогою процедури, що у європейській юриспру-

денції отримала назву тесту на пропорційність, а в американській – справедливого балансування.

Відповідна процедура включає встановлення доречності, тобто чи відповідав меті засіб, застосований державою в особі органів влади необхідності, тобто чи було обрано саме той засіб досягнення мети, який обмежує право особи у найменшій мірі, а також пропорційність у вузькому сенсі, тобто чи відповідав збиток особи, що вона його понесла внаслідок обмеження свого права, вигоді держави щодо мети. Важливим питанням при цьому є інтенсивність втручання до прав людини або їх обмежень, яка не повинна бути надмірною. Чим більший ступінь обмеження права, тим вагомішою повинна бути легітимна мета їх застосування. У будь-якому випадку, балансування та зважування інтересів і прав сторін, суспільних цінностей та потреб має відбуватися зі збереженням сутності й змісту прав людини як таких і окремих прав, які воно зачіпає.

Не кожен випадок втручання у права і, навіть прямого їх порушення, передбачає одночасне порушення зобов'язання держави.

Формула, за допомогою визначається, чи було дотримано саме зобов'язання, передбачає визначення *чотирьох критеріїв дотримання державою зобов'язань у сфері прав людини*:

1) Чи вжила держава усіх можливих заходів для попередження порушень прав людини?

2) Чи вжила держава усіх можливих заходів для захисту порушень прав?

3) Чи вжила держава усіх можливих заходів для покарання за такі порушення?

4) Чи вжила держава усіх можливих заходів для належної компенсації постраждалим.

До того, як права людини були порушені, тобто на етапі оцінки їх потенційного ураження та щоб зменшити ризик втручання, може застосовуватися концепція «належної обачності», яка вимагає від держави застосування всіх можливих заходів для попередження порушень тих чи інших прав людини, захисту від таких порушень, покарання за них і належної компенсації постраждалим. При цьому, хоча держава не зобов'язана відповідати за будь-яке втручання у права, здійснюване одними приватними особами щодо інших, вона має мінімізувати можливість ураження прав людини.

Так, у справі «Веласкес Родрігес проти Гондурасу» [Velásquez-Rodríguez v. Honduras, Judgment of July 29, 1988. (Merits), Inter-American Court of Human Rights], Міжамериканський суд з прав людини дійшов висновку, що існування в державі практики насильницьких зникнень свідчить про те, що держава зневажливо ставиться до виконання своїх зобов'язань щодо дотримання та захисту прав людини, закріплених Американською Конвенцією з прав людини 1969 року.

12 вересня 1981 року Веласкеса Родрігеса, студента Національного автономного університету Гондурасу, затримали одягнені в цивільну форму співробітники Національного бюро розслідувань, а також загону G2 збройних сил Гондурасу, які, не пред'явивши ордер на арешт чи інші документи в обґрунтування своїх дій, посадили його в автомобіль без розпізнавальних знаків, відвезли і помістили в камеру відділу сил громадської безпеки. Веласкесу пред'явили обвинувачення у вчиненні політичного злочину і «піддали суворому допиту і жорстоким тортурам». Надалі поліція і органи національної безпеки заперечували факт затримання. З моменту затримання Веласкеса Родрігеса бачили лише кілька разів, коли його перевозили з одного місця в інше, а потім його сліди остаточно загубилися.

Суд підкреслив, що порушення державою-учасницею будь-якого з прав, гарантованих Американською Конвенцією з прав людини слід розглядати як порушення державою своїх зобов'язань, а також пояснив, що держава може порушувати прав людини як дією (у цій справі – відсутністю проведення ефективного розслідування та покарання), так і бездіяльністю (у цій справі – через відсутність з боку держави належної турботи про запобігання порушення).

Суд зазначив, що коли держава залишає порушення безкарним, а права жертви при наявності такої можливості оперативно не були поновлені в повному обсязі, це означає, що держава не виконала свої зобов'язання щодо забезпечення повного та вільного здійснення відповідних прав особами, які перебувають під її юрисдикцією. Даний принцип можна застосувати до ситуації, коли держава дозволяє приватним особам або групам приватних осіб вільно і безкарно порушувати права, закріплені Американською

Конвенцією з прав людини. Вирішальним для встановлення відповідальності держави буде факт мовчазної згоди уряду, а також те, що держава порушила права і не вжила розумних заходів для запобігання цьому або не покарала винних.

Тому, навіть якщо держава не несе відповідальність за втручання до прав, здійснюване приватними особами, вона зобов'язана відповісти за неможливість захистити особу від порушення її прав іншими, якщо законодавча або правозастосовна політика, або неспроможність держави запобігти порушенню зробили його можливим. Разом з тим, держави володіють значною дискрецією щодо визначення способу дотримання або виконання своїх зобов'язань.

Отже, проблема зобов'язань держави нерозривно пов'язана з допустимістю обмеження прав людини, у тому числі з тим, наскільки держава є вільною у розумінні та дотриманні відповідних зобов'язань, а також із засобами діяльності держави щодо прав й ефективністю їх забезпечення. За допомогою набору критеріїв встановлюється виправданість втручання у права з боку держави, а також дотримання нею зобов'язань.

§ 4. Негативні зобов'язання держави

Зобов'язання держави передбачають невтручання у сферу індивідуальної свободи, повагу до прав людини, а також сприяння їх реалізації та забезпечення захисту. Повага до прав людини передбачає, перш за все, невтручання до їх здійснення, тоді як захист та сприяння реалізації передбачають активну діяльність з боку держави.

Відповідно до тих доктринальних підходів, що базуються на розрізненні негативних і позитивних прав (або прав і свобод), негативні зобов'язання стосуються саме негативного аспекту свободи, охорони людини від небажаного та надмірного втручання з боку держави до сфери її прав. У такому випадку негативні зобов'язання кореспондують значній частині громадянських та політичних прав, таких як право на життя, особисту недоторканість, право не піддаватися тортурам (заорону катування), свободу вираження поглядів, свободу віросповідання, право не піддаватися

тортурам, право на мирні зібрання та асоціації, право на недискримінацію (заборону дискримінації). Негативні зобов'язання держави розповсюджуються на всіх її представників і означає, що останні повинні утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення або незаконне обмеження прав людини. З цієї точки зору терміном, який найкраще передає суть таких зобов'язань є невтручання.

Так, у справі «Швидка проти України», рішення від 30.10.2014 р., заява № 17888/12, [Shvydka v. Ukraine, no. 17888/12, ECtHR (Fifth Section), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 30.10.2014] заявниця, яка належала до опозиційної політичної партії, відірвала стрічку від вінка, покладеного Президентом України до пам'ятника Т. Г. Шевченку 24 серпня 2011 року, в День незалежності України. Після церемонії заявниця підійшла до покладеного вінка та відірвала частину стрічки з написом «Президент України В. Ф. Янукович», не пошкодивши сам вінок. Цим вона хотіла висловити свою позицію, що через низку причин Янукович не може називатися Президентом України. При цьому багато людей були свідками цього вчинку. Дії заявниці було зафіксовано на відеокамеру одним із працівників міліції, який відповідав за підтримання громадського порядку.

30 серпня 2011 року Шевченківський районний суд м. Києва визнав заявницю винною у вчиненні дрібного хуліганства та наклав на неї стягнення у вигляді адміністративного арешту строком на 10 діб. Під час судового засідання заявниця стверджувала, що вона таким чином висловила свою громадянську позицію і що вона не псувала вінка, а лише відірвала шматок стрічки.

Зважаючи на поведінку заявниці та її контекст, ЄСПЛ погодився з тим, що своїм вчинком вона прагнула поширити серед людей навколо неї певні ідеї щодо Президента. Тому цей вчинок можна вважати формою вираження політичних поглядів. Відповідно, суд дійшов висновку, що застосування до заявниці за цей вчинок стягнення у вигляді 10-денного адміністративного арешту становило втручання у її право на свободу вираження поглядів.

Тобто негативні зобов'язання держави та її представників, невтручання до прав, полягають у тому, щоб утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення або незаконне обмеження прав людини.

Терміни «негативні» та «позитивні» зобов'язання не мають специфічних лексичних відтінків і не означають відповідних властивостей, а вказують лише на тип поведінки – пасивна, тобто невтручання, або активна, тобто якісь дії. Крім того, ці терміни мають автономне значення у контексті тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ. Так, суд активно використовує розподіл зобов'язань держави на негативні та позитивні, коли надає оцінку діям держави стосовно дотримання, забезпечення та захисту прав людини.

Загальною юридичною підставою зобов'язань держави в межах європейської системи захисту прав виступає ст. 1 названої вище Конвенції, яка передбачає як «зобов'язання поважати права людини» так і положення, що «держави гарантують кожному, хто перебуває під їх юрисдикцією, передбачені Конвенцією права і свободи». Ці положення є джерелом загальних зобов'язань держави щодо прав людини та підставою зобов'язань, які не випливають з окремих статей Конвенції.

Така трактовка Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також відповідна практика ЄСПЛ стали підґрунтям для нового розуміння сутності негативних і позитивних зобов'язань держави, відповідно до якого вони закладені до змісту усіх прав людини (і міжнародних стандартів щодо них). Зокрема, ЄСПЛ послідовно розвиває позицію щодо поширення позитивних зобов'язань держави на всі фундаментальні права людини.

У найбільш загальному вигляді «негативні зобов'язання держави передбачають її обов'язок утримання від порушень прав людини, будь-яких форм неправомірного втручання у їх реалізацію, тоді як позитивні зобов'язання (англ. – *positive obligations, duties*) вимагають від національних органів влади вжити прийнятних (розумних) та належних заходів (англ. – *reasonable and appropriate measures*), спрямованих на забезпечення, захист та сприяння здійсненню прав людини»²².

Виокремлюють два підходи до взаємодії цих типів зобов'язань

²² Христова Г. Конструкція зобов'язань держави у сфері прав людини: порівняльний аналіз міжнародних та європейських підходів // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 4. – С. 31.

держави щодо прав людини. Відповідно до першого, ці два види зобов'язань принципово відмінні. Передовсім, це проявляється у тому, що негативні зобов'язання вимагають від держави утриматись від втручання, а позитивні, навпаки, вимагають активного втручання держави до здійснення прав людини. Згідно з другим підходом, обидва типи зобов'язань мають аналогічне підґрунтя та сутність. піколи в окремих випадках вони мають схожий підтекст. Тоді можна сказати, що порушення прав у конкретному випадку відбулося внаслідок невтручання (відсутність активних дій із боку держави, у тому числі через пасивність органів державної влади, брак дій, які розумно очікуються від влади). Так само порушення можливе внаслідок активних дій держави, якими вона перешкоджає в реалізації прав або обмежує їх здійснення за допомогою рішень чи дій державних органів (накладання законодавчих обмежень, правозастосовна практика).

Останнім часом набуває популярності визнання не лише позитивних зобов'язань щодо негативних прав, а й визнання негативних зобов'язань стосовно таких позитивних прав, як соціальні, економічні, культурні тощо.

Приміром, Заключні зауваження до шостої періодичної доповіді України про виконання Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (E/C.12/UKR/6) від 13 червня 2014 року, надані Комітетом ООН з питань економічних, соціальних та культурних прав місять негативні зобов'язання до позитивного права. Так, стосовно права на достатнє житло та права на харчування в частині необхідних заходів для забезпечення доступу рома до достатнього житла Комітет рекомендує Україні утриматися від примусових виселень представників рома.

Отже, негативні зобов'язання держави спрямовані на утримання держави від порушень прав людини, будь-яких форм неправомірного втручання до їх реалізації. Завдяки практиці ЄСПЛ усі положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод трактуються як такі, що містять і позитивні, і негативні вимоги до держави в сфері реалізації прав. Подібна позиція поступово розповсюджується і на інші механізми захисту прав людини та документи, що містять відповідні стандарти.

§ 5. Позитивні зобов'язання держави

Проблема позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини набуває усі більшої актуальності, особливо в європейській юриспруденції та на рівні деяких універсальних і регіональних механізмів захисту прав.

Просуванню ідеї позитивних зобов'язань держави щодо усіх видів прав людини сприяє практика ЄСПЛ, відповідно до якої та виходячи з принципу компетентності розглядати справи щодо порушень прав, які прямо вказані у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, суд намагається прив'язати кожне сформульоване ним позитивне зобов'язання до конкретного положення Конвенції. Зокрема, рішеннями ЄСПЛ сформульовано окремі позитивні зобов'язання держави стосовно права на життя, права на свободу та особисту недоторканість, права на приватність, права на справедливий суд.

У своїх рішеннях ЄСПЛ наголошує, що основою для визнання позитивних зобов'язань держави є принцип ефективності.

Формула, яка стала найбільш відомою завдяки справі «Ейрі проти Ірландії», заява № 6289/73, рішення від 9.10.1979 [Airey v Ireland, Judgment, Merits, App. no 6289/73 (A/32), [1979] ECHR 3] передбачає таке: «Конвенція спрямована на те, щоб гарантувати не теоретичні та ілюзорні права, а права, які є практичними й ефективними».

У цій справі пані Ейрі звернулась до суду з проханням відокремити її від чоловіка-аб'юзера. Протягом приблизно восьми років вона намагалася укласти зі своїм чоловіком угоду про окреме проживання, але її зусилля були безуспішними. У 1971 році чоловік відмовився підписати акт, підготовлений у щодо окремого проживання, підготовлений соліситором, а подальші її спроби досягти згоди з чоловіком також не принесли успіху. Починаючи з червня 1972 року, вона домагалася отримати постанову суду про окреме проживання на підставі стверджуваного нею заподіяння їй та її дітям фізичних страждань і психічних травм. Однак через відсутність передбаченої законом безоплатної правової допомоги незможним та за браком коштів, потрібних для сплати юридичних

послуг, вона не змогла знайти соліситора, готового надати такі послуги.

У 1976 році вона подала заяву про розірвання шлюбу до церковного суду, однак це не змінило б соціального статусу пані Ейрі.

На той час у законодавстві Ірландії розлучення як розірвання шлюбу законодавством не було передбачене, хоча в деяких випадках можна було отримати судові рішення про визнання шлюбу недійсним. Проте подружжя могло бути звільнене від обов'язку спільного проживання шляхом укладення між ними юридично чинного акта про окреме проживання або прийняття судом відповідної постанови (у разі надання позивачем доказів про порушення подружньої вірності, жорстокості або неприродної поведінки).

ЄСПЛ визнав у цій справі порушення права на доступ до суду та права на приватність (повагу до приватного життя), а також звернув увагу на відсутність ефективних засобів правового захисту.

Ця справа часто згадується як прецедент для демонстрації суті економічних та соціальних прав і того, що держави можуть мати позитивні зобов'язання щодо цивільних і політичних прав. Крім того, справа сформувала важливий прецедент для того, щоб стверджувати, що право на правову допомогу є невід'ємною частиною прав людини.

Міжамериканський суд з прав людини підтверджує наявність деяких позитивних зобов'язань держави, спираючись на положення Американської конвенції з прав людини щодо обов'язку держави поважати права і свободи людини та забезпечувати їхнє вільне і повне здійснення, а також вживати для цього законодавчі та інші заходи.

Названий суд неодноразово зазначав, що держави мають загальні позитивні обов'язки із забезпечення прав та боротьби їх порушеннями з боку держави у особі її представників. При цьому такі порушення можуть відбуватися як внаслідок дій органів влади та посадових осіб, так і внаслідок бездіяльності. Міжамериканський суд з прав людини розрізняє три види позитивних зобов'язань держави: 1) запобігати порушенням прав людини; 2) адекватно (належним чином) реагувати на порушення; 3) створювати умови для здійснення прав.

Африканська комісія з прав людини і народів наголошує, що

держави повинні не тільки визнавати права людини, а й вживати законодавчих та інших заходів з метою їхньої реалізації, що є їхнім обов'язком.

Крім того, у правових актах, які стосуються окремих прав чи категорій прав людини можуть бути ясно прописані зобов'язання держав щодо таких прав. До таких актів належать передусім Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 1979 року, Конвенція ООН про права дитини від 1989 року, Конвенція ООН про осіб з інвалідністю від 2006 року тощо.

У рахі недотримання державою позитивних зобов'язань, права людини можуть бути порушені через відсутність дій з боку держави, перш за все, зокрема, через пасивність органів і представників державної влади, які не зробили всього, що розумно очікувалося від них для запобігання реальній та безпосередній загрози правам, про яку вони знали чи повинні були знати.

Позитивними є такі зобов'язання держави, які вимагають від національних органів влади застосування, яке включає запровадження та вжиття, усіх необхідних засобів, тобто прийнятних (розумних) та належних засобів для гарантування прав людини, їх забезпечення, захисту та сприяння реалізації в кожному конкретному випадку.

Перш за все, такими засобами є *юридичні* – від прийняття та забезпечення норм, якими регулюється поведінка осіб, – до встановлення відповідальності й притягнення до неї щодо тих, хто порушує права.

Однак позитивні зобов'язання держави можуть включати й *фактичні (або практичні)* засоби, оскільки, фактичні перешкоди можуть порушувати Конвенцію так само, як і юридичні. Приміром, це можуть бути ситуації, коли держава не вживає всіх практичних засобів для запобігання вбивству чи нанесенню тілесних ушкоджень особам, які перебувають під вартою, або для запобігання самогубству засуджених.

Приміром, у справі «Макартіс проти Греції» [Makaratzis v. Greece, Application no. 50385/99, 20 December 2004, (2004) 41 EHRR 1092.] ЄСПЛ констатував нездатність держави виконати своє позитивне зобов'язання захищати право заявника на життя та неадекватність розслідування.

13 вересня 1995 року заявник вів машину в центрі Афін з надмірною швидкістю та проїхав червоний світлофор. Поліцейські намагалися заарештувати заявника, який замість того, щоб зупинитися, прискорювався. Його переслідували поліцейські на машинах та мотоциклах. Макартіс проскочив декілька заслонів поліції, при цьому його машина декілька разів зіштовхнулася з іншими машинами, водії яких від цього постраждали. Згодом поліцейські почали стріляти по машині. Заявник зупинився, однак закритися і відмовився виходити. Поліцейські продовжували стріляти. Заявник отримав декілька поранень та був доставлений до лікарні, де він пробув 9 днів.

Макартіс стверджував, що, коли його витягали з машини, то прострелили ступню ноги, проте уряд заперечив це. Декілька поліцейських зникли з місця подій без надання необхідних свідчень щодо себе та правомірності застосування вогнепальної зброї. Прокуратура розпочала кримінальне розслідування проти 7 працівників поліції, і воно закінчилося їхнім повним виправданням у національному суді.

Заявник стверджував, що поліцейські, які його переслідували, використовували проти нього надмірну вогневу міць, піддаючи його життя ризику і що влада не провела належного й ефективного розслідування інциденту.

ЄСПЛ визнав, що Греція порушила право на життя з погляду відсутності належного правового регулювання застосування зброї. На той час у Греції законодавство, яке не містило чіткого визначення підстав використання поліцією вогнепальної зброї, планування і застосування, належного нагляду за такою діяльністю, надавало поліції широку автономію оцінювати ступінь небезпеки та на власний розсуд застосовувати вогнепальну зброю. Так само суд визнав порушення права на життя неадекватність розслідування цих подій. Зокрема, влада не доклала зусиль щодо ідентифікації всіх поліцейських, що брали участь у операції, неналежно збирала докази, не відтворювала повної картини операції.

У цій справі ЄСПЛ дійшов висновку про подвійне порушення ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на життя та необхідність застосування сили). Тобто, в цій ситуації на державу покладалося як зобов'язання щодо врегулю-

вання відносин, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї, так і щодо ефективності розслідування цих подій.

В окремих випадках позитивні зобов'язання можуть охоплювати і юридичні, і практичні засоби, які має застосовувати держава для максимально повного гарантування прав людини.

У сучасній юриспруденції поступово формується узгоджене розуміння зобов'язань держави у сфері прав людини. Розвиток доктрини позитивних зобов'язань у практиці Європейського суду з прав людини також значною мірою посприяв подоланню традиційного для ліберального підходу жорсткого «вододілу» між політичними й громадянськими правами та соціально-економічними правами.

Ідея позитивних зобов'язань передбачає не лише наявність законодавства, у якому належним чином прописані гарантії та стандарти щодо прав людини, але й ефективне виконання такого законодавства (не тільки *de jure*, але й *de facto* забезпечення прав людини).

У той же час, держава вільна у виборі конкретних засобів, які слід застосувати для забезпечення реалізації та захисту прав людини. Позитивні зобов'язання держави не можуть тлумачитись як такі, що визначають її конкретні дії, головне – ефективність таких дій.

Залежно від характеру дій, яких має вжити держава або які від неї очікуються, позитивні зобов'язання поділяються на *«субстантивні» (або сутнісні) та процедурні*.

До субстантивних належать ті, що вимагають первинних або предметних засобів, необхідних для того, щоб права людини здійснювалися та були захищені належним чином та у повному обсязі. Так, субстантивним зобов'язанням є закріплення на національному рівні регулювання певних норм (приміром, положень про підстави тримання під вартою, заборони жорстокого та такого, що принижує гідність, поводження). До процедурних зобов'язань держави належать ті, що вимагають належної організації юридичних процедур на національному рівні. Тобто, ними є регламентація процедури затримання особи або проведення оперативного розслідування порушення прав.

У європейській юриспруденції виокремлюють також категорії обов'язків, які покладаються на держави позитивними зобов'язаннями. До них належать такі обов'язки:

1) Запобігати порушенням прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (за наявності розумних підстави очікувати його виконання).

2) Забезпечувати інформування та консультування осіб стосовно порушень прав і свобод, що гарантуються Конвенцією.

3) Реагувати на порушення прав людини, проводити ефективне розслідування «гідних довір'я» (тобто обґрунтованих) скарг щодо серйозних порушень прав, гарантованих Конвенцією.

4) Забезпечувати осіб ресурсами, щоб запобігати порушенню їх прав, гарантованих Конвенцією.

Крім того, загальний обов'язок держави полягає у створенні «національної правової рамки», тобто такого національного законодавства, яке забезпечує ефективний захист прав людини.

Важливо, що доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини передбачає не лише свободу розсуду у виборі засобів забезпечення прав, а також той факт, що їх «не можна тлумачити у спосіб, який би покладав на органи державної влади нереальний або непропорційний тягар».

Обсяг позитивних зобов'язань держави залежить не тільки від можливості їх гарантування. Вони можуть варіюватися залежно від конкретного права людини, з яким такі зобов'язання пов'язані, особливостей національних правових систем і суспільних процесів, урахуванням справедливого балансу між публічними та приватними інтерсами (тобто інтересами особи – носія прав).

Отже, позитивні зобов'язання держави в сфері прав людини вимагають від національних органів влади діяти, вживати заходів для гарантування й забезпечення реалізації прав людини, їх захисту та відновлення у разі порушення. Велика частина позитивних зобов'язань сформульовані в результаті її цільової та динамічної інтерпретації стандартів щодо прав людини у світлі розвитку суспільства, перш за все, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Позитивні зобов'язання держави спрямовані не лише на створення засобів забезпечення прав людини, а також на їх ефективність, практичне та успішне застосування.

МОДУЛЬ 6. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ БІЗНЕСУ В СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Лекція 6.1. Бізнес і права людини

1. *Права людини і бізнес: концепція та основні проблеми.*
2. *Регулювання у сфері прав людини та бізнесу: характер, підходи, рівні.*
3. *Керівні принципи ООН щодо бізнесу та прав людини.*
4. *Транснаціональні корпорації та їх вплив на права людини.*

Ключові слова: бізнес і права людини, зобов'язання бізнесу щодо прав людини, корпоративна відповідальність, свобода підприємницької діяльності, порушення прав людини, стандарти захисту прав людини, транснаціональні корпорації, керівні принципи щодо бізнесу та прав людини, соціальна відповідальність, належна обачність щодо прав людини.

§ 1. Права людини і бізнес: концепція та основні проблеми

Розвиток правової доктрини, глобалізація та формування цифрової економіки вивели на поверхню питання впливу бізнесу на права людини в усіх формах та по всьому світу. Такий вплив може бути як позитивним, так і негативним, однак немає сумніву, що діяльність окремих підприємств, їх консорціумів або великих корпорацій має наслідки для прав осіб і спільнот.

Шкала впливу варіюється від питань дотримання мінімальних загальноновизнаних стандартів у сфері прав людини і до складно прогнозованих, далекосяжних суспільних змін.

Так, складно спрогнозувати вплив на права людини від співпраці компанії Facebook з компанією Cambridge Analytica (і витоку через це особистих даних користувачів), розслідування про результати якого було оприлюднено ЗМІ у березні 2018 року. Серед найсерйозніших наслідків: як можливий вплив на виборчу кампанію

президента в США та референдуму про вихід Великобританії з ЄС (Brexit) у 2016 році, так і значні досягнення у психометрії, які можуть використовуватися для впливу на поведінку осіб та їх груп протягом років. У червні 2018 Facebook підтвердила наявність угод про партнерство щодо даних з багатьма іншими технологічними компаніями, виробниками електроніки, розробниками мобільних пристроїв і операторами.

За повідомленням компанії Facebook від 8 червня 2018 року, серед даних, які збирає компанія, такі: час і тривалість активності у вікні із вкладкою соцмережі; покупки, здійснені на інших сайтах; плагіни в браузері користувача; рухи курсора на пристрої; використання камери та встановлених додатків; метадані фотографій; назви і типи файлів на пристрої користувача; кількість вільного місця, параметри й дозволи на пристрої та рівень заряду; контакти з довідника, журнал дзвінків та історія SMS з Android-пристроїв; найближчі точки доступу Wi-Fi і стільникового зв'язку; інформація мобільних і стаціонарних провайдерів; інформацію про інших користувачів, а також частота взаємодії та спілкування з ними.

Разом з тим, бізнес може справляти також вплив на питання реалізації та захисту прав людини. Це відбувається у різних формах, наприклад, у вигляді підтримання високих стандартів щодо прав осіб на усіх підприємствах, внесення вимог про їх дотримання до угод з іншими суб'єктами, елементів соціального підприємництва тощо. Крім того, бізнес має особливі інструменти для привернення уваги до прав людини.

Так, Schwan-STABILO, німецький виробник канцелярських товарів, привернув увагу до прав жінок та дискримінації за допомогою рекламної кампанії маркерів «Виділяй видатне». В її межах випущена серія чорно-білих постерів, на яких жовтим маркером відмічені в натовпі чоловіків непомітні жінки. Під кожним з постерів такі написи: «Виділяй видатне: Кетрін Джонсон, математик NASA, яка відповідала за обчислення, що дозволили Apollo 11 благополучно повернутися на землю»; «Виділяй видатне: Едіт Вілсон, Перша леді, яка взяла на себе президентські обов'язки чоловіка, коли його паралізував інсульт»; «Виділяй видатне: Ліз Метнер, першовідкривачка ядерного ділення, чий співавтор-чоловік отримав Нобелівську премію».

В питаннях діяльності бізнесу в сфері прав людини, в ролі **бізнесу виступають будь-які компанії та підприємства, незалежно від свого статусу (локальні, національні, мультинаціональні), форми власності та управління, розміру, переважної належності до приватного чи публічного сектору.** При цьому особлива увага повинна приділятися бізнесу, тісно пов'язаному з державою. По-перше, його діяльність може вплинути на зобов'язання держави щодо прав людини. По-друге, такий бізнес потенційно може отримати конкурентні переваги, навіть, монопольне становище на ринку, що також має наслідки для прав людини. По-третє, держава як така має завжди має потенціал для зловживання правами людини, і, відповідно, ті усі учасники суспільних відносин (перш за все, потужні корпорації), діяльність яких тісно пов'язана з державою або може бути приписана їй, також.

Питання зобов'язань бізнесу в сфері прав людини набувають особливої актуальності у останні роки. Дискусії з цих питань включають такі ключові моменти, як обговорення ефективного втілення в життя ідеї про те, що не тільки на державу, а й на бізнес покладено зобов'язання поважати, дотримуватися, забезпечувати реалізацію та захищати права людини, а також тезу про зміну самої концепція прав людини й традиційних для неї підходів. Основні елементи дискусії такі: 1) що є джерелом обов'язкового характеру стандартів в сфері прав людини для бізнесу і підставою/причиною дотримання їх з боку підприємств; 2) чи повинні мати ці стандарти юридичну обов'язковість або бути соціальними очікуваннями; 3) якщо визнавати за такими зобов'язаннями правовий характер, то чи вони мають або повинні мати статус «твердого права»; 4) яким повинен бути зміст таких зобов'язань; 5) зв'язок між зобов'язаннями держави та зобов'язаннями бізнесу в сфері прав людини; 6) чи обмежуються зобов'язання бізнесу тільки обов'язком поважати права людини або ж включають також позитивні зобов'язання захищати та забезпечувати їх реалізацію; 7) відповідальність бізнесу за дії третіх осіб (державних агенцій, бізнес-партнерів тощо); 8) відповідальність бізнесу за діяльність у зонах конфліктів і при недемократичних політичних режимах.

На сьогодні вельми активно *обговорюється допустимість та межі зобов'язань для бізнесу у сфері прав людини.* Складними

питаннями є такі: балансування свободи підприємницької діяльності, невтручання до приватного сектору, дерегуляція економіки, з одного боку та забезпечення прав людини, публічних інтересів, соціальна відповідальність і прозорість діяльності, з іншого.

Бізнес може добровільно брати на себе зобов'язання у сфері прав людини. Це може відбуватися як шляхом підписання або приєднання до відповідних документів (меморандумів, заяв, рекомендацій), так і шляхом укладання договорів, контрактів, які містять відповідні зобов'язання. Крім того, частина зобов'язань щодо прав людини можуть бути передбачені, прямо чи опосередковано, у міжнародно-правових актах та національному законодавстві. Однак зростаюча роль компаній і підприємств у соціумі, змушує розглянути питання впровадження обов'язкових правозахисних стандартів для підприємств.

Поки що немає будь-якого консенсусу щодо того, *чи повинен бізнес мати прямі міжнародні зобов'язання щодо прав людини.*

Перше, що слід зазначити не ігноруючи важливість добровільних зобов'язань та впливу норм, які встановлює держава на національному рівні за допомогою правового регулювання, це *вади добровільних ініціатив*:

1) хоча вони можуть мати вплив на ставлення до прав людини з боку бізнесу та суспільні очікування від діяльності підприємств, а також прокласти шлях до змін, самі по собі добровільні ініціативи не дають певних перспектив захисту;

2) підприємства можуть ігнорувати добровільні зобов'язання без будь-яких юридичних наслідків;

3) бізнес-структури можуть намагатися відвернути пильну увагу від порушень ними прав людини, заявивши, що беруть на себе такі добровільні зобов'язання.

Друга площина дискусії полягає у *проблемі недостатності захисту*. Якщо ні добровільні стандарти, ні зобов'язання держави не забезпечують захист осіб від порушень їх прав внаслідок діяльності бізнесу, то вочевидь, цих інструментів не достатньо або їх застосування повинно бути переглянуте. Імовірно, прогалини у захисті можуть бути заповнені поєднанням трьох таких підходів:

1) розроблення і прийняття міжнародних зобов'язань для корпорацій та/або міжнародних стандартів для усього бізнесу;

2) заповнення прогалин в національних правових системах, що можуть бути використані бізнес-структурами, які через свою природу, характер діяльності та ділових операцій операцій можуть перетинати кордони;

3) заохочення бізнесу до застосування доктрини належної обачності щодо прав людини, інформативного звітування, співпраці з державними органами та громадянським суспільством у питаннях захисту прав людини та усунення наслідків діяльності підприємств у вразливих сферах (екологічні та трудові права, права вразливих груп, діяльність у зонах конфлікту тощо). При цьому заохочення бізнесу має відбуватися переважно з боку держави, у тому числі, шляхом надання податкових пільг, співпраці в інвестуванні та кредитуванні, включення відповідних умов у контракти у разі спільних проектів або державних замовлень. Разом з тим, заохочення може включати елементи формування та підтримки позитивної соціальної репутації окремих компаній, які може забезпечити громадянське суспільство.

Третя проблема знаходження консенсу щодо прямих міжнародних зобов'язань бізнесу в сфері прав людини полягає у питанні, чи слід застосовувати *однакові стандарти для національних компаній і транснаціональних корпорацій?*

Аргументи на користь прямих зобов'язань лише стосовно транснаціональних корпорацій ґрунтуються на двох твердженнях:

1) такі корпорації справляють найбільший вплив на права людини (цей вплив не дозволяють ігнорувати значні наслідки від діяльності корпорацій, крім того, потужність та економічні показники останніх часто дозволяють їм уникати відповідальності за порушення прав людини, особливо у менш розвинених країнах);

2) ці компанії менше залежать від держав (на відміну від локальних і національних компаній, які повністю знаходяться в юрисдикції однієї держави та на які розповсюджується нормативне регулювання, державний контроль, національні засоби захисту прав людини).

Аргументи на користь застосування міжнародних стандартів щодо прав людини до усіх бізнес-структур засновані на неприпустимості нехтування порушеннями прав з боку будь-яких підприємств, незалежно від їх характеристик.

Враховуючи усі аргументи, слід розглянути можливість прийняття єдиних для бізнесу стандартів у сфері прав людини. При цьому особлива увага повинна приділятися транснаціональним корпораціям, наприклад, щодо складних питань, таких як екстериторіальна юрисдикція та відповідальність материнських компаній, корпоративної відповідальності.

Обговорення більш жорстких зобов'язань бізнесу у сфері прав людини, порівняно з наявними, відбувається у межах різних ініціатив. Значну частку в обговоренні займає щорічний Форум ООН «Бізнес і права людини». З 2012 року Форум діє як глобальна платформа з обміну досвідом та ознайомлення з останніми ініціативами у відповідній сфері, відкритий для усіх сторін, включаючи держави, більш широку систему ООН, міжурядові та регіональні організації, підприємства, профспілки, національні правозахисні установи, неурядові організації тощо. У 2011 році Рада ООН з прав людини створила Робочу групу з питань прав людини і транснаціональних корпорацій та інших підприємств, що складається з п'яти незалежних експертів, що мають збалансоване географічне представництво. Група має мандат на три роки (продовжений у 2014 та 2017), який включає сприяння поширенню та здійсненню Керівних принципів ООН щодо бізнесу та прав людини: Реалізація Рамкової програми Організації Об'єднаних Націй «Захист, повага і засоби захисту», надання рекомендацій з цих принципів та рекомендацій щодо розробки внутрішнього законодавства і політики, що стосуються бізнесу і прав людини, приділення особливої уваги гендерній проблематиці, захисту вразливих груп, питанням сталого розвитку, співробітництво з урядами, міжнародними інституціями, компаніями, правозахисними установами тощо. З 2014 року діє міжурядова робоча група ООН відкритого складу з мандатом на розробку міжнародного юридично обов'язкового документу щодо транснаціональних корпорацій та інших підприємств і прав людини.

Отже, добровільні та обов'язкові стратегії щодо зобов'язань бізнесу у сфері прав людини є взаємодоповнюючими і можуть одночасно сприяти повазі до прав, їх кращому захисту та реалізації.

§ 2. Регулювання у сфері прав людини та бізнесу: характер, підходи, рівні

Наведені вище дебати щодо обов'язковості чи добровільності характеру зобов'язань бізнесу щодо прав людини призвели до прийняття деяких компромісних документів.

До *основних документів* належать:

1. Керівні принципи ООН щодо бізнесу та прав людини: Реалізація Рамкової програми Організації Об'єднаних Націй «Захист, повага і засоби захисту» (ім присвячено наступне питання теми).

2. Керівні принципи ОЕСР щодо багатонаціональних підприємств: Рекомендації для відповідального ведення бізнесу в глобальному контексті.

Цей документ складається з принципів і стандартів рекомендаційного характеру для відповідального ведення бізнесу та діалогу постраждалих з компаніями, діяльність яких в будь-який спосіб виходить за межі однієї держави. Принципи є частиною Декларації ОЕСР «Про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства», діють з 1976 року, регулярно оновлюються та доповнюються, у тому числі більш ефективним механізмом поширення стандартів та отримання повідомлень про порушення прав.

Від інших міжнародних документів про корпоративну відповідальність ці принципи відрізняються активним способом реалізації, механізмом розгляду скарг, обов'язком урядів створити Національні Контактні Пункти ОЕСР, які займаються просуванням документу, обробкою запитів, створенням платформи для погоджувальних процедур та медіацією для вирішення питань, які виникають внаслідок можливого недотримання зобов'язань бізнесу.

Принципи містять стандарти щодо доступу до інформації, прав людини, прав працівників та безпеки праці, боротьби з корупцією, оподаткування та охорони навколишнього природного середовища.

Для підприємств, які мають місцезнаходження на території однієї з держав, що підписала даний документ, його дотримання є обов'язковим не зважаючи на місце ведення діяльності. Хоча сам документ носить добровільний характер і не підлягає примусовому

виконанню правовими засобами, окремі питання можуть бути предметом регулювання національного права (для цього уряди повинні їх імплементувати) або міжнародних зобов'язань.

На сьогодні, цих принципів дотримуються всі держави-члени ОЕСР, а також Аргентина, Бразилія, Колумбія, Єгипет, Литва, Латвія, Марокко, Перу, Румунія, Туніс та Йорданія (в останній не діють Національні Контактні Пункти ОЕСР). Якщо принципи буде порушено в одній з перелічених держав, скаргу потрібно подати до відповідного пункту саме цієї держави. Якщо їх порушено в іншій країні, але місцезнаходження компанії – у одній з держав, яка визнає такі принципи, подавати скаргу потрібно до країни походження.

Національні Контактні Пункти ОЕСР надають допомогу у виробленні взаємовигідного для сторін рішення за допомогою інструментів медіації (сукупний строк прийняття заяви до розгляду та організації діалогу сторін, як правило, не більше 9 місяців). У разі відмови сторін від медіації або недосягнення її мети, застосовується поглиблений аналіз та оцінка справи, підготовку та опублікування кінцевого рішення (сукупний строк справи та винесення рішення, як правило, не більше 12 місяців). Важливо, що у відкритому доступі розміщуються лише тексти кінцевих рішень та інформація про справу, щоб зберегти таємницю інформації про бізнес та інші важливі для сторін аспекти, а також сприяти досягненню консенсусу між сторонами. При цьому докладаються зусилля, щоб сторони отримали всю інформацію щодо справи та прозорість процесу зберігалась.

Іншими міжнародними документами, які містять зобов'язання бізнесу в сфері прав людини є такі:

1. Загальна декларація прав людини (як основа для захисту прав людини та їх концептуального розуміння)

2. Конвенції Міжнародної організації праці, а також Декларація МОП для транснаціональних компаній (як основа для національних актів щодо корпоративної відповідальності).

3. Глобальний договір ООН, прийнятий у 1999 році на Всесвітньому економічному форумі в Давосі (як стандарт для бізнесу, що містить десять принципів). У Глобальному договорі зазначається, що ділові кола повинні поважати права людини та дотримуватися їх, не брати участі у порушенні прав, підтримувати

свободу асоціацій, визнавати право на колективний договір, підтримувати ліквідацію примусової, а також дитячої праці, усіх форм дискримінації в професійній діяльності, обережний підхід до екології, посилення відповідальності у цій сфері та поширення екологічно безпечних технологій, боротися проти усіх видів корупції.

4. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (в частині взаємодії посадових осіб з представниками бізнес-структур).

Регулювання у сфері бізнесу та прав людини на міжнародному рівні включає також документи Ради Європи та Європейського Союзу, які одночасно є обов'язковими для держав-членів і виступають взірцем для інших держав. У певних випадках, приміром, діяльності підприємств за межами юрисдикції держави походження, ці документи розповсюджуються на компанії, пов'язані з державами, що не входять до Ради Європи чи ЄС.

Одним з найважливіших актів є Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо прав людини та бізнесу (CM/Rec(2016)3) та Пояснювальний меморандум до неї, прийняті у 2016 році. Відповідні документи містять керівництво для надання державам-членам допомоги у запобіганні та усуненні порушень прав людини, підкреслюють необхідність заходів щодо стимулювання бізнесу до дотримання прав людини, надають інформацію про доступ до судових засобів правового захисту на основі досвіду і правових норм Ради Європи на місцях (цивільна і кримінальна відповідальність, скорочення судових бар'єрів, юридична допомога, колективні вимоги тощо). При цьому особлива увага приділяється додатковим потребам в захисті трудящих, дітей, корінних народів і правозахисників. Документами передбачається, що до 2021 року будуть зібрані та запропоновані державам для поширення кращі практики у сфері бізнесу та прав людини. Крім цього, держави-члени Ради Європи повинні розробити, прийняти та поширити Національні плани дій щодо прав людини та бізнесу, які ґрунтуються на Керівних принципах ООН щодо бізнесу і прав людини.

Значну частку регулювання окремих зобов'язань бізнесу в сфері прав людини займають ініціативи Європейського Союзу.

Зокрема, Директива Європейського парламенту та Ради ЄС щодо розкриття нефінансової та диверсифікованої інформації деякими великими підприємствами і групами (2014/95/ЄС), яку держави-члени ЄС повинні перенести до національного законодавства, передбачає суворі вимоги щодо підзвітності компаній, розкриття інформації, у тому числі питання поваги до прав людей та їх дотримання бізнесом, екологічні, соціальні та трудові аспекти діяльності компаній, питання боротьби з корупцією.

Регламент загального захисту даних (General Data Protection Regulation, Regulation (EU) 2016/679), який набув чинності 25 травня 2018 року, висуває жорсткі вимоги до бізнесу щодо поводження з будь-якими даними, якими користуються підприємства під час своєї діяльності, а також щодо дотримання та захисту окремих фундаментальних прав.

Регулювання у сфері бізнесу та прав людини на національному рівні базується на наведених міжнародних документах, однак на сьогодні часто має фрагментарний характер.

Низка держав розробила та прийняла Національні плани дій щодо бізнесу та прав людини, які відображають перелічені вище стандарти. В Україні такого плану поки що немає, проте прийнята Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015. Ця стратегія не містить прямих зобов'язань бізнесу щодо прав людини, однак може бути застосована як загальний орієнтир, стандарт діяльності підприємств та їх взаємодії з державою й окремими особами та групами.

Разом з тим, План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1393-р містить пункт 52 про посилення соціальної відповідальності бізнесу, створення умов для запровадження соціально-корпоративної відповідальності суб'єктів господарювання. На виконання цього пункту плану передбачається розроблення законопроекту про внесення змін до Закону України «Про соціальний діалог» стосовно вдосконалення питань соціального діалогу, зокрема, у частині залучення інститутів громадянського суспільства до таких форм соціального діалогу, як консультації та узгоджу-

вальні процедури, а також підготовка пропозицій щодо внесення змін до нормативно-правових актів з питань колективно-договірного регулювання трудових відносин з урахуванням міжнародних норм і стандартів.

Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», затверджена Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 містить положення про відповідальність бізнесу, яка тлумачиться як відповідальність підтримувати та розвивати державу, бізнес-середовище та громадянське суспільство, сумлінно сплачувати податки, здійснювати ефективні інвестування в економіку держави, дотримуватися принципів чесної праці та конкуренції. Стратегія також передбачає забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності, розвиток сприятливого бізнес-середовища в Україні. Серед стратегічних індикаторів її реалізації перелічені такі, як місце України серед перших 30 у рейтингу Світового банку «DoingBusiness», серед перших 40 – за глобальним індексом конкурентоспроможності, який розраховує Всесвітній Економічний Форум (WEF), серед перших 50 – за індексом сприйняття корупції, який розраховує Transparency International.

Отже, на національному рівні відсутнє спеціальне регулювання питань бізнесу та прав людини. Окремі стандарти, без механізму їх впровадження та відповідальності підприємств і держави, закріплені у підзаконних нормативно-правових актах. Зобов'язання бізнесу в сфері прав людини розглядаються формально та опосередковано, зачіпають вузькі сфери проблематики, іноді згадуються в контексті зобов'язань держави.

Однак і в питанні зобов'язань держави, які можуть вплинути на питання бізнесу та прав людини, на національному рівні є додаткові обмеження для захисту прав. У першу чергу, це пов'язано з агресією Російської Федерації та діями підтримуваних нею терористичних угруповань, продовжуваним конфліктом на території України. Тому Верховною Радою України 21 травня 2015 року було оголошено (та затверджено Постановою ВРУ № 462-VIII) відступлення від окремих міжнародних зобов'язань, передбачених Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, а також Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Зокрема, це зобов'язання стосовно гарантування ефективних засобів правового захисту, право на свободу та особисту недоторканість, право на свободу пересування та вибір місця проживання, рівність перед судами та трибуналами, право не бути підданим втручанню до особистого та сімейного життя, недоторканість житла, таємницю кореспонденції, незаконним зазіханням на честь та репутацію особи, передбачені Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, а також право на свободу та особисту недоторканість, на справедливий суд, на повагу до приватного та сімейного життя, на ефективний засіб правового захисту, передбачені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Таке відступлення зроблене щодо окремих територій Донецької та Луганської областей України.

Відповідна заява про відступлення від окремих зобов'язань не звільняє державу від обов'язку обґрунтувати, в разі оскарження її дій або бездіяльності, розумність і пропорційність введеного обмеження того чи іншого права людини, його обумовленість легітимною метою, необхідність у демократичному суспільстві та співмірність між заходами, які приймаються, і метою, яка при цьому переслідується.

Проте деякі українські суди застосовують поширене тлумачення відповідної заяви. Зокрема постановою Львівського окружного адміністративного суду від 09 червня 2015 року № 813/2538/15, залишеною в силі ухвалою Львівського апеляційного адміністративного суду від 16 вересня 2015 року, відмовлено у наданні відпустки по догляду за дитиною військовослужбовцю. Серед іншого, суд обґрунтував відмову тим, що надання такої відпустки для військовослужбовця-батька, якщо він не є батьком, що виховує дитину без матері, припиняється на особливий період (оголошення мобілізації, введення воєнного стану тощо) відповідно до чинного законодавства. Суд також вказав, що вважає необґрунтованим посилання позивача на рішення ЄСПЛ у справі «Костянтин Маркін проти Російської Федерації» від 22 березня 2012 року № 30078/06 щодо дискримінації за ознаками статі, тому що як відступлення від зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод відбулось у зв'язку з особливим періодом в державі, легітимною метою якого є захист національної та громадської

безпеки. У названій справі та декількох інших українські суди відмовляються дотримуватися тих вимог, від яких не відступала держава.

Сподівання на висування вимог про взяття бізнесом зобов'язань у сфері прав людини через державне регулювання та правозастосовну практику в таких умовах виглядають досить марними. Що стосується добровільного дотримання відповідних стандартів підприємствами, то навідь ті з них, які заявляють про повагу до прав, часто обмежуються деклараціями, а не реальною діяльністю.

Якщо звернутися до прикладів добровільних зобов'язань бізнесу щодо прав людини в Україні, то можна побачити дії двох типів:

1) Заяви про соціальну відповідальність бізнесу, що містять елементи дотримання прав людини (як правило, на локальному, регіональному рівні або від іноземних або багатонаціональних компаній, що діють в Україні).

Так, 17 березня 2016 року було підписано «Пакт заради молоді 2020», який стосується соціальної відповідальності бізнесу, прав людини та споживачів. Його сторонами стали Львівська обласна державна адміністрація, Центр Розвитку корпоративної соціальної відповідальності, ПАТ «Концерн-Електрон», ТЗОВ «Маркет Універсал ЛТД», Львівське обласне управління АТ «Ощадбанк», Львівський інститут економіки і туризму, Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, ЛНУ «Львівська політехніка», а згодом приєдналися 32 організації.

Компанія «НІБУЛОН», один з найбільших вітчизняних сільгосптоваровиробників, інвесторів і експортерів, на офіційному сайті та у ЗМІ поширює заяви про соціальну відповідальність як «щире зацікавлення у наданні українській громаді ширших можливостей, покращенні рівня життя кожного українця, етичну складову бізнесу», що включає у тому числі охорону та збереження навколишнього середовища; впровадження енергозберігаючих новітніх технологій на виробництві; рівні можливості та найкращі умови праці; діяльність відповідності до визнаних світових стандартів корпоративної соціальної відповідальності (Corporate Social Responsibility) та норм чинного українського законодавства.

Компанія «МТС Україна», оператор мобільного зв'язку, яка є дочірньою компанією ВАТ «Мобільні ТелеСистеми» (оператора мобільного зв'язку в Росії, Центральній та Східній Європі), заявляє про свою прихильність стандартам корпоративної соціальної відповідальності, та оцінює відповідальний бізнес як «той, який не обмежується своєю комерційною діяльністю, нехай навіть соціально орієнтованої, а впроваджує технології в тих областях, для яких комерційні рішення поки недоступні, але тим не менш життєво необхідні».

2) Добровільне звітування щодо дотримання прав людини з поширенням у інформаційному просторі (як правило від іноземних або транснаціональних компаній, що діють в Україні та підписали низку документів про стандарти у сфері прав людини).

Так, KPMG, міжнародна мережа незалежних фірм, що діють у тому числі в Україні, надають аудиторські, податкові, консультаційні послуги та входять до асоціації KPMG International Cooperative, зареєстрованої відповідно до законодавства Швейцарії, надають і поширюють щорічні звіти KPMG в Україні з корпоративної соціальної відповідальності. Ці звіти містять відомості про виконання зобов'язань щодо охорони навколишнього середовища, прав громад та права на освіту, та спираються на Глобальний договір ООН, підписаний асоціацією у 2002 році.

Компанія «Нестле Україна» раз на два роки поширює звіти щодо сталого розвитку та створення спільних цінностей, відповідно до власної програми Nestlé, транснаціональної компанії з виробництва продуктів харчування та напоїв. Такі спільні цінності спрямовані, у тому числі, на покращення якості харчування, якості виробництва, збереження водних ресурсів.

Компанія EY (учасниця «Ернст енд Янг Глобал Лімітед»), міжнародна організація, що надає послуги з аудиту, оподаткування і права, супроводу транзакцій і консультування, а в Україні веде діяльність у формі приватного товариства з обмеженою відповідальністю, поширює річні звіти з акцентом на діяльність у галузі сталого розвитку та візуалізацією суттєвих питань звітів, у тому числі щодо прав працівників та громад, охорони довкілля.

Серед українських компаній та організацій Глобальний договір ООН підписали лише 22, за даними на липень 2018 року від Мережі

Глобального договору в Україні, що є офіційним представником глобальної мережі – ініціативи ООН.

Отже, попри дискусійність характеру регулювання питань прав людини у бізнес-середовищі та різність підходів, на міжнародному рівні є низка важливих документів, які різними способами переносяться державами на національний рівень регулювання. У вітчизняному правовому середовищі стандарти дотримання та захисту прав людини з боку бізнесу майже відсутні. Добровільне їх виконання підприємствами має разовий і декларативний характер, механізми соціальної відповідальності бізнесу не розвинені.

§ 3. Керівні принципи ООН щодо бізнесу та прав людини

Основним документом, який містить цілісні та послідовні зобов'язання бізнесу у сфері прав людини на сьогодні є Керівні принципи щодо бізнесу та прав людини: Реалізація Рамкової програми Організації Об'єднаних Націй «Захист, повага і засоби захисту», які були розроблені Спеціальним представником Генерального секретаря з питань прав людини і транснаціональних корпорацій та інших бізнес-підприємств. Спеціальний представник приєднав Керівні принципи до своєї остаточної доповіді Раді ООН з прав людини (A/HRC/17/31). Рада ООН з прав людини схвалила Керівні принципи резолюцією 17/4 від 16 червня 2011 року.

Для імплементації цих Керівних принципів розроблення низка рекомендацій на рівні ООН, а також прийнято резолюції Ради ООН з прав людини (A/HRC/RES/32/10 та A/HRC/38/L.18), спрямовані на покращення підзвітності й доступ до засобів правового захисту.

Керівні принципи є великим кроком вперед для системи захисту прав людини, хоча, на думку їх основного ідеолога й творця Дж. Раггі, настав час для більш зобов'язуючих стандартів для бізнесу у сфері прав. Тим більше, що у текст документу містить застереження «ніщо в цих Керівних принципах не повинно розглядатися як таке, що створює нові міжнародно-правові зобов'язання або як таке, що обмежує чи підриває будь-які юридичні зобов'язання, які держава, можливо, взяла на себе чи які можуть

бути створені відповідно до міжнародного права з огляду на права людини».

Названі принципи ґрунтуються на визнанні зобов'язань держав щодо поваги, захисту та дотримання прав людини та основних свобод; ролі підприємств як спеціалізованих органів суспільства, що виконують спеціалізовані функції, необхідні для дотримання всіх застосовних законів та дотримання прав людини; необхідності забезпечення відповідності прав і обов'язків, у разі їх порушення, відповідним та ефективним засобам правового захисту. Передбачається, що Керівні принципи слід розуміти як одне ціле та тлумачити з точки зору мети, якою виступає посилення стандартів та практики щодо бізнесу та прав людини, з тим щоб досягти відчутних результатів для постраждалих людей та громад, і тим самим також сприяти соціально стійкій глобалізації.

Документ включає два типи принципів – базові та принципи діяльності – які окреслюють стандарти щодо обов'язку держави захищати права людини, корпоративної відповідальності щодо дотримання прав, а також ефективних засобів правового захисту та доступу до них.

Як базові принципи, що регулюють обов'язок держави захищати права людини розглядаються такі:

1. Держави на своїй території та/або в межах своєї юрисдикції повинні захищати права людини від порушення третіми сторонами, у тому числі підприємствами. Це вимагає прийняття відповідних заходів для запобігання таким порушенням, їх розслідування, покарання за них та відшкодування шкоди за допомогою ефективної політики, законодавства, нормативного регулювання та правосуддя.

Тобто зобов'язання держави включають обов'язок забезпечувати захист від порушення прав людини третіми сторонами, у тому числі підприємствами, вживати належних заходів для попередження порушення прав людини приватним сектором, для розслідування, покарання за них та відшкодування шкоди. Держави також зобов'язані захищати та підтримувати верховенство права, в тому числі шляхом вжиття заходів щодо забезпечення рівності перед законом, справедливості у застосуванні права і шляхом забезпечення належної підзвітності, правової визначеності та процедурної і правової прозорості.

2. Держави повинні чітко заявити, що вони очікують від усіх підприємств, які постійно діють на їхній території та/або знаходяться в межах їхньої юрисдикції, поваги до прав людини та їх дотримання у всій діяльності.

Тобто, хоча регулювання екстерриториальної діяльності підприємств не вимагається, державам не заборонено його здійснювати, за наявності юрисдикційних підстав. У тому числі держави походження підприємства має чітко заявити, що вони очікують від бізнесу поваги до прав людини за кордоном, особливо там, де сама держава залучена до цих підприємств або підтримує їх. Одні підходи включають вимоги до «материнських» компаній звітувати про глобальну діяльність підприємства, багатосторонні інструменти м'якого права, виробничі стандарти, яких вимагають установи, що підтримують закордонні інвестиції тощо. Інші передбачають законодавство прямої екстерриториальної дії та правозастосування, у тому числі спеціальні режими притягання до відповідальності.

Принципи діяльності передбачають вимоги до функцій держави щодо нормативного регулювання та політики, в тому числі узгодженість останньої, взаємодію держави і бізнесу, забезпечення поваги до прав людини та їх дотримання у зонах конфліктів.

3. При виконанні свого обов'язку забезпечувати захист держави повинні: (а) забезпечувати дотримання законів, мета або наслідки яких полягають в тому, щоб вимагати від підприємств дотримання прав людини та періодично оцінювати адекватність і достатність таких законів і усувати будь-які прогалини; (б) забезпечувати, щоб інші закони і політика, що регулюють створення та поточну діяльність підприємств, такі як норми корпоративного права, не стримували, а, навпаки, сприяли дотриманню прав людини підприємствами; (с) надавати ефективні рекомендації та вказівки бізнесу про те, як поважати та дотримуватися прав людини у всій діяльності підприємств; (d) заохочувати та, за необхідності, вимагати від підприємств надання інформації про те, яким чином вони вирішують проблему їх впливу на права людини.

Тобто держави повинні враховувати розумне поєднання національних та міжнародних, обов'язкових і добровільних заходів, щоб сприяти повазі до прав людини та їх дотриманню підприєм-

ствами, усувати прогалини у праві, регулярно переглядати законодавство у світлі змінюваних обставин, чітко формулювати як норми правових актів, так і механізми реалізації, надавати власні рекомендації та керівні вказівки щодо того, що компанії та їх посадові особами можуть і мають робити у сфері прав людини, сприяти обміну інформацією, звітуванню бізнесу, поширенню кращих практик, застосуванню принципу належної обачності щодо прав людини (*human rights due diligence*).

4. Держави повинні вживати додаткових заходів для захисту прав людини від порушення з боку підприємств, які знаходяться у власності держави або контролюються нею або отримують суттєву підтримку та послуги від державних агенцій і установ, таких як агенції з кредитування експорту та державні страхові компанії або компанії з гарантування інвестицій, у тому числі включаючи, за необхідності, вимогу належної обачності щодо прав людини.

Тобто якщо підприємство контролюється державою або його діяльність може бути приписана державі тим чи іншим чином, порушення прав людини з боку бізнесу правами може спричинити порушення власних зобов'язань держави за міжнародним правом. І чим тісніший зв'язок бізнесу та держави, тим вагомішою стає причина для проведення державою політики щодо забезпечення дотримання прав людини підприємствами, особливо якщо характер чи умови діяльності підприємства або ділових операцій становить значний ризик для прав людини.

5. Держави повинні здійснювати належний контроль, щоб виконувати свої міжнародні зобов'язання щодо прав людини, при укладанні контрактів з підприємствами або прийнятті законодавчих актів в їх інтересах для надання послуг, які можуть вплинути на здійснення прав людини.

Тобто держави не звільняються від своїх міжнародних зобов'язань щодо прав людини, коли вони приватизують надання послуг, які можуть вплинути на здійснення прав. Нездатність забезпечити, щоб підприємства, які надають такі послуги, діяли у відповідності до зобов'язань держави щодо прав людини, може мати як репутаційні, так і юридичні наслідки для самої держави. Держави повинні забезпечити можливість ефективного контролю за

діяльністю бізнесу, у тому числі шляхом створення належних механізмів незалежного моніторингу та підзвітності.

6. Держави повинні сприяти повазі та дотриманню прав людини підприємствами, з якими вони здійснюють комерційні угоди та операції.

Тобто угоди і операції, у тому числі в межах державних закупівель, надють державам унікальні можливості для сприяння обізнаності та поваги щодо прав людини, їх дотримання з боку підприємств, у тому числі через умови контрактів, з належним урахуванням відповідних зобов'язань держав за національним та міжнародним правом.

7. Оскільки ризик грубих порушень прав людини підсилюється у зонах конфлікту, держави повинні сприяти забезпеченню того, щоб підприємства, які працюють в цих умовах, не були залучені до таких порушень, в тому числі шляхом: (а) налагодження на якомога більш ранніх етапах контактів з підприємствами, з тим щоб допомогти їм виявляти, запобігати і пом'якшувати пов'язані з правами людини ризики, які обумовлені їх діяльністю та діловими відносинами; (б) забезпечення належної допомоги бізнесу для оцінки та усунення та подолання підвищених ризиків порушення прав людини, приділяючи особливу увагу гендерному та сексуальному насильству; (с) відмови у доступі до державної підтримки та послуг підприємствам, які причетні до грубих порушень прав людини та відмовляються співпрацювати у вирішенні ситуації; (d) забезпечення ефективності їхньої нинішньої політики, законодавства, нормативного регулювання та правозастосовних заходів щодо подолання ризику залучення бізнесу до грубих порушень прав людини.

Тобто грубі порушення прав людини за участю бізнесу можуть відбуватися в період конфлікту, коли ведеться боротьба за контроль над територією, ресурсами або самим урядом, і коли неможливо очікувати, щоб режим дотримання прав людини функціонував належним чином. Держави повинні прогнозувати можливість виникнення проблем з дотриманням прав людини на рінних стадіях конфлікту, зменшувати ризики, співпрацювати з іншими державами та організаціями, переглядати ефективність своїх політики, регулювання та правозастосовних заходів, у тому числі

щодо потенційних порушень прав з боку бізнесу. Якщо держава, де відбувається конфлікт, втрачає ефективний контроль над своїми територіями, у тих випадках, коли залучені транснаціональні корпорації, держави їх походження мають зіграти свою роль в наданні сприяння як цим корпораціям, так і приймаючим державам.

8. Держави повинні забезпечити, щоб урядові відомства, агенції та інші державні інститути, що формують практику підприємницької діяльності, усвідомлювали і дотримувалися зобов'язань держави щодо прав людини при виконанні своїх відповідних мандатів, у тому числі шляхом надання їм відповідної інформації, підготовки та підтримки.

Тобто, для досягнення балансу між різними суспільними потребами державам слід застосовувати широкий підхід до управління порядком денним у сфері бізнесу та прав людини, спрямований на забезпечення як вертикальної, так і горизонтальної узгодженості національної політики. Вертикальна узгодженість політики передбачає, що держави мають необхідну політику, закони та процеси для виконання своїх міжнародних зобов'язань щодо прав людини. Горизонтальна означає підтримку та забезпечення відомств і агенцій, на національному та субнаціональному рівні, що формують практику підприємницької діяльності, бути поінформованими про зобов'язання уряду щодо прав людини та діяти відповідно до них.

9. Держави повинні підтримувати вільний простір внутрішньої політики для виконання своїх зобов'язань щодо прав людини при здійсненні пов'язаних з бізнесом політичних цілей у взаємодії з іншими державами або підприємствами, наприклад, шляхом укладання інвестиційних договорів або контрактів.

Тобто економічні угоди, укладені державами, як з іншими державами, так і з підприємствами, створюють можливості для держав, але можуть впливати на внутрішню політику урядів. Так, умови міжнародних інвестиційних угод можуть стримувати держави від повного впровадження нового законодавства про права людини або, у разі такого впровадження, створювати для них ризик прийняття міжнародним арбітражем обов'язкового до виконання рішення. Тому держави повинні забезпечити збереження адекватного, вільного політичного простору та регулятивної спроможності

захищати права людини відповідно до умов таких угод, одночасно надаючи необхідний захист інвесторам.

10. Держави, коли вони виступають як члени багатосторонніх інституцій, які займаються питаннями, пов'язаними з бізнесом, повинні: (а) прагнути забезпечити, щоб ці інституції не обмежували можливості своїх держав-членів у виконанні ними обов'язків щодо захисту і не перешкоджали підприємствам поважати права людини та дотримуватися їх; (б) заохочувати ці інституції у межах своїх відповідних мандатів і можливостей сприяти повазі до прав людини та їх дотриманню, й, у разі прохання, допомагати державам виконувати їх обов'язок захищати права людини від порушення підприємствами, у тому числі через технічну допомогу, зміцнення потенціалу та підвищення інформованості; (с) спиратися на ці Керівні принципи, щоб сприяти спільному розумінню та розвивати міжнародне співробітництво у вирішенні проблем, що стосуються бізнесу та прав людини.

Тобто політична узгодженість також потрібна на міжнародному рівні, в тому числі, коли держави беруть участь у багатосторонніх інституціях, які займаються питаннями, пов'язаними з бізнесом, зокрема у міжнародних торговельних і фінансових установах. Держави зберігають свої міжнародні зобов'язання щодо прав людини, коли беруть участь в таких інституціях. Відповідні інституції можуть відігравати важливу роль для підвищення інформованості щодо стандартів прав людини, виконання зобов'язань, спільних дій держав, втілення кращих практик у сфері бізнесу та прав людини.

Базові принципи щодо корпоративної відповідальності за дотримання прав людини включають вимоги до бізнесу стосовно поваги до прав, уникнення їх порушення та усунення наслідків у разі порушення. При цьому відповідальність розповсюджується на ті права людини, що визнані на міжнародному рівні. Тобто, як зазначено у документі, права, викладені у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, а також у Декларації МОП про основоположні принципи і права в сфері праці. Залежно від обставин підприємства повинні врахо-

вувати також інші норми (наприклад, права корінних народів, жінок, дітей тощо).

Крім цього, зобов'язання бізнесу з поваги та дотримання прав передбачають дотримання ним принципу належної обачності щодо прав людини, виявлення, запобігання, пом'якшення наслідків і подання звітності про те, яким чином усувається вплив на права людини, а також наявність процедури, що дозволяють відшкодувати шкоду на порушення прав чи будь-який інший вплив. Належна обачність щодо прав людини, компоненти якої докладно сформульовані у документі, є ядром принципів діяльності щодо відповідальності бізнесу.

Базовий принцип щодо засобів правового захисту включає обов'язок держави за допомогою судових, адміністративних, законодавчих чи інших відповідних засобів вживати належних заходів для забезпечення того, щоб у випадках, коли порушення прав людини відбуваються на її території та/ або в межах її юрисдикції, сторони отримували доступ до ефективних засобів правового захисту.

Принципи діяльності щодо засобів правового захисту передбачають ефективність національних судових і позасудових механізмів, можливість створення недержавних механізмів (від підприємств, правозахисних організацій, груп сторін), а також оперативність і ефективність у розгляді скарг на порушення прав людини з боку бізнесу.

Отже, Керівні принципи ООН щодо бізнесу та прав людини є загальними орієнтирами та еталоном щодо бізнесу та прав людини та корисною основою для створення сукупного позитивного ефекту, який враховує відповідні ролі та відповідальність усіх зацікавлених сторін.

§ 4. Транснаціональні корпорації та їх вплив на права людини

У останні десятиліття стає очевидним значний вплив транснаціональних корпорацій, як недержавних суб'єктів суспільних відносин, на питання прав людини. Такі корпорації у певних дискусіях навіть називають творцями недержавного права, що доповнює, а іноді й замінює більш традиційні правові засоби та форми.

Відповідні суб'єкти діють через свої підрозділи та елементи структури в декількох державах одночасно. При цьому елементи корпорацій можуть бути зареєстровані як національні юридичні особи, проте центром управління та прийняття рішень щодо діяльності залишаються материнські компанії, що знаходяться в держави походження або у державі з найбільш сприятливим правовим «кліматом». Усе це ускладнює регулятивні та юрисдикційні проблеми для держав. З подібними проблемами стикаються міжурядові ініціативи та спроби вироблення стандартів діяльності й відповідальності транснаціональних корпорацій. Так, з 70-х років ХХ століття в рамках ООН розробляється Кодекс поведінки транснаціональних корпорацій, який, станом на 2018 рік залишається проектом.

Низка документів містить принципи й рекомендації щодо транснаціональних корпорацій у сфері прав людини, зокрема Декларація ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства, рішення та рекомендації до неї, Глобальний договір ООН, окремі резолюції Генеральної Асамблеї ООН тощо.

Транснаціональні корпорації володіють економічною потужністю, нерідко мають політичну вагу та тісні зв'язки з іншими акторами, в тому числі міжнародними організаціями. Це дозволяє їм справляти суттєвий вплив на режим права людини, а також на міжнародні відносини та національні правові системи. Проблемними питаннями регулювання діяльності корпорацій, що потенційно має наслідки для прав людини, є невизначений правовий статус та розуміння того, що собою представляють транснаціональні корпорації.

За визначенням, що пропонується проектом Кодексу поведінки транснаціональних корпорацій, ними є підприємства, незалежно від країни походження та форми власності, включаючи приватні, державні або змішані, з підрозділами у двох чи більше країнах, незалежно від юридичної форми та сфери діяльності цих підрозділів, які функціонують відповідно до певної системи прийняття рішень, що дозволяє здійснювати узгоджену політику та загальну стратегію через один або кілька центрів з прийняття рішень, і в межах яких підрозділи пов'язані між собою відносинами власності або такими відносинами, у яких один або кілька

підрозділів можуть суттєво впливати на діяльність інших, користуватися спільними знаннями та ресурсами і розподіляти відповідальність з іншими підрозділами.

Транснаціональні корпорації розглядаються також як одна з головних рушійних сил глобалізації та нова форма влади. Тим більше, що в їх діяльності кордони не мають вирішального значення, а внутрішня політика та відносини будуються між структурними елементами корпорацій, що розташовані у різних державах. При цьому, формально належачи до приватного сектору, транснаціональні корпорації діють у публічному секторі, на рівні урядів та міжнародних організацій, мають змогу впливати на нормативне регулювання та правозастосування. Однак навіть такий спосіб контролю за владою, як демократичні вибори, щодо корпорацій відсутній. Тобто, вони є не лише суб'єктом з невідзначеним правовим статусом, але й сумнівною легітимністю.

Якщо з економічної точки зору такі корпорації постають єдиним цілим, з центром управління та ієрархічною структурою, то з юридичної – не підпадають під класичні розуміння юридичної особи чи підприємства. Як учасники правовідносин на національному рівні корпорації не повністю знаходяться під юрисдикцією певної держави та не можуть бути притягнуті до відповідальності у ефективний спосіб. Як учасники правовідносин на міжнародному рівні, вони не мають класичної міжнародної правосуб'єктності.

Отже, хоча, діяльність транснаціональних корпорацій справляє серйозний вплив на життя осіб та громад, у тому числі на їх права, такі корпорації не мають визначеного правового статусу у національному та міжнародному праві, їх діяльність складно врегулювати та проконтролювати.

При цьому чисельні випадки порушень прав людини названими корпораціями демонструють неспроможність та/або неефективність наявних у національному та міжнародному праві механізмів захисту прав.

Так, одним з найбільш ретельно документованих і давніх випадків зловживання в сфері прав людини з боку транснаціональної корпорації є довгий конфлікт між Shell і нігерійською громадою Огоні. Корпорація з 1956 року видобувала нафту в дельті річки Нігер, маючи усі необхідні дозволи від уряду, однак її

діяльність мала негативні наслідки, перш за все, для прав людини на здоров'я та безпечне й здорове довкілля.

Оскільки Shell – британсько-нідерландська корпорація, то представники Огоні протягом двох десятиліть зверталися до судів Великобританії, Нідерландів та Нігерії, а також до США (законодавство яких передбачало можливість подання такого позову іноземним громадянином).

На сьогодні найзначнішими досягненнями сотень судових процесів є: 1) прийняття корпорацією на себе зобов'язання сплатити грошову компенсацію та очистити землі (Великобританія), 2) рішення про відшкодування збитків одному з нігерійських фермерів (Нідерланди), 3) встановлення юрисдикції суду як над Royal Dutch Shell, тобо материнської компанії, так і над Shell Petroleum Development Company of Nigeria Ltd, тобо нігерійської дочірньої компанії (Нідерланди).

Багатосторонні зусилля, що охоплюють чотири держави, міжнародні організації, місцеві громади та ЗМІ, не привели до відновлення земель Огоні до їхнього колишнього стану та повних грошових виплат постраждалим особам. Серйозними перешкодами на шляху до правосуддя були процедурні (відмови у розгляді справ за юрисдикційними підставами). І хоча відповідні позови подавалися від груп Огоні, колективна шкода, заподіяна суспільству та довкіллю, не була усунена та компенсована.

Це яскраво ілюструє сучасний стан правового регулювання щодо транснаціональних корпорацій, які користуються правами та перевагами, наданими їм національними та міжнародними режимами, що захищають їхні активи та нерухомість, інтелектуальну власність і забезпечення виконання угод, одночасно дозволяючи ухилятися від відповідальності.

Додаткового виміру проблемі прав людини та транснаціональних корпорацій додає той факт, що останні часто діють у сфері новітніх прав (заборона клонування, розумна біоінженерія, збереження анонімності, цифрова ідентичність, право на Інтернет тощо). Позитивною стороною економічної та технологічної потужності корпорацій є їх досягнення у науково-технічному прогресі. Негативною – зосередження в руках корпорацій інноваційних

технологій, з регулюванням яких погано справляються традиційні правові інструменти.

Глобальна діяльність транснаціональних корпорацій, якими можуть бути і телекомунікаційні (наприклад, ВВС, британська телерадіомовна корпорация), може впливати на інформаційні обміни, та, за наявності цифрових інструментів і панування у комунікаційному просторі, суттєво вплинути на свободу вираження поглядів, плюралізм та культурне різноманіття, демократичні процеси та здійснення політичних прав.

Разом з тим, сучасні транснаціональні корпорації можуть бути зацікавлені у формуванні позитивного іміджу та просуванні соціальної відповідальності. Чи будуть корпорації дотримуватися прав людини добровільно? Якщо це буде співпадати з їх інтересами, так. Намагаючись зберегти довіру користувачів у цифрову епоху, безумовно. Чи може це вплинути на права людини сприятливим чином? Відповідь так само позитивна.

Приміром, 22 серпня 2017 року, за повідомленням The Guardian, уряд США відкликав запит на отримання даних про відвідувачів на веб-сайті «anti-Trump», присвяченому плануванню й організації політичного протесту, який нараховував 1,3 мільйони користувачів, після публічного висловлення незгоди з боку громадян і відмови хостингової компанії DreamHost надати приватні дані цих користувачів. При цьому компанія оприлюднила наявність і коротку суть ордеру прокуратури на отримання інформації про користувачів, стверджуючи, що надання уряду можливості отримувати таку інформацію буде мати негативний вплив на свободу вираження поглядів і свободу асоціації, а також щодо права на анонімність в Інтернеті. У відповідь представники прокуратури підкреслили, що американський уряд цінує та поважає право всіх американців брати участь у мирних політичних протестах і право на вираження в Інтернеті, а також, що ордер не був призначений і не буде використовуватися для ідентифікації політичних дисидентів нинішньої адміністрації.

Слід додати, що на сьогодні впливові суб'єкти суспільних відносин, особливо на міжнародному рівні не можуть демонструвати зухвалого зневажання загальносвітовими цінностями.

Однак транснаціональні корпорації можуть дозволити собі обирати правовий режим з найменшими обмеженнями для ведення бізнесу, оскільки діють в декількох державах. Найзагрозливішими для прав людини стають випадки, коли корпорації функціонують у «неспроможних» (failed state) державах, у недемократичних режимах і країнах, що розвиваються.

Глобалізація зачіпає усі держави ті підсилює їх схильність до впливу зовнішніх факторів, як позитивних, так і негативних, зокрема в сфері прав людини. Вона має не лише економічний, а й соціальний, політичний, екологічний, культурний та правовий аспекти, які впливають на здійснення прав людини.

Генеральна Асамблея ООН 19 грудня 2016 року прийняла резолюцію «Глобалізація і її вплив на здійснення в повному обсязі всіх прав людини» (A/RES/71/197). У цьому документі підкреслюється, що транснаціональні корпорації та інші підприємства зобов'язані поважати всі права людини. При цьому відповідальна діяльність транснаціональних корпорацій та інших підприємств може сприяти заохоченню, захисту і здійсненню всіх прав людини і основних свобод, зокрема економічних, соціальних і культурних прав.

Отже, транснаціональні корпорації здійснюють серйозний вплив на права людини, який буде лише зростати, з урахуванням інформатизації та глобалізації у світі. На міжнародному рівні відсутній документ, який би містив стандарти дотримання та захисту пра людини, з урахуванням специфіки діяльності та правового статусу таких корпорацій. Найвні документи часто зосереджені лише на певних правах чи групах прав, переважно трудових та екологічних. Окремі держави не можуть ефективно контролювати діяльність транснаціональних корпорацій. У той же час, раніше розмежовані юрисдикції стикаються все частіше, оскільки компанії пропонують транскордонні послуги. Дві тенденції – постійні регуляторні розбіжності та зростання транснаціональних ринків послуг – вимагатимуть подальшого розвитку регуляторних підходів.

Серед підходів, які пропонуються: більш жорстке правове регулювання діяльності транснаціональних корпорацій на національному рівні (держава походження або приймаюча) та

шляхом укладання двосторонніх угод між цими державами; розвиток системи наявних зобов'язань держав; концепція «міжнародного корпоративного права», створюваного угодами корпорацій з державами; застосування наднаціональних норм, спеціально призначених для регулювання діяльності корпорацій, у тому числі створення міжнародного документу з обов'язковими стандартами щодо прав людини; визнання міжнародної правосуб'єктності корпорацій та покладення на них прямих міжнародно-правових обов'язків; розширення інструментів «м'якого права» щодо компаній для стимулювання належної поведінки у сфері прав людини.

МОДУЛЬ 7. НАЦІОНАЛЬНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Лекція 7.1. Особливості утвердження доктрини прав людини в національній правовій системі

1. *Проблеми утвердження прав людини в Україні.*
2. *Реформування національної правової системи та ефективність забезпечення і захисту прав людини.*
3. *Вплив правозахисних організацій на права людини у національній правовій системі.*

Ключові слова: національна правова система, захист прав людини, права людини в Україні, правозахисні організації, посттоталітарні держави, реформування правової системи, реформа правосуддя, ефективність засобів захисту прав.

§ 1. Проблеми утвердження прав людини в Україні

У конкретній національній правовій системі права людини не завжди проявляються як цінності. Вони можуть набувати властивостей ціннісних орієнтирів, своєрідного ідеалу або дороговказу, напрямку, у якому слід рухатися. Навіть як такі орієнтири права людини впливають на формування ціннісної системи індивідів, їх груп та суспільства в цілому, і у той же час, утверджують власну цінність, як на загальному (наприклад, закріплюються і гарантуються нормативними актами), так і на індивідуальному (наприклад, стають частиною правосвідомості) рівнях сприйняття. Однак цей процес може бути досить повільним.

У посттоталітарних державах, у суспільствах, в яких перервані демократичні традиції, й там, де трансформаційні суспільно-державні процеси не завершено, утвердження права людини проходить складний шлях. Для запровадження дієвого механізму їх

визнання, забезпечення та захисту недостатньо побудови інституційної структури та нормативної основи. Всередині цього механізму повинна бути іскра – повага до прав людини, усвідомлення та сприйняття їх як цінності, бажання ставати на захист у разі порушення (і не лише власна правова активність носія прав, а й загальна громадянська активність). Суспільства, що трансформуються, відчують до того ж болючі процеси втрати старих ідеалів та цінностей або викриття їх як хибних. Така ситуація характерна і для українського трансформаційного суспільства, у якому реалізація прав людини ускладнюється «подвійною» ціннісною орієнтацією індивідів, тобто існуванням одночасно старих ідеалів, для яких вже немає місця в дійсності, та нових, до яких ще не адаптована дійсність. Крім того, тенденцією, характерною для трансформаційних суспільств взагалі і українського зокрема, є механічне, без відповідного пристосування, запозичення чужих стандартів та ідеалів. Внаслідок цього зміст прав людини часто ототожнюється з формулюваннями конкретних положень, механічно перенесених у національне законодавство з міжнародних правових актів²³.

Тому разом із поступовим сприйняттям ціннісного змісту прав людини, на національному рівні повинне відбуватися усвідомлення того, що реалізація й захист останніх залежать як від створення відповідних механізмів та процедур з боку держави, так і від активності індивідів і суспільних інституцій у відповідних питаннях. Звідси потрібні зміни у свідомості власників прав, відповідно до яких активність буде набувати позитивної значущості, як цілеспрямована, енергійна діяльність, що має наслідком досягнення позитивного результату.

Питання здійсненості прав людини у трансформаційних суспільствах, у тому числі українському, пов'язані зі специфічним сприйняттям прав людини і права в цілому. Приміром, з тим, що відповідні положення нормативних актів сприймаються індивідами як декларативні та такі, що не отримують належної реалізації. Звичайно, є об'єктивні причини такого ставлення, а саме: труднощі

²³ Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія / Ю. С. Разметаєва. – Х.: «Фінарт», 2013. – С. 75–76.

правозахисного процесу, тривалість судового розгляду, матеріальні та морально-психологічні затрати. Але відсутність спроб реалізувати права аж ніяк не додає їм дієвості. Інша крайність – сприйняття прав як виключно своїх можливостей, без урахування наявності таких самих можливостей у інших. Тобто, людина пам'ятає, що в неї є право, але забуває про обов'язок утримуватися від порушення прав інших осіб або відмовляє їм у наявності такого самого обсягу прав.

Серед тенденцій, притаманних трансформаційному суспільству, слід виділити такі: 1) наявність духовного та ідеологічного вакууму у поєднанні з плюралізмом ціннісних орієнтирів, яка обумовлюється як втратою старих цінностей і спробами замінити їх новими, що породжує багато ідей, неспроможних бути «внутрішньою опорою» для людини, так і тим, що велика частина суспільства залишається при своїх старих переконаннях; 2) глибокі зміни у політичній, економічній, соціальній, правовій та інших сферах життя, у їх регулюванні та управлінні ними, причому наявність певної дієвої моделі суспільства – кінцевої мети відповідних змін – не гарантує того, що цей досвід буде правильно сприйнятий і що він підходить цьому суспільству; 3) наявність особливих тимчасово діючих атрибутів, що стосується як державних органів та громадських організацій, так і правових актів, виданих для регулювання суспільних відносин протягом декількох років, доки вони не будуть замінені більш досконалыми, розробленими за цей період; 4) підвищена динаміка суспільних процесів, тобто протікання їх з такою швидкістю, яка не є нормальною для усталеного суспільства, причому з можливими різкими змінами змісту цих процесів; 5) незворотність змін, пов'язана з вищезазначеною динамікою і, відповідно, труднощами у відновленні попереднього стану, та нелінійним характером процесу переходу, що зумовлюється не тільки неможливістю провести суспільство прямим шляхом від реального стану до бажаного, але й спробами повернутися в минуле, оскільки майбутнє виявилось зовсім не таким, як уявлення про нього; 6) відсутність чіткої кінцевої мети трансформації, що витікає з попередніх тенденцій (по-перше, навіть при наявності такої мети на початку названої трансформації, вона зазнає певних змін у її процесі, по-друге, на момент сприйняття останньої як мети трансформації, зміст такої мети не є достанько визначеним, що

базується на відсутності досвіду з впровадження її у реалії цього суспільства, по-третє, навіть розуміння змісту мети чи наповнення її своїм змістом не означає досягнення відповідного кінцевого результату)²⁴.

Усі ці тенденції проявляються на національному рівні. Потрібно зазначити, що для українського суспільства характерним також є зтягнення трансформаційного періоду, багатовекторність розвитку і зміна цих векторів у процесі суспільно-державних змін.

Зважаючи на особливості українського суспільства, *проблеми утвердження прав людини на національному рівні обумовлені такими об'єктивними та суб'єктивними чинниками:*

1) Відсутність налагоджених механізмів участі членів суспільства в управлінні державою.

2) Низька ефективність механізмів реалізації та захисту прав людини.

3) Відсутність звички до активної діяльності у питаннях захисту власних прав.

4) Недостатньо високий рівень необхідних правових знань та навичок зокрема, а також правосвідомості й правової культури в цілому.

5) Розшарування суспільства на групи з різними ціннісними орієнтирами, які вступають у суперечність.

Отже, права людини в Україні не набули статусу загальносуспільних цінностей, вони вступають як ціннісні орієнтири. Проблеми утвердження прав на національному рівні тісно пов'язані з тим, що українське суспільство належить до трансформаційних, а також із зтягненням перехідного періоду (з об'єктивних і суб'єктивних причин) та змінами вектору трансформації у процесі.

²⁴ Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія / Ю. С. Разметаєва. – Х.: «Финарт», 2013. – С. 157.

§ 2. *Реформування національної правової системи та ефективність забезпечення і захисту прав людини*

Події останніх років відродили сподівання на розбудову правової, демократичної держави та правопорядку, який спирається на права людини, в Україні.

Попри важкі умови, в яких опинилася Україна, з початку 2014 року проводяться системні реформи, які можна умовно розділити на реформи у політичній, правовій, економічній, соціальній, освітньо-культурній сферах. Усі вони тим чи іншим чином дотичні до питань утвердження, здійснення та захисту прав людини.

Зокрема, у **політичній сфері** вони відбиваються у виборчій реформі, переформатуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, прагненні демократизації на усіх рівнях і відкритості процесів прийняття рішень публічного характеру. Відповідні реформи *сприятимуть забезпеченню політичних прав людини, а також полегшенню здійснення усіх прав осіб, пов'язаних з участю в суспільному житті* (на мирні зібрання, асоціації, доступ до інформації тощо). Болючі точки змін у політичній сфері, які відбуваються надто повільно, – це забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб і прав осіб з інвалідністю, фінансування політичних партій і виборчих кампаній та контроль за ними, прозорості голосування та підрахунку голосів, зменшення впливу на процеси прийняття державних рішень, у тому числі за рахунок технологічних методів.

У **економічній** сфері це, передусім, дерегуляція та створення сприятливого клімату для бізнес-діяльності, лібералізація економіки, запровадження державно-приватного партнерства, прозорий розподіл інвестицій та конкурсний доступ до ресурсів. У питаннях прав людини такі реформи *спрямовані на більш ефективну реалізацію економічних і частково соціальних прав, забезпечення поваги до прав людини з боку бізнесу та добровільного виконання ним відповідних зобов'язань*.

Перетворення **соціальної** сфери зосереджені на медичній та пенсійній реформах, змінах у галузі соціального захисту окремих категорій населення. Вони важливі, перш за все, *для соціальних прав*

людини, особливо права на здоров'я, на соціальне забезпечення, трудових прав, а також для прав вразливих груп осіб.

Освітньо-культурні реформи передбачають, зокрема, важливі зміни системи освіти – від дошкільної до вищої, запровадження інклюзивного навчання, переформатування юридичної освіти, децентралізацію культурних процесів та залучення фінансування від місцевих громад і бізнесу до культурних заходів. Вони сприятимуть здійсненню *культурних прав людини*, а також *права на освіту*.

Найважливішим напрямком реформ, як для прав людини, так і для правової системи, є реформи у **правовій сфері**. Передовсім, це реформа правосуддя, правоохоронних органів, адміністративної діяльності, законотворчості, у тому числі гармонізація з актами ЄС у зв'язку з Угодою про Асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншого боку, від 21 березня 2014 р. і 27 червня 2014 р. Зміни у правовій сфері охоплюють не лише питання правового порядку, а також питання, безпеки, відкритості та доступу, боротьби з корупцією, справляють *загальний вплив на національну правову систему*, а також на *повагу, здійснення та захист усіх прав людини*.

З точки зору забезпечення та захисту прав людини, найбільш системною проблемою на національному рівні є неефективність правового захисту (у широкому сенсі).

Так, у справі «Мельник проти України» [Melnik v. Ukraine, 28 March 2006, no. 72286/01 (Second Section). ECHR], у якій заявник, що погодився зберігати знайдену знайомим макову соломку, був затриманий на підставі інформації, отриманої з нерозкритих джерел, і засуджений за зберігання, вживання та розповсюдження наркотичних речовин, було встановлено, що судовий розгляд і перебування у місцях позбавлення волі проходили з численним порушенням прав особи. Внаслідок цього заявник отримав серйозні проблеми зі здоров'ям.

ЄСПЛ визнав заяву прийнятною, не зважаючи на те, що пан Мельник не пройшов апеляційну та касаційну інстанції судових установ на національному рівні. Як стверджував заявник, він був «не в змозі дотримати вимогу вичерпання національних засобів

захисту без представника (захисника), оскільки позови є надто технічними та вимагали спеціальних юридичних знань».

Суд дійшов висновку про порушення ст. 3 (заборона катування) та ст. 13 Конвенції (право на ефективний засіб юридичного захисту).

Зокрема, ЄСПЛ зазначив, що умови тримання заявника протягом більше ніж 5 років спричинили психічні та фізичні страждання, приниження його людської гідності та пробудження в ньому почуття приниженості. Крім того, в світлі перенаселення, невідповідного медичного лікування та незадовільних санітарних умов, тримання заявника протягом всього часу в подібних умовах призвело до поведження, що принижує людську гідність.

Суд зазначив, що стаття 13 Конвенції гарантує доступність на національному рівні засобів захисту з метою посилення суті прав та свобод, що містяться у Конвенції, в будь-якій формі, за якої вони можуть бути захищені в національному правовому порядку. Дія статті 13, отже, полягає в тому, щоб національний засіб захисту відповідав суті «небезпідставної скарги» за Конвенцією та гарантував належну допомогу. Межа зобов'язань держав за статтею 13 коливається в залежності від природи скарги заявника. В будь-якому випадку засіб юридичного захисту має бути ефективним як на практиці, так і за законодавством.

Беручи до уваги свої попередні висновки щодо вичерпання засобів національного захисту, ЄСПЛ вказав, що у цій справі уряд не продемонстрував можливість за українським законодавством для заявника скаржитися на умови тримання чи не довів того факту, що засоби захисту, які були йому доступні, були ефективними, наприклад, що вони могли попередити порушення права (виникнення чи продовження) чи що вони могли надати відповідне відшкодування.

Подібних справ щодо України ЄСПЛ розглядав багато. І в разі більше різноманітних справ, учасники яких не зверталися до міжнародних судових установ, але потрапали від неефективності захисту прав людини, можна знайти на національному рівні.

Тому правова сфера потребує нагальних змін. Разом з тим, саме реформи у цій сфері зустрічають найбільший спротив, з огляду на тотальну неспроможність відповідних елементів правової системи діяти на засадах справедливості, рівності й гуманізму, а

також враховуючи недовіру з боку суспільства до усіх її рівнів та інститутів. Крім того, багато рішень щодо необхідних змін є достатньо спірними, ґрунтуються зовсім не на врахуванні кращих практик і якомога ширших інтересів.

Зокрема, славнозвісна «адвокатська монополія» (доступ до здійснення захисту та представництва у судах мають мати лише адвокати), яка багатьма представниками цієї юридичної професії та публічної влади подається як велике надбання. У той же час, запровадження такої монополії суттєво звужує право на захист і право на доступ до суду. Зокрема, положення про ті види справ, у яких особам буде дозволено обійтися без залучення адвоката, сформульовані нечітко, визначення категорій таких справ залежать від тлумачення судами. При цьому доступ до професії, передусім, отримання юристами свідочств про прав зайняття адвокатською діяльністю, до якого апелюють прихильники монополії, також суттєво монополізований, має приховані обмеження, а підготовка до складання й проведення відповідних іспитів не достаньо якісні та надто формалізовані. Як пише Д. Гудима «наведення ладу в українській юридичній практиці здійснення захисту та представництва у судах слід розпочинати не з обмеження кола фахівців у галузі права, які матимуть право надавати вказану правову допомогу, а з удосконалення підготовки цих фахівців і реформування системи визначення їхньої «профпридатності». В іншому разі виглядає так, що держава і надалі намагається «лікувати» деякі симптоми «захворювання» вітчизняної юридичної практики, залишаючи сам організм «хворим», хоча поки що, можливо, не смертельно»²⁵.

Отже, національна правова система потребує реформування у різних сферах, за допомогою якого може бути поліпшено забезпечення та захист прав людини в Україні. Особливі проблеми виникають щодо ефективності захисту прав на усіх рівнях правової цієї системи.

²⁵ Гудима Д. Чи лише адвокати можуть мати доступ до здійснення захисту та представництва у судах? (зарубіжний досвід) / Д. Гудима // Юридичний вісник України. – 2013. – № 26 (29 черв.). – Режим доступу: [http://www.yuricom.com/ua/legal_practice/analytichna_yurysprudentsiia/chy_lyshe_advokaty_mozhutmamy_dostup_do_zdiisnennia_zakhystu_ta_predstavnytstva_u_sudakh__\(zarubizhnyi_dosvid\)-publication/](http://www.yuricom.com/ua/legal_practice/analytichna_yurysprudentsiia/chy_lyshe_advokaty_mozhutmamy_dostup_do_zdiisnennia_zakhystu_ta_predstavnytstva_u_sudakh__(zarubizhnyi_dosvid)-publication/)

§ 3. Вплив правозахисних організацій на права людини у національній правовій системі

Неурядові організації виконують специфічну функцію у суспільстві – *сприяння реалізації прав людини*. В межах цієї функції можна виділити два напрямки їх діяльності: 1) сприяння реалізації прав осіб-учасників організації; 2) сприяння реалізації прав людини в цілому. **Ті неурядові організації, що визначають допомогу у реалізації та захисті прав людини основною метою своєї діяльності, є правозахисними.**

Діяльність неурядових організацій може не бути безпосередньо спрямованою на сприяння реалізації прав людини, вона може частково зосереджуватися на підвищенні рівня правосвідомості та правової культури, утвердженні прав як цінностей у свідомості людей. Особливого значення така діяльність набуває в умовах трансформаційного суспільства, оскільки для них характерні наявність суперечностей та відсутність єдиних ціннісних орієнтирів у соціумі.

У той же час, правозахисні організації поєднують діяльність з безпосередньої реалізації та захисту прав людини з правовиховною, аналітичною та просвітницькою.

Правозахисні організації *спрямовані безпосередньо на утвердження й захист прав людини, відновлення та попередження порушення прав, контроль за їх дотриманням державою, а також поширення інформації про права; вони займаються підготовкою незалежних доповідей, статистичних даних, пропозицій до законодавства, дослідницькою діяльністю у сфері прав людини.*

Правозахисні організації володіють, або, принаймні, повинні володіти «професійним» рівнем захисту прав людини. Визначається, що правозахисний підхід привабливий для низки неурядових організацій, що «вважають себе прогресивними. По-перше, вони засновані на правах людини і тому резонують з ідеєю «участі» як більш перетворюючого підходу до розвитку, можуть зосереджуватися на низовій мобілізації, колективних діях та пропаганді; розвиток цих організацій складає неявну конкуренцію існуючим владним структурам. По-друге, враховуючи заснованість на міжна-

родному праві, правозахисний підхід передбачає перехід до розвитку в правовому полі і відхід від понять доброзичливості і милосердя. Нарешті, таке зосередження на правах людини включає конструктивістський підхід, через який певні суб'єкти можуть формулювати і виступати за права, які ще не визнані законом. Це може спричинити боротьбу за права, які ще не інституціоналізовані у міжнародній системі прав людини»²⁶.

Правозахисні організації впливають на всю систему реалізації та захисту прав людини, зокрема *володіють специфічними інструментами впливу та застосовують будь-які незаборонені законом способи захисту прав*.

Слід зазначити, що на національному рівні на долю цих організацій часто залишається формальна присутність при прийнятті важливих державних рішень, без урахування висунутих ними пропозицій. Крім того, в українському суспільстві ці організації відчують брак правової активності носіїв прав і низьку ступінь участі у громадських проектах.

Неурядові організації є тими елементами громадянського суспільства, що можуть забезпечувати контроль за діяльністю держави, стримування у випадках надмірного втручання у сферу соціуму, і, виступаючи суб'єктами контролю за діяльністю держави, використовують особливі засоби реагування на надмірне втручання останньої у простір громадянського суспільства. Для сформованих громадянського суспільства та правової держави характерна не тільки наявність певної кількості впливових неурядових організацій, а й згуртованість їх у питаннях контролю над втручанням держави у простір такого суспільства, досягненні відповідних загально-соціальних інтересів, спрямованості на максимальну реалізацію прав людини. У цьому сенсі вони виступають не просто сукупністю індивідів за ознакою спільних інтересів, а складною, структурованою сукупністю, що володіє певною новою якістю – згуртованістю цих інтересів, спрямованою на співвіднесення їх з інтересами

²⁶ Ako M. A. NGOs, Rights-based approaches and the potential for progressive development in local contexts: constraints and challenges in Northern Ghana / M.A. Ako, N. A. Anyidoho, G. Crawford // Journal of Human Rights Practice. – 2013. – № 5 (1). – P. 48–49.

інших осіб та відповідних інституцій, а також на реалізацію і захист прав людини.

Необхідно сказати, що неурядові організації мають особливі переваги у реалізації та захисті прав людини, які пов'язані з *можливістю використовувати нові, інноваційні стратегії, вони швидше і легше пристосовуються до суспільних змін*. Такі організації можуть застосовувати «веб-захист» прав, використання інформаційних технологій і можливостей Інтернету. Тут можна вирізняти дві стратегії – «традиційну» та «інноваційну». Традиційна стратегія полягає у використанні веб-технологій як додаткових і зосередження на інформаційному боці (приміром, розміщення на сайті організації літератури з прав людини, повідомлень про цілі, структуру і місцезнаходження об'єднання, прикладів скарг та позовів). Визначається, що хоча більшість організацій «мають веб-сайти і взаємодіють з такими технологіями, як соціальні мережі, початкові дослідження показують, що багато організацій просто використовують можливості Інтернету для розширення існуючих програм і заходів. Неурядові організації мають набагато менше шансів, ніж окремі активісти, вийти на передній край творчої діяльності. У той же час, дорослі і молоді люди в усьому світі стають все більш залежними від Інтернету»²⁷. Інноваційна стратегія характеризується використанням онлайн допомоги, швидким розміщенням новин, трансляцією подій за допомогою соціальних мереж і привертанням уваги до проблем прав людини творчими засобами, на кшталт розповсюдження «Bad Romance: Women's Suffrage»²⁸. Найважливіше питання для неурядових організацій в тому, як використовувати цю інноваційну технологію з захисту та

²⁷ Kingston L. N. Online Advocacy: Analysis of Human Rights NGO Websites / L. N. Kingston, K. R. Stam // Journal of Human Rights Practice. – 2013. – № 5 (1). – Р. 75.

²⁸ «Soomo», невелика команда проектування і розробки наступного покоління навчальних ресурсів, випустила декілька освітніх проєктів, у тому числі «Bad Romance: Women's Suffrage», який привернув широку увагу громадськості до історії отримання жінками виборчих прав і був відзначений як «Краща інформаційна (навчальна) програма у 2012 р». Подивитися проєкт можна, наприклад, тут: «Bad Romance: Women's Suffrage»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soomopublishing.com/suffrage/>

заохоченню до прав людини. Розуміння потенційних переваг і пасток онлайн пропаганди «може допомогти краще виконувати організаційні місії і цілі – наприклад, за допомогою Інтернету, для ефективного сприяння діалогу з питань прав людини, впливу на політичні рішення, збору даних про порушення прав або координації положення вразливих груп населення»²⁹.

Розгалужена та впливова система неурядових організацій здатна суттєво покращити забезпечення поваги, дотримання, здійснення та захисту прав людини.

На національному рівні правозахисні організації сьогодні не складають впливової спільності, а є розрізненими кластерами соціуму. Деякі з українських неурядових організацій, у тому числі тих, що подають себе як правозахисні, виступають такими лише формально, сприяють у дійсності не реалізації та захисту прав людини, а реалізації специфічних інтересів певних осіб, проголошують одні цілі діяльності, а впроваджують інші, пов'язані з набуттям матеріальних і нематеріальних благ для своїх засновників, афілійованих осіб, та, іноді, учасників.

Разом з тим, в Україні досить успішно функціонують впливові міжнародні (зокрема, Amnesty International, Freedom House, Human Rights Watch) і національні правозахисні організації та коаліції (зокрема, Українська Гельсінська група, Харківська правозахисна група, Вінницька правозахисна група, Фундація прав людини, Центр громадянських свобод, Центр з надання інформації про права людини). Крім того, активізація та поява нових неурядових організацій, їх коаліцій та ініціатив пов'язана з подіями останніх років – громадськими протестами 2013-2014 рр., агресією Російської Федерації проти України, розпочатою у 2014 році, та її наслідками (зокрема, «Крим SOS», Кримська діаспора, Кримська правозахисна група, Ініціативна група з прав людини в Криму, Справедливість заради миру на Донбасі).

Так, за активного сприяння Харківської правозахисної групи, було розглянуто справу про право на правову допомогу. Відповідно

²⁹ Kingston L. N. Online Advocacy: Analysis of Human Rights NGO Websites / L. N. Kingston, K. R. Stam // Journal of Human Rights Practice. – 2013. – № 5 (1). – P. 76.

до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина І. В. Голованя щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України від 30 вересня 2009 року № 1-23/2009, гарантування кожного права на правову допомогу в контексті частини другої статті 3, статті 59 Конституції України покладає на державу відповідні обов'язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня. Такі обов'язки обумовлюють необхідність визначення в законах України, інших правових актах порядку, умов і способів надання цієї допомоги. Проте не всі галузеві закони України, зокрема процесуальні кодекси, містять приписи, спрямовані на реалізацію такого права, що може призвести до обмеження чи звуження змісту та обсягу права кожного на правову допомогу. Крім того, гарантування кожного права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року тощо.

За змістом статті 64 Конституції України конституційне право кожного на правову допомогу у жодному випадку не може бути обмежено. Відповідно до Основного Закону України положення «кожен має право на правову допомогу» (частина перша статті 59) є нормою прямої дії (частина третя статті 8), і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації. Це стосується, зокрема, і права свідка на отримання правової допомоги під час допиту у кримінальному процесі та права особи у разі надання нею пояснень у державних органах.

Положення частини першої статті 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує.

Положення частини другої статті 59 Конституції України «для ... надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» в аспекті конституційного звернення треба розуміти так, що особа під час допиту її як свідка в органах дізнання, досудового слідства чи дачі пояснень у правовідносинах з цими та іншими державними органами має право на правову (юридичну) допомогу від обраної за власним бажанням особи в статусі адвоката, що не виключає можливості отримання такої допомоги від іншої особи, якщо законами України щодо цього не встановлено обмежень.

Отже, правозахисні організації, як національні, так і міжнародні, володіють специфічними засобами впливу та можуть сприяти забезпеченню поваги, дотримання, здійснення та захисту прав людини. Однак в Україні система цих організацій поки не є достатньо потужною та розгалуженою.

Лекція 7.2. Механізм захисту прав людини в національній правовій системі

- 1. Судовий та позасудовий захист прав людини в Україні.*
- 2. Конституційне правосуддя та права людини.*
- 3. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та особливості його діяльності на національному рівні.*

Ключові слова: механізм захисту прав людини, система захисту прав, судовий захист прав людини, позасудовий захист прав людини, конституційне правосуддя, конституційна скарга, прецедент тлумачення, омбудсман, права людини в Україні.

§ 1. Судовий та позасудовий захист прав людини в Україні

Забезпечення реалізації та захисту прав людини здійснюється, передусім, через відповідні механізми, які включають судові та позасудові способи захисту і гарантуються державою.

Оскільки ефективність таких механізмів в Україні доволі низька, а принципи їх створення та функціонування, на жаль, часто

залишаються декларативними положеннями, національна правова система опинилася у своєрідній точці біфуркації. Тому було обрано шлях реформування правової системи, важливою часткою якого є надання правам людини дієвості та забезпечення захисту (через ці механізми) у разі порушення.

В межах механізму захисту прав, забезпечення функціонування якого покладається на державу, судовий захист прав людини в Україні здійснюють відповідні судові установи, позасудовий – державні органи та органи місцевого самоврядування. Приміром, позасудовими способами захисту будуть звернення до Уповноваженого ВРУ з прав людини, прокуратури, місцевих органів із захисту прав споживачів і таке інше.

Проблеми застосування судового та позасудового захисту прав людини засновуються як на вадах системи правосуддя й усього масиву органів публічної влади, так і на загальних вадах національної правової системи та суспільно-державного устрою.

Так, показовою є справа «Бочан проти України (№2)» [Bochan v. Ukraine (No. 2), 22251/08 – Legal Summary, [2015] ECHR 238]. Заявниця, пані Марія Іванівна Бочан, двічі зверталася до ЄСПЛ, і двічі виграла справу проти України (на момент винесення рішення Великою Палатою їй виповнилося 97 років).

З 1997 року заявниця безуспішно претендувала на частину будинку та землі (частину зазначеного будинку було побудовано на її кошти та кошти покійного чоловіка, чоловік законно отримав право на користування земельною ділянкою, яке вона згодом успадкувала, договір купівлі-продажу, на якому ґрунтувався позов особи, що перешкоджала їй отримати майно, був підроблений). Пані Бочан неодноразово зверталася до національних судів. У результаті, після направлення Верховним Судом України справи на розгляд нижчестоящих судів з іншою територіальною підсудністю, заявниці було відмовлено у задоволенні позову.

У 2001 році заявниця звернулася до ЄСПЛ, зі скаргою, зокрема, на несправедливість і тривалість провадження у національних судах. У 2007 році ЄСПЛ постановив, що було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції (право на справедливий суд).

Однак рішення не було виконано Україною (Верховний Суд України відмовив заявниці у перегляді свого попереднього рішення), тому пані Бочан знов звернулася до ЄСПЛ.

У 2014–2015 роках ЄСПЛ розглянув друге звернення заявниці. Суд зазначив, що «у своїй ухвалі від 14 березня 2008 року Верховний Суд України грубо викривив висновки рішення Суду від 3 травня 2007 року. Зокрема, Верховний Суд України зазначив, що Суд встановив, що рішення національних судів у справі заявниці були законними та обґрунтованими і що їй було присуджено відшкодування у зв'язку з порушенням гарантії щодо «розумного строку», а ці твердження є явно некоректними». ЄСПЛ оголосив прийнятними скаргу заявниці за пунктом 1 статті 6 Конвенції на несправедливість провадження та її скаргу за статтею 1 Першого протоколу на те, що їй було незаконно позбавлено її майна у зв'язку з цим провадженням. В результаті ЄСПЛ постановив, що було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, присудив компенсацію у розмірі 10 000 євро та встановив, що немає потреби розглядати скаргу за статтею 1 Першого протоколу до Конвенції.

Вказана справа стала першим рішенням Великої Палати ЄСПЛ щодо України та унікальним випадком з точки зору віку заявниці й тривалості провадження. Вона також яскраво ілюструє ситуацію щодо системи захисту прав людини в Україні.

Першочерговими кроками, які здатні *виправити ситуацію щодо судового та позасудового захисту прав*, є такі:

1. Забезпечення дійсної незалежності суддів та спеціальних елементів механізму захисту прав (зокрема, Уповноваженого ВРУ з прав людини).

2. Забезпечення узгодженості нормативно-правових актів у національній правовій системі.

3. Підвищення професійних стандартів щодо представників судових і позасудових механізмів захисту прав, поєднане з прозорим та відкритим відбором на посади й відповідною атестацією працюючих на посадах осіб.

4. Перегляд системи юридичної освіти, у тому числі відступ від формалістського підходу на користь сутнісного (та ціннісного), а в частині післядипломної освіти – від фактичного вузьконорма-

тивного підходу в діяльності осіб, причетних до правотворчості та правозастосування.

5. Забезпечення притягнення до відповідальності за порушення прав людини з боку представників судових та позасудових механізмів захисту прав, а також за невиконання відповідних рішень і тривалість розгляду.

6. Забезпечення належного й ефективного управління, перш за все, засобами, що передбачають відкритість, прозорість, публічність, зворотній зв'язок, зменшення впливу «людського фактору» на управлінські процеси.

У той же час, *серед позитивних змін у судовому та позасудовому захисті прав людини на національному рівні потрібно відмітити такі:*

1. Поширення належного застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики ЄСПЛ судовими установами.

2. Зсуви у праворозумінні представників системи захисту прав людини, у тому числі частковий відхід від того виду позитивістського підходу, який розглядає право виключно як систему норм, встановлених державою, а права людини – як нормативні положення, зміст і обсяг яких збігається з прямо викладеним у законодавстві.

3. Запровадження змін до національної правової системи в частині правосуддя (від змін до Конституції України до формування нового складу судових установ і державних органів).

4. Застосування антикорупційних заходів, у тому числі електронного декларування для більшості представників публічної влади.

5. Взаємодія з українською громадськістю та міжнародними організаціями на усіх етапах реформування правової системи.

Окремі зміни у системі судового та позасудового захисту прав вже відчутно впливають на національну правову систему, що особливо помітно на прикладі рішень Верховного Суду та Конституційного Суду України.

Так, Верховний Суд у складі Касаційного адміністративного суду виніс 06 лютого 2018 року постанову по справі № 263/7763/17, встановивши, що не можна припинити виплачувати пенсії внут-

рішньо переміщеним особам з огляду на їх відсутність за місцем проживання.

У цій справі позивач звернулась до суду з адміністративним позовом до Центрального об'єднаного управління Пенсійного фонду України м. Маріуполя Донецької області, в якому просила суд визнати протиправною бездіяльність відповідача, що полягає у не виплаті з березня 2017 року пенсії позивачу, зобов'язати відповідача поновити виплату пенсії позивачу та сплатити заборгованість за весь час затримки виплати, а саме з 1 березня 2017 року.

Позов обґрунтовано тим, що вона є внутрішньо переміщеною особою, перебуває на обліку у відповідача та отримує пенсію за віком. Проте з 1 березня 2017 року виплати були припинені, вважає, вказані дії незаконними, оскільки порушують право на пенсійне забезпечення.

Суди нижчих інстанцій позов задовольнили. У касаційній скарзі відповідач просив скасувати оскаржувані судові рішення та відмовити в задоволенні позовних вимог. Його позиція обґрунтована тим, що виплата пенсії припинена до встановлення місця проживання позивачки.

Верховний Суд вирішив, що касаційна скарга задоволенню не підлягає, оскільки чинним законодавством не передбачено такої підстави для припинення виплати пенсії як надходження інформації про відсутність позивача за місцем проживання. Суд вказав, що ч. 1 ст. 49 Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначає випадки, в яких виплата пенсії за рішенням територіальних органів Пенсійного фонду або за рішенням суду припиняється. У цьому переліку немає надходження інформації про відсутність позивача за місцем проживання. Разом з тим, згідно п.п. 2 п. 12 Порядку здійснення контролю за проведенням соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам за місцем їх фактичного проживання/перебування соціальні виплати припиняються в разі встановлення факту відсутності внутрішньо переміщеного особи за фактичним місцем проживання/перебування згідно з актом обстеження матеріально побутових умов сім'ї. Верховний Суд погодився, що нижчі суди вірно вказали про пріоритетність застосування вимоги ст. 49 Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а тому доводи відповідача про

необхідність застосування норм постанови Кабінету Міністрів безпідставні. Крім цього, колегія суддів також не прийняла посилання на акт обстеження матеріально-побутових умов сім'ї, як внутрішньо переміщеної особи за фактичним місцем проживання/ перебування, оскільки він не містив дати. Разом з тим, судами попередніх інстанцій було встановлено, що довідка про постановку позивачки на облік як особи, переміщеної з тимчасово окупованої території України або району проведення АТО, необхідна для призначення і продовження виплати пенсій внутрішньо переміщеним особам, є дійсною. Доказів про її скасування відповідачем не надано. Таким чином відповідач не надав жодного належного доказу на підтвердження наявності підстав для припинення виплати пенсії позивачці.

У цій справі важливе не тільки забезпечення відповідних соціально-економічних прав людини, а й той факт, що суди відійшли від звичайної української практики віддавати перевагу підзаконним нормативно-правовим актам.

Отже, функціонування судових та позасудових механізмів захисту прав людини повинне ґрунтуватися на засадах незалежності, ефективності та професійної компетентності. При цьому в діяльності відповідних елементів механізмів має переважати сутнісний і ціннісний, а не вузько-формальний підхід.

§ 2. Конституційне правосуддя та права людини

Особливе місце у системі захисту прав людини займає конституційне правосуддя, яке впливає і на практику забезпечення та захисту, і на доктрину прав людини.

Конституційний Суд України *справляє вплив на систему захисту прав* таким чином: 1) через прийняття *рішень щодо конституційності нормативно-правових актів*; 2) через надання *офіційного тлумачення Конституції України*; 3) через інститут *конституційної скарги*.

Рішення цього суду мають прямі наслідки для практики захисту прав людини. Також визначається, що не лише рішення Конституційного Суду України, а й висновки щодо проектів конституційних змін мають «безпосереднє відношення до прав

людини. Можна навіть стверджувати, що конституційні зміни, які були предметом попереднього конституційного нормоконтролю та набули чинності 30 вересня 2016 року, здійснюють більший вплив на майже увесь комплекс конституційних прав і свобод людини та громадянина, аніж конкретні рішення суду, присвячені окремим правам»³⁰.

Офіційне тлумачення Конституції України, яке надає суд, змінює усю правозастосовну практику, яка ґрунтується на відповідних положеннях Основного Закону, й таким чином впливає на реалізацію та захист прав людини. Крім того, надання судом розуміння змісту та обсягу прав може вплинути на доктрину прав людини у національній правовій системі.

Конституційна скарга дозволяє громадянам, іноземцям, особам без громадянства та юридичним особам безпосередньо звертатися до Конституційного Суду України суду. В межах цього суд вирішує питання про конституційність закону України за відповідною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано. Конституційна скарга є важливим новим елементом у системі захисту прав людини на національному рівні. Разом з тим, за інформацією з офіційного сайту Конституційного Суду України, станом на 10 серпня 2018 року надійшло 396 скарг. Крім того, на розгляді суду знаходиться 42 конституційні подання. Між тим, За 2016 рік суд виніс 6 рішень, за 2017 – всього 3, за 2018 поки що 6 ухвалено. І це наводить на думку про те, що конституційна скарга не буде настільки дієвим інструментом, як можна було б сподіватися.

У той же час, більшість рішень, прийнятих за останні три роки Конституційним Судом України, демонструють здатність цього органу діяти відповідно до стандартів у сфері прав людини.

Так, рішення Конституційного Суду України від 8 вересня

³⁰ Євсєєв О. П. Захист прав людини у 2016 році засобами конституційного судочинства / О. П. Євсєєв // Українська Гельсінська група з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/zahyst-prav-lyudyny-u-2016-rotsi-zasobamy-konstytutsijnoho-sudochynstva/>

2016 року № 6-рп/2016 по справі про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій є не тільки вельми прогресивним, але й має позитивні наслідки для низки прав людини.

Відповідно до положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» № від 23 квітня 1991 року № 987-ХІІ релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва). У цій статті перелічено місця, в яких такі заходи проводяться безперешкодно або зі згоди адміністрації установ, організацій і підприємств. При цьому ч. 5 ст. 21 встановлено, що «в інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого органу сільської, селищної, міської ради; клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за 10 днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання».

Конституційний Суд України послався на практику ЄСПЛ, відповідно до якої визначається, що оскільки релігійні громади традиційно існують у вигляді організованих структур, то стаття 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на свободу думки, совісті та релігії), має тлумачитися відповідно до її статті 11 (свободу мирних зібрань і свободу об'єднань). Тому релігійні зібрання є видом мирних зібрань. Суд зазначив, що вимога отримати попередній дозвіл на проведення окремих мирних релігійних зібрань у публічних місцях суперечить положенням частини першої статті 39 Конституції України. Остання як норма прямої дії встановлює необхідність лише завчасно сповістити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання, яке може мати як релігійний, так і нерелігійний характер. Відповідно до частини другої статті 24 Конституції України не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних та інших переконань. Положення ч. 5 ст. 21 наведеного вище закону не містять дискримінаційних обмежень щодо діяльності окремих релігійних організацій, однак визначають дозвільний порядок

проведення мирних релігійних зібрань, який відрізняється від порядку проведення мирних зібрань нерелігійного характеру. У демократичній, правовій державі не може бути встановлений різний порядок проведення мирних зібрань залежно від їх організаторів та учасників, мети і місця, форми тощо (в одних випадках вимагається отримати дозвіл, а в інших – завчасно сповістити про намір провести таке зібрання).

Крім того, суд вказав, що на території України органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи продовжують застосовувати положення Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 року № 9306-ХІ, яким передбачено порядок проведення громадянами мирних зібрань лише за умови отримання дозволу відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування. Згідно зі ст. 39 Основного Закону України, в якій закріплено необхідність лише завчасно сповістити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання, а також в аспекті правових позицій, викладених у цьому рішенні, наведений указ суперечить Конституції України, є нечинним на території України і не може застосовуватися.

Таким чином, Конституційний Суд України постановив визнати неконституційними положення ч. 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 року № 9306-ХІ. Ці положення втрачають чинність з дня ухвалення цього рішення.

Отже, конституційне правосуддя впливає як на практику, так і на доктрину прав людини у національній правовій системі. Проте Конституційний Суд України має стати сильним і незалежним, а також вирішити організаційно-адміністративні проблеми для того, щоб відповідний вплив призвів до фундаментальних перетворень.

§3. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та особливості його діяльності на національному рівні

Інститут омбудсмана характерний для багатьох систем захисту прав людини. У своїй діяльності він може мати *загальне спрямування* (уповноважений, представник, комісар з прав людини тощо) або *спеціальне* (уповноважений з прав дітей, жінок, національних меншин, інвалідів тощо). Він також може бути представлений на *національному та місцевому* (локальному) рівнях в межах національної системи захисту прав людини або на *універсальному та регіональному* рівнях у межах відповідних систем.

У механізмі захисту прав людини інститут омбудсмана розглядається як субсидіарний. Разом з тим, він може зайняти важливе місце у системі захисту прав, особливо у тих державах, які відчують проблеми з ефективністю забезпечення та захисту прав у межах основних механізмів. Швидке реагування на звернення громадян щодо порушення прав, можливість контролювати дотримання прав органами державної влади та іншими представниками публічного сектору, співпраця з громадськістю й міжнародними організаціями – усе це підвищує значущість і дієвість омбудсмана як елементу системи захисту прав індивіда.

Інститут омбудсмана – незалежна правозахисна структура у механізмі захисту прав людини, яка формується вищими органами державної влади під контролем громадськості та має повноваження контролювати діяльність публічної влади щодо дотримання прав людини (за власною ініціативою або за ініціативою громадян).

Специфічною властивістю інституту омбудсмана є його *«особистісний» характер*. Якщо суд або адміністративний орган часто залишаються для осіб – носіїв прав людини доволі абстрактними, то омбудсман зазвичай має конкретне прізвище та обличчя. Це робить його більш доступним елементом механізму захисту прав людини у свідомості індивіда.

Крім того, якщо посаду омбудсмана займає людина, яка має *належну репутацію та авторитет* у суспільстві, великий досвід правозахисної діяльності, то це позитивним чином впливає на

забезпечення та захист прав людини, як безпосередньо, так і через підвищення рівня довіри до системи захисту прав.

Незалежність омбудсмана передбачає неприпустимість і пряму заборону втручання з боку органів державної влади, політичних партій, ЗМІ, міжнародних і національних організацій, а також неупередженість у його діяльності та наявність достатніх ресурсів для виконання повноважень, свободу у здійсненні кадрової й організаційної політики.

При цьому діяльність омбудсмана має *характер активного втручання*, що проявляється як у повноваженнях на проведення перевірок, розслідувань, проваджень, так і у широкому розголосі та висвітленні діяльності, розповсюдженні інформації про порушення прав людини на національному рівні.

Для інституту омбудсмана характерні також *гнучкість, динамічність і неформальний* характер процедур у сфері захисту прав людини.

Важливою рисою інституту омбудсмана, яка впливає на ефективність захисту ним прав людини, є *наявність прямого контакту з громадянами та забезпечення правової допомоги* (у тому числі безоплатної) носіям прав людини.

Інститут омбудсмана характеризується *швидким реагуванням на порушення прав людини*, що особливо актуально в українських умовах.

Так, 23 травня 2018 року Уповноважений ВРУ з прав людини Людмила Денісова відкрила провадження за фактом нападу на ромський табір на Тернопільщині з огляду на те, що у ньому вбачаються явні ознаки дискримінації за національною ознакою та розпалення ворожнечі щодо ромської національної меншини.

За наявною у омбудсмана інформацією, ввечері 22 травня 2018 року радикально налаштовані особи спалили ромський табір, розташований в Великогаївському лісі Тернопільської області. Під час нападу невідомі особи використали вогнепальну зброю та відкрили стрілянину. В цей час у таборі перебували 7 дорослих та більше 30 дітей, які втекли до лісу.

Омбудсман висловила занепокоєння з приводу тенденції до збільшення кількості інцидентів на ґрунті нетерпимості до представників ромської національної меншини, а також закликала

правоохоронні органи до ретельного розслідування і вжиття заходів превентивного характеру щодо недопущення таких випадків у майбутньому, а громадськість – до толерантності, терпимості та недискримінації за будь-якими ознаками.

Уповноважений ВРУ з прав людини має широку юрисдикцію щодо захисту прав людини, зокрема:

- повноваження щодо проведення проваджень, розслідувань і перевірок;
- розгляду звернень громадян та ініціювання обов'язкових для розгляду подань з викладенням рекомендацій щодо усунення виявлених порушень прав людини органами державної влади;
- внесення пропозицій щодо змін до законодавства або перегляду неправомірної адміністративної практики органів державної влади.

Інститут Уповноваженого ВРУ з прав людини поєднує риси «сильної» (наприклад, перевірки місць позбавлення волі в межах Національного превентивного механізму) та «слабкої» (наприклад, припинення розгляду звернень громадян, якщо зацікавлена особа звернулася до суду) моделі омбудсмана.

Велику частку повноважень Уповноваженого ВРУ з прав людини, як і будь-якого омбудсмана, займають контрольні та моніторингові процедури. Зокрема, він представляє щорічні доповіді про стан дотримання та захисту прав людини в Україні, за результатами яких формуються рекомендації органам державної влади, здійснює моніторингові візити, так само, як і його представники, до відповідних установ і організацій.

Так, 2 серпня 2018 року на офіційному сайті Уповноваженого ВРУ з прав людини було розміщено інформацію, що під час моніторингового візиту до притулку для дітей Служби у справах дітей Волинської обласної державної адміністрації регіональний координатор у Волинській області Віталій Єлов та співробітник Департаменту НПМ Олена Прашко виявили, що в дитячому притулку в м. Рожище діти зазнавали тілесних ушкоджень та сексуальних домагань з боку керівництва.

В притулку перебувало 33 дитини віком від 3 до 18 років. Вдесятьох з них монітори виявили сліди тілесних ушкоджень. Троє

дівчат заявили про сексуальні домагання з боку родича директора установи. Діти розповіли, що директор установи та його брат, який працює там же черговим з режиму, їх били та психологічно тиснули. За словами потерпілих дітей, вони повідомляли про це виховательці, але вона жодним чином не реагувала.

Представники Уповноваженого терміново викликали до при- тулку представників Національної поліції, Служби у справах дітей, Прокуратури.

Уповноважений ВРУ з прав людини Людмила Денісова звер- нулась до Міністерства внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я та до губернатора Волинської області з вимогою терміново забезпечити дітям захист і необхідну медичну та психологічну допомогу.

За останні роки в інституті Уповноваженого ВРУ з прав людини відбулися суттєві зміни. Зокрема, запровадження Націо- нального превентивного механізму та моделі «Омбудсман+» (спільні з громадськістю моніторингові процедури), налагодження стійких зв'язків з міжнародними та національними правозахисними організаціями, розширення повноважень у сфері протидії дискримі- нації, доступу до інформації та захисту даних.

Разом з тим, призначення нового Уповноваженого ВРУ з прав людини у 2018 році виявило потребу вивести убезпечення цієї посади від політичного впливу на новий рівень. Попри порушення у процедурі голосування, термінах призначення на посаду та громадському контролю щодо кандидатур, новий омбудсман присту- пила до роботи, і початок її діяльності викликав неоднозначну реакцію на національному й міжнародному рівні. Крім того, правозахисники та громадські активісти всилюють побоювання, що такий початок підірве довіру до цього інституту захисту прав людини, а належність омбудсмана до тієї ж політичної сили, що і керівництва Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції може вплинути на її незалежність.

Серед рекомендацій, спрямованих на посилення впливу, незалежності та довіри Уповноваженого ВРУ з прав людини слід виділити такі:

1. Внесення змін до законодавства щодо процедури призначення на посаду.

2. Внесення змін до законодавства щодо критеріїв зайняття посади (у тому числі зниження вікового цензу та введення більш жорстких критеріїв щодо досвіду правозахисної діяльності).

3. Посилення громадського контролю за діяльністю омбудсмена.

4. Звернення до Конституційного Суду України щодо призначення на посаду омбудсмена.

Отже, інститут Уповноваженого ВРУ з прав людини має значний потенціал щодо захисту прав, однак він потребує більшої незалежності, з одного боку, та посилення, з іншого.

МОДУЛЬ 8. ОСОБЛИВОСТІ УТВЕРДЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Лекція 8.1. Розвиток доктрини та практики прав людини в окремих країнах

1. *Американська та європейська доктрини прав людини: порівняння концепцій.*
2. *Альтернативні концепції прав людини та їх обґрунтування.*
3. *Іслам і права людини.*

Ключові слова: американська доктрина прав людини, європейська доктрина прав людини, альтернативні концепції прав людини, права людини у релігійній правовій сім'ї, права людини у традиційній правовій сім'ї, права людини та іслам, ісламські джерела права.

§ 1. Американська та європейська доктрини прав людини: порівняння концепцій

Попри визначальну роль європейської цивілізації та європейського мислення у становленні доктрини та системи захисту прав людини, буде неправильним обійти внесок інших концепцій.

Ідея природних і невід'ємних прав людини була розвинута та закріплена під час буржуазних революцій та опору публічній владі. Однак французька і американська декларації прав людини визначили дещо різні концепції.

Декларація незалежності США від 1776 року проголосила, що усі люди створені рівними, і усі вони наділені своїм творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать *життя, свобода і прагнення до щастя*. Вона підкреслила, що уряди встановлені для забезпечення цих прав, однак народ має право

встановити новий уряд (право на спротив, за умов ураження справедливості, безпеки та щастя).

Декларація прав людини і громадянина від 1789 року проголосила, що люди народжуються та залишаються вільними і рівними у правах. Мета кожного державного союзу полягає у забезпеченні природних і невід'ємних прав людини. Такими є *свобода, власність, безпека і опір зніту*.

Хоча американська та європейська доктрина прав людини ґрунтуються на однакових цінностях і принципах, у процесі їх розвитку, склалися певні особливості. Головна відмінність цих доктрин полягає у тому, що *американський варіант більше прихильний до свободи, до негативних прав людини та невтручання*. І це проявляється у практиці захисту прав людини (від захисту вільних висловлювань до захисту вільного ринку). Європейський варіант – *враховує прихильність до безпеки та спільного проживання, містить більше допустимих обмежень, але й більшу ступінь забезпеченості прав з боку держави*, у тому числі позитивні зобов'язань останньої.

Відмінності цих доктрин можна прослідкувати на прикладі свободи вираження думки і слова.

У практиці ЄСПЛ можна зустріти критерії *проведення різниці між формами вираження, які не є толерантними, однак захищені правом на свободу вираження, і тими, на які цей захист не поширюється*.

Так, у справі «Ербакан проти Туреччини» [Erbakan v. Turkey, No. 59405/00, ECHR, 6 July 2006.] ЄСПЛ зазначив, що толерантність і повага до рівної гідності всіх людей складають основу демократичного плюралістичного суспільства. Отже, в деяких демократичних суспільствах може бути визнано за необхідне застосувати санкції або заборони щодо будь-яких форм вираження, які поширюють, підбурюють, заохочують або виправдовують ненависть, засновану на нетерпимості, за умови, що це відповідає законній меті.

При цьому декілька прав, які однаковою мірою захищаються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, можуть *конкурувати одне з одним*. Право на свободу вираження може бути обмеженим правом на свободу думки, совісті та релігії,

правом на повагу до приватного життя, заборонаю всіх форм дискримінації. Грань між наведеними правами дуже тонка.

Прикладом зіткнення прав може бути справа шведського пастора О. Гріна [Judgment of the Supreme Court of Sweden, Case No. В 1050-05, issued in Stockholm on 29 November 2005], який у 2003 р. виступив з проповіддю, що засуджувала гомосексуалізм як «абсолютно неприродне явище та глибоку ракову пухлину в усьому суспільстві» і наміри дозволити укладати юридично визнані партнерства. За ці слова, які місцева газета опублікувала на його прохання, пастор був засуджений до 30 діб арешту у відповідності з шведським законодавством проти мови ненависті.

Однак його випадок викликав широку дискусію про застосовність цього законодавства. Голоси на захист стверджували, що переслідування О. Гріна показує, як свобода слова та свобода віросповідання перебувають під нападом з боку уряду, який занадто прагне захистити права меншин. Сам пастор акцентував увагу на тому, що своїм виступом не ставив мети завдати кому-небудь образи, а лише передав біблійний погляд на гомосексуалізм, і обмеження його у правах означає «неможливість навчати всьому, що говорить Біблія», а в подальшому – проповідувати про інші речі.

У 2005 р. Верховний суд Швеції виправдав пастора, дійшовши висновку, що хоча він порушив закон і гарантована Конституцією свобода вираження думок та свобода релігії не захищає його, проте він підпадає під захист Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка має вищу юридичну силу. Крім того, зважаючи на практику ЄСПЛ, рішення про засудження пастора ймовірно не буде підтримано судом і не буде визнано пропорційним.

Велика частка обмежень свободи вираження у європейській доктрині та практиці заснована на беззаперечності обмеження певних болісних тем.

Так, у справі «Гароді проти Франції» [Garaudy v. France, No. 65831/01, ECHR 2003IX] ЄСПЛ підтвердив, що заперечення Голокосту є однією з форм мовлення, яка не має ніякого захисту відповідно до ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Роже Гароді написав книгу «Основні міфи ізраїльської

політики», в якій оскаржував деякі історичні факти про Голокост та «остаточне рішення єврейського питання», оспорював злочини проти людяності. Суд дійшов висновку, що це було не історичним дослідженням у пошуках істини, а спробою реабілітувати націонал-соціалістичний режим і звинуватити жертв Голокосту у фальсифікації історії. Оскарження злочинів проти людяності, таким чином, визнавалося однією з найважчих форм расового наклепу та розпалення ненависті до євреїв, заперечення або переписування цього типу історичного факту – серйозною загрозою для громадського порядку, несумісною з демократією і правами людини, основоположними цінностями Конвенції. Тому притягнення пана Гароді до відповідальності національними інституціями було визнано цілком законним.

Таким чином, *європейська доктрина обстоює необхідність розумних та пропорційних обмежень свободи вираження заради рівності, недискримінації та співіснування у мультикультурному суспільстві, у тому числі заборону мови ненависті.*

У той же час, *американська доктрина підтримує точку зору, що свобода вираження є фундаментом інших прав людини та демократичного суспільства, а виключення мови ненависті з правового поля не дає можливості належного обговорення та вивчення проблемних питань, що нетолерантність у вираженні, хоч і шкідлива, є тією ціною, яку суспільство сплачує заради забезпечення свободи слова.*

У законодавстві США більшість форм мови ненависті перебуває під захистом, а спроби накласти на неї обмеження зазвичай відкидаються Верховним Судом. Така мова повинна викликати насильство або шкоду, перш ніж буде вважатися злочином. Деякі форми вираження не підпадають під захист, а саме загрози та «бойові слова» (мова, яка, швидше за все, залучить когось до бійки, нанесе особисту травму, як-то особисті образи, і яка не є невід'ємною частиною вираження певних ідей)³¹. Якщо хтось виголосить расові епітети під час палких суперечок з іншою особою, він не буде

³¹ Див.: Разметаєва Ю. Толерантність і «hate speech» в інформаційну епоху / Ю. Разметаєва // Філософія права і загальна теорія права. – 2016. – № 1–2. – С. 96–98.

мати захисту Першої поправки до Конституції США. Якщо ж хтось напише такі самі слова на плакаті та вийде на протест, це буде проявом ненависті, але не буде підпадати під одну з незахищених категорій. Мова може використовуватись як засіб розпалювання ненависті, тому не мати законодавчого захисту. Приміром, коли хтось підпалює хрест навпроти подвір'я афроамериканської родини, це не буде забороненим способом продемонструвати політичну ідеологію (які б асоціації з діями Ку-клукс-клану не викликали подібні дії), якщо тільки не буде доведено злочинного наміру загрожувати такій родині. Прихильники особливого захисту свободи слова переконані, що боротися, наприклад, з расистськими висловлюваннями треба за допомогою боротьби з расизмом, а заборона їх як мови ненависті може вдарити по невинних.

Так, у 2011 р. Верховний Суд США у справі «Снайдер проти Фелпса» [*Snyder v. Phelps*, 562 U.S. 443 (2011)] дійшов висновку, що релігійна громада церкви Уестборо мала право на пікет під час похорону солдата, виступаючи з плакатами «Бог покарав нашу країну», «Геї попадуть до пекла», «Ці смерті – божа кара за толерантність до геїв», «Спасибі Господу за вбитих солдат».

Це викликало велику дискусію про межі свободи слова, свободи зборів та віросповідання, закріплених у Першій поправці до Конституції США. Частково суспільна думка, як і думка деяких суддів у процесі розгляду, опинилася на боці Альберта Снайдера (батька загиблого), який стверджував, що дії пікетувальників заподіяли йому серйозний емоційний стрес, що близькі просто хотіли гідно, з повагою поховати його сина і що є інші, цивілізовані способи висловлювати свою думку, не завдаючи моральної шкоди та болю людям на приватному похороні. Але частина суспільства, в тому числі ЛГБТ-організації, проти яких виступає ця досить одіозна релігійна громада, стали на бік Фреда Фелпса (церковного лідера) та його церкви, стверджуючи, що покарання за дії пікетувальників будуть означати зазіхання на фундаментальні свободи, перш за все – свободу слова.

Такого ж висновку дійшов Верховний Суд США. Чому? По-перше, представники церкви не порушили законодавчих вимог до проведення подібних зборів (заздалегідь повідомили про наміри пікетувати похорон місцеву владу, знаходилися на громадській

землі, дотримувалися всіх інструкцій поліції). По-друге, незважаючи на те, що А. Снайдер міг бачити верхівки плакатів в день похорону, він не міг прочитати, що було на них написано, поки не побачив новини, в яких показали подробиці пікету. Нарешті, по-третє, на думку більшості суддів, хоча слово як потужний засіб впливу може спонукати людей до дії та заподіяти сильний біль, має бути забезпечений захист навіть образливих слів у зв'язку з обговоренням суспільно значущих питань для того, щоб не обмежувати можливості для відкритої дискусії з цих питань, щоб не заглушити цю дискусію.

Слід додати, що, хоча А. Снайдер і програв процес, його судові витрати компенсували за рахунок пожегтв людей з усієї країни, коли один з лідерів суспільної думки кинув заклик провести таку кампанію.

Іншим прикладом може бути застосування в американській та європейській доктринах і практиці захисту прав людини принципу розумності (або стандартів розумної поведінки учасників правовідносин).

Серйозні відмінності прослідковуються, як у регулятивних моделях, так і в тому, яке обґрунтування покладається в основу судових і адміністративних рішень. Зокрема, захист прав споживачів вимагає вибору між моделлю певної розумної поведінки, коли людина діє з більшим ступенем раціональності у відповідних правовідносинах, та моделлю, що припускає сприйняття споживача як людини, яка не повинна мати раціонального налаштування, знань і в цілому досить легко піддається омані.

Останні декілька років у американській доктрині та практиці активно просувається ідея, відповідно до якої захист прав споживачів ґрунтується на концепції «обмеженої раціональності». Водночас, незважаючи на зростання долі поведінкового аналізу в європейській доктрині, суди та органи ЄС «чіпляються за раціональну модель», хоча плюралістична перспектива закликає до її перегляду»³².

³² Hacker P. The Behavioral Divide. A Critique of the Differential Implementation of Behavioral Law and Economics in the US and the EU / P. Hacker // European

Отже, американська та європейська доктрини прав людини зберігають у основі загальні цінності та принципи, а також визнання універсальних стандартів щодо прав. При цьому зміст, обсяг, співвідношення окремих прав людини в цих доктринах відрізняються, як і уявлення про роль держави, бізнесу та організацій у їх забезпеченні.

§ 2. Альтернативні концепції прав людини та їх обґрунтування

В світлі критики ліберальних концепцій і розповсюдження ідеї підтримання культурної різноманітності, з'являються спроби сформулювати альтернативні концепції прав людини.

Якщо брати за основу ціннісний критерій, то можна визначити такі групи відповідних концепцій:

1. Засновані на цінностях патерналізму.
2. Засновані на цінностях комунітаризму (колективних цінностей).
3. Засновані на релігійних цінностях.
4. Засновані на цінності традицій.

Розглянемо наведені групи концепцій.

1. Концепції, засновані на *цінностях патерналізму*. Вони зароджуються з поверненням до ідеї про те, що права людини надаються публічною владою, державою, їх захист залежить виключно від цієї влади, яка, маючи добру волю та піклуючись про своїх громадян, відповідний захист сумлінно забезпечує. Поява таких концепцій у сучасному світі, особливо на тлі універсальних міжнародних стандартів у сфері прав людини може здаватися дивною. Однак у окремих державах, географічно належних до Африки та Азії, вона набула популярності, з огляду на тип управління та відносини всередині локальних спільнот.

2. Концепції, засновані на *цінностях комунітаризму* (колективних цінностей). Це неоднорідна група концепцій, оскільки воно об'єднує як прихильників критики надмірного індивідуалізму

класичних концепцій прав людини, так і тих, хто взагалі не розглядає свободу як таку ж цінність, як колективізм, солідарність, порядок і безпеку. Перші намагаються у своїх теоретичних пошуках пом'якшити універсалізм прав і опору на індивіда (носія прав) принаймні таким чином, щоб залежність прав від соціально-культурного контексту була визнаним елементом доктрини. Другі намагаються відійти від обґрунтування прав через автономію та індивідуальну гідність як таких. Впливовою течією виступає тут комунітаризм східного типу, властивий низці азійських суспільств і, відповідно, винесений на рівень принципу державного устрою. Для нього також характерним є визнання загального блага, необхідного для існування суспільства і такого, яке завжди переважатиме над інтересами окремої особи. Ті східні держави, які відстоюють комунітаристські концепції, пропонують як альтернативні «азійські (або східні) цінності»: колективізм та солідарність, повага до влади та порядку, стабільність і спокій тощо.

3. Концепції, засновані на *релігійних цінностях*. Вони вбачають основи прав людини у божественних началах, при цьому визначальним є поняття обов'язків, а не можливостей, оскільки має значення, передусім, відповідальність особи перед божественною фігурою (чи фігурами). Такі концепції пропонують надійне виправдання прав (віруюча людина не ставитиме їх під сумнів) і якоюсь мірою сприяють ідеї рівності (усі, хто належить до певної релігійної течії, сприймаються як рівні особи), проте від стандартів, змісту та обсягу прав людини, прийнятих на універсальному рівні, в них залишається лише те, що не суперечить відповідним релігійним нормам. Це досить добре помітно на прикладі країн мусульманського світу, які найбільше виступають за альтернативні класичним концепції прав людини.

4. Концепції, засновані на *цінності традицій*. Для них має значення опора на традиції суспільства та, часто, спільноти, й відповідні цінності. Останні частково співпадають з комунітаристськими (зокрема, колективізмом і солідарністю), однак часто додаються цінності поваги до роду та авторитетних осіб спільноти, цінність сім'ї, сталість і безперервність традицій. Для держав, географічно розташованих у Африці, де отримують розповсюдження відповідні концепції, права людини можуть бути виправда-

ними через знаходження довгого коріння, якихось пов'язаних з локальним контекстом істин, які передавалися з покоління в покоління, але права будуть визнаватися доти, доки не вступають у суперечність зі звичаями та традиціями.

Отже, з різних причин висуваються спроби обґрунтувати концепції прав людини, відмінні від класичної, у тому числі засновані на патерналістських, комунітарістських, релігійних цінностях і цінностях традицій. Однак відповідні концепції не висувають потужної альтернативи сучасній доктрині прав людини.

§ 3. Іслам і права людини

Багато спроб висунути альтернативні концепції прав людини пов'язані зі спротивом мусульманського світу сприйняти стандарти у сфері прав як загальносвітові та дійсно спиратися на них.

Різне ставлення до прав людини в ісламських державах обумовлене неоднорідністю мусульманського світу як такого. Серед відповідних держав можна вирізнити: 1) ті, які оголосили іслам офіційною релігією та використовують приписи як правові; 2) ті, які використовують іслам як основне джерело права; 3) ті, які використовують приписи ісламу як джерело права. Останні можуть позиціонувати себе як світські держави.

Завдання примирити іслам і сучасну концепцію прав людини ускладнює те, що в ньому неможливо розділити релігію та право, та й загалом він виступає як соціально-релігійний світогляд. Невід'ємною частиною ісламу є шаріат. І переконання, на яких ґрунтується іслам, не дозволяють визначати та гарантувати права людини інакше, ніж через шаріат.

Виправдання прав людини засноване на тому, що воля Аллаха, виражена в шаріаті, не піддається впливу суб'єктивних інтересів, бажань, прагнень, і, відповідно, божественна воля наділяє усіх єдиними правами та рівними обов'язками щодо спільноти, суспільства, держави і Аллаха.

Так, Загальна ісламська декларація прав людини від 1981 року підкреслює, що «Аллах дав людству через свої одкровення в Священному Корані і Суні Його Святого Пророка Магомета міцну

юридичну та моральну основу, яка дозволяє створювати та регулювати інститути та людські відносини; в силу їх Божественних джерел і освячення ці права не можуть бути ні обмежені, ні скасовані, ні порушені владою, асамблеями чи іншими інститутами, так само як неможливо від них відректися чи відмовитися».

При цьому у документі зазначаються, зокрема, що мусульмани вірять у свій обов'язок установити такий ісламський порядок, у якому «будь-яка земна влада розглядається як священна і дана на час, приписаний Законом, і повинна здійснюватися відповідно до нього та встановлених ним пріоритетів», а також «усі суспільні справи вирішуються та ведуться, а адміністративна влада здійснюється після наради (шура) з віруючими, які уповноважені брати участь у прийнятті рішення, яке не суперечить Закону та суспільному благу».

У цій декларації закріплені основні права, які співпадають з формулюваннями універсальних міжнародних стандартів, однак при реалізації та захисті вступають в конфлікт з ісламським правом.

Приміром, заборона катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження конфліктує з застосуванням конкретних видів покарань в ісламі. Зокрема, покарання виду «худуд» ґрунтуються на Корані та не можуть бути скасовані державою. До них, належить, у тому числі смертна кара за збройне пограбування, закидання камінням за перелюбство, ампутація руки за крадіжку.

Дійсно, у ісламських державах лунають пропозиції не використовувати такий вид покарання, але не як несумісний з ідеєю людської гідності та правами людини. Пропозиції стосуються тлумачення норм ісламу таким чином, щоб покарання виду «худуд» фактично були незастосовні внаслідок того, що їх слід уникати у разі сумніву. Тому, наприклад, зробивши більш жорсткими стандарти доведення у певних категоріях справ, можна підвищити нездійсненність відповідних покарань до майже абсолютної.

Пріоритет шариату перед правами людини закріплено також у Каїрській Декларації прав людини в ісламі від 1990 року. Окремі права прямо обмежуються нормами ісламу, наприклад, положенням «кожен має право на вільне вираження своєї думки таким чином, щоб це не суперечило принципам шариату».

Подібний підхід застосовано у Арабській хартії прав людини, прийнятої у 1994 та переглянутої у 2004 році.

Хоча ці документи подаються як надбання та рух ісламських країн до універсальних цінностей, вони досить умовно відповідають сучасному розумінню стандартів у сфері прав людини. Так само подання ісламськими теоретиками принципів рівності, справедливості та гуманізму як властивих ісламу, вимагає уточнення.

Приміром, *рівність будується на розумінні рівності усіх правовірних*, що не піддається сумніву. При цьому усі не-мусульмани виключаються з під-захисту цього принципу. При певному ступені толерантності до інших релігій у мусульманському світі, рівність і повага розповсюджується лише на тих, хто прийняв іслам (виховувався у відповідному дусі або змінив свої переконання на користь ісламу). Проте у разі, якщо особа змінює переконання (приймає іншу релігію або не приймає жодної), то її чекатиме не лише погане ставлення, а й доволі жорстоке покарання у певних країнах і суспільствах. Так само з застереженнями застосовуються справедливість і гуманізм.

Названі принципи розповсюджуються не на усіх осіб, що дотримуються ісламу. Так, *дискримінаційне ставлення та обмеження у правах застосовуються до жінок*. Навіть на рівні декларативних документів питання закріплення стандартів рівності, недискримінації, правового статусу обережно обходяться.

Виокремлюють такі *підходи до проблеми співвідношення ісламу з правами людини*:

1. Заперечення сумісності прав людини з ісламом і несприйняття універсальних стандартів.

2. Визнання часткової сумісності прав людини з ісламом і, відповідно, сприйняття тих універсальних стандартів, які не суперечать канонам шаріату.

3. Визнання сумісності прав людини з ісламом на основі конструктивного поєднання.

Навіть при застосуванні третього підходу *сумісність видається сумнівною*. Зокрема, це пояснюється *такими міркуваннями*:

1. Центральною категорією для ісламу виступають не права, а обов'язки, причому останні виводяться з підкорення волі Аллаха.

2. Іслам регулює не лише зовнішню поведінку, а претендує на регулювання внутрішніх переконань особи.

3. Дозвільний принцип, на якому ґрунтуються спроби примирити іслам з правами людини означає, що все, що не віднесено шаріатом до забороненого Аллахом або все, що схвалено їм, належить до дозволеного. Однак, по-перше, поле такого дозволу може не співпадати (і не співпадає) з не-мусульманськими уявленнями про дозволене, та, по-друге, всередині ісламу немає згоди щодо єдиного тлумачення цього дозволеного.

4. Іслам розділяє релігійну та світську сфери діяльності людини і застосовує до них різні правила.

5. В ісламі немає близького до ліберального уявлення про людську гідність та автономію, а джерелом влади є лише воля Аллаха.

6. Виконання приписів і дотримання прав спирається виключно на страх перед божественним законом (і покаранням), так само, як уявлення про справедливість. При цьому, навіть якщо декларуються рівність, свобода та гуманізм, їх розуміння є настільки далеким від загальних принципів права, що навряд чи можна знайти у їх сутності щось спільне, крім іменування.

7. Права людини не можуть виходити за межі, окреслені божественним одкровенням, а у відносинах між індивідами, особами та державою завжди повинні враховуватися божественні інтереси, певна «доля Аллаха».

Отже, попри деякий відступ від жорстких канонів, пов'язаний зі впливом західної цивілізації та загальним вектором світового розвитку, перетвореннях у правових системах мусульманських держав та зменшенням ролі шаріатських судів, ісламські держави не знайшли ані власної альтернативи, ані переконливих точок співпадіння з концепцією права людини.

Лекція 8.2. Регіональні механізми захисту прав людини

1. *Міжамериканська система захисту прав людини.*
2. *Практика судів США та її вплив на регіональні механізми захисту прав людини.*
3. *Азійська система захисту прав людини.*
4. *Африканська система захисту прав людини.*

Ключові слова: механізм захисту прав людини, регіональні стандарти щодо прав людини, регіональні механізми захисту прав людини, міжамериканський суд, Верховний Суд США, Міжурядова комісія АСЕАН з прав людини, Африканський Суд з прав людини і народів, Африканська комісія з прав людини і народів.

§ 1. Міжамериканська система захисту прав людини

Міжамериканська система правозахисту заснована як на універсальних, так і на регіональних стандартах (загальних і спеціальних).

Серед документів, які складають фундамент цієї системи, слід виділити такі:

1. Американська декларація прав і обов'язків людини від 1948 року (містить основні громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні права, а також обов'язки осіб щодо суспільства, держави, окремих категорій інших осіб).

2. Американська конвенція з прав людини від 1969 року (містить, передусім, громадянські та політичні права, передбачає механізм їх захисту у разі порушення).

3. Міжамериканська конвенція про запобігання і покарання тортур від 1985 року (розвиває заборону катування та право не бути підданим жорстокому та такому, що принижує гідність покаранню).

4. Міжамериканська конвенція про запобігання, покарання та викорінення насильства щодо жінок 1994 від року (стосується заборони різних форм насильства щодо жінок та відповідних механізмів захисту й попередження).

5. Міжамериканська конвенція з боротьби проти расизму, расової дискримінації та пов'язаної з ними нетерпимості від

2013 року (стосується заборони расової дискримінації у всіх формах).

6. Міжамериканська конвенція проти всіх форм дискримінації і нетерпимості від 2013 року (містить широке розуміння дискримінації, критерії захищених ознак).

7. Протокол в сфері економічних, соціальних і культурних прав від 1988 року (до Американської конвенції з прав людини від 1969 року, доповнює стандарти сфері відповідних прав людини).

8. Протокол про скасування смертної кари від 1990 року (до Американської конвенції з прав людини від 1969 року, стосується скасування смертної кари як покарання за будь-які порушення прав людини).

Механізм захисту прав людини у межах цього регіону заснований на двох потужних інституційних структурах: *Міжамериканській комісії з прав людини та Міжамериканському суді з прав людини*.

Міжамериканська комісія з прав людини функціонує з 1959 року, є подібною до Ради ООН з прав людини та Комітету ООН з прав людини за тими повноваженнями й процедурами, що може застосовувати на регіональному рівні. Зокрема, цей орган розглядає звернення (петиції) – індивідуальні та міждержавні, займається підготовкою доповідей про стан дотримання прав людини у регіоні та приймає рекомендації на цій основі, проводить розслідування порушень прав людини, у тому числі її представники можуть наносити візити до конкретних держав.

Міжамериканський суд з прав людини виконує функції міжнародної судової установи у регіоні. Цей орган розглядає справи, передані Міжамериканською комісією та державами-учасницями Американської конвенції з прав людини. Він видає висновки (консультативні), а також висновки (інтерпретаційні) щодо тлумачення цієї конвенції.

Отже, міжамериканська система захисту прав людини заснована на загальних і спеціальних стандартах у сфері прав, включає досить ефективні механізми захисту та має певний вплив на доктрину й практику щодо прав людини на регіональному рівні.

§ 2. Практика судів США та її вплив на регіональні механізми захисту прав людини

Хоча міжнародною судовою установою у американському регіоні виступає Міжамериканський суд з прав людини, найбільший вплив на доктрину та практику захисту прав людини на відповідному рівні справляє Верховний Суд США.

Практика суду надала суттєвого розвитку доктрині прав людини. Приміром, застосування до юридичних осіб (і відповідний захист їх прав) положень, які були створені щодо прав фізичних осіб. Цікаво, що на доктрину прав людини впливає не лише практика, а й загальний авторитет Верховного Суду США, і авторитет окремих судей, які є публічними й дуже відомими фігурами.

Характер доктрини самого суду може зазнавати змін, оскільки суддям притаманні різні типи правосвідомості та переконань, однак майже незмінною залишається активна позиція суду у найважливіших для суспільства питаннях.

Так, у справі *Brown v. Board of Education of Topeka* [347 U.S. 483 (1954)] Верховний Суд США дійшов висновку про неконституційність роздільного навчання темношкірих і білих школярів.

Справа була ініційована батьком афроамериканської дівчини Лінди Браун, якій було відмовлено в можливості навчатися у місцевій школі для білих. Консультативну допомогу надала Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення, яка аргументувала, що расова сегрегація, прикриваючись концепцією «роздільних, але рівних прав», насправді сприяє закріпленню практики надання темношкірим громадянам послуг гіршої якості та гіршого їх захисту загалом.

Верховний Суд США констатує, що незважаючи на те, що доктрина «роздільних, але рівних прав» була однозначно підтримана в попередніх судових справах, вона суперечить Чотирнадцятій поправці до Конституції США і потребує зміни.

Ця справа викликала системні перетворення у питаннях расової десегрегації. Серед іншого, вона цікава проблемами виконання рішення. Приміром, у 1957 році федеральній владі довелося навіть ввести війська до штату Арканзас, губернатор якого

разом з прибічниками сегрегації підбурювали населення до непокори та перешкоджав навчанню афроамериканських школярів разом з усіма іншими.

Рішення у наведеній справі та його наслідки також вплинули на боротьбу за рівні права у США та за межами держави, у тому числі на активізацію ненасильницьких рухів, мирних зібрань та протестів афроамериканців і прибічників лібералізації.

Правотворчість Верховного Суду США спрямована у тому числі на формування єдиної судової практики, однак він не пов'язаний власними рішеннями. Крім того, суд є незалежним, у тому числі від політичного тиску з боку різних гілок влади. Попри те, що у національному законодавстві є можливість змінювати число суддів, воно не використовувалося понад 150 років, передусім тому, що незалежність суду визнається більшою цінністю, ніж публічні інтереси.

Тому суд важко звинуватити у тому, що він приймає «зручні» або «компромісні» рішення. Навпаки, знакові рішення суду часто виступають незручними та гострими у момент прийняття, але, згодом, стають однією з цеглин фундаменту, як правопорядку, так і світогляду осіб.

Так, у 1920 році розглядаючи справу *Silverthorne Lumber Co. v. United States* [251 U.S. 385 (1920)], Верховний Суд США ухвалив, що будь-які докази, отримані при незаконному обшуку не будуть розглядатися судом. Пізніше це переросло у доктрину «плодів отруєного дерева».

У 1966 році у справі *Miranda v. Arizona* [384 U.S. 436 (1966)] суд ухвалив, що затриману особу повинні проінформувати про її права. Зокрема, Ернесто Міранда, який був затриманий за підозрою у скоєнні злочину, ен був поінформований про право зберігати мовчання і користуватися послугами адвоката з моменту порушення кримінальної справи, арешту або затримання. Ця позиція отримала назву «правила Міранди».

Надзвичайно важливим для розвитку доктрини та практики прав людини є той факт, що Верховний Суд США з може оцінювати конституційність (і приймати рішення про неконституційність) законодавчих актів з 1803. Завдяки цьому інструменту, він суттєво впливає на зміст та обсяг окремих прав і їх розуміння в цілому.

Так, у 1967 у справі *Loving v. Virginia* [Richard Perry Loving, Mildred Jeter Loving v. Virginia, 388 U.S. 1, 87 S. Ct. 1817; 18 L. Ed. 2d 1010; 1967 U.S. LEXIS 1082, Supreme Court of the United States] Верховний Суд США дійшов висновку, що заборона міжрасових шлюбів є неконституційною.

Мілдред і Річард Ловін одружилися у 1958 року, вирушивши для цього до іншого штату та ухилившись від Закону штату Вірджинія від 1924 року, який забороняв подібні шлюби. Грунтуючись на анонімному повідомленні, місцеві поліцейські ввірвалися до їх будинку вранці 11 липня 1958 року, щоб застати подружжя в ліжку. Коли Мілдред Ловін вказала на свідоцтво про шлюб на стіні спальні, поліцейські відповіли, що цей документ недійсний.

Рішення Верховного Суду США вплинуло на відповідні громадянські (особисті) права не лише в США, а й за межами держави.

У 2013 у справі *Hollingsworth v. Perry* [570 U.S., 133 S.Ct. 2652, Decided June 26, 2013, Supreme Court of the United States] Верховний суд США став на захист одностатевих шлюбів і визнав неконституційним закон про захист шлюбів, який визнавав лише союзи між чоловіками й жінками.

Обидва наведені рішення звертаються у тому числі до 14 поправки до Конституції США, тобто до принципу рівності.

Крім того, справа *Loving v. Virginia* була використана судом як прецедент у іншій знаковій справі *Obergefell v. Hodges* [576 U.S. (2015), Decided June 26, 2015, Supreme Court of the United States], відповідно до якої Верховний суд США постановив, що фундаментальне право на шлюб включає не лише гарантоване право одружуватися одностатевим парам, але й визнання таких шлюбів у всіх юрисдикціях на тих же умовах, що і шлюби пар різної статі, з усіма супутніми правами та обов'язками.

Серед іншого, суд вказав, що розуміння дискримінації та нерівності отримало значний розвиток за останні роки (і це вимагає перегляду доктрини та практики окремих прав).

Верховний Суд США, крім того, визнає, що інші судові установи можуть надавати більший захист прав людини, у тому числі на рівні штатів.

Так, у справі «Торгівельний центр Прунейар проти Робінса» [Pruneyard Shopping Centre v. Robins, 447 U.S. 74 (1980)] Верховний Суд США підтвердив рішення Верховного суду Каліфорнії про те, що студенти мали право збирати підписи від петицією проти резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3379 у місцевому приватному торговому центрі.

Завдяки цьому рішення фактично було встановлено два важливі правила.

По-перше, те, що у відповідності до Конституції штату Каліфорнія особи можуть мирно здійснювати право на свободу слова у приватних торговельних центрах, відкритих для громадськості, за умови дотримання розумних правил, встановлених у цих центрах.

По-друге, те, що згідно Конституції США, штати можуть надавати громадянам більш широкі права, ніж на федеральному рівні, за умови, що це не є утисканням федеральних конституційних прав людини.

У наведеній справі важливим є також тлумачення права на свободу слова, яке у Конституції Каліфорнії закріплене як позитивне, а у Конституції США як негативне. Тому Верховний Суд США дійшов би іншого висновку, якщо б справа розглядалася виключно у світлі федеральних конституційних прав.

Отже, практика Верховного Суду США є визначальною для здійснення та захисту прав людини у всіх штатах всередині держави, але також має вплив за її межами – як на регіональному рівні, так (до певної міри) і на рівні національних правових систем інших країн, а також для європейської юриспруденції та теоретичної думки по всьому світу.

§ 3. Азійська система захисту прав людини

Локальні системи захисту прав людини у Азійсько-Тихоокеанському регіоні досить різноманітні, як за доктринальними основами, так і за інституційними елементами. Загальнорегіональна система до прийняття Декларації АСЕАН з прав людини від 2012 року була досить слабкою та декларативною, заснованою на хиткій згоді. Відчутних змін у цій системі не відбулося і після

прийняття названої декларації, передусім тому, що її положення сформульовані досить розпливчасто, а механізм забезпечення прав містить багато прогалин і допускає різне тлумачення зобов'язань.

Головними *особливостями системи захисту прав на рівні АСЕАН* виступають:

1. Зосередженість на соціальних, економічних і культурних правах людини.

2. Відсутність потужних судових і контрольних механізмів захисту прав.

3. Опора на принцип справедливості (у розумінні соціальної справедливості та вирівнювання можливостей для окремих вразливих груп).

Інституційно азійська система захисту прав людини спирається на Міжурядову комісію з прав людини, що функціонує з 2009 року. Цей орган виступає як дорадчий і консультативний, надає консультативні висновки державам-учасникам АСЕАН та рекомендації про приєднання до міжнародних документів щодо прав людини. Крім того, комісія координує діяльність усіх органів АСЕАН, що займаються правами людини та має право розвивати Декларацію АСЕАН з прав людини від 2012 року, у розробці який приймали участь усі комісари-члени цього органу. Попри те, що юрисдикція комісії поширюється на 600 мільйонів осіб, які проживають у країнах АСЕАН, ефект від її діяльності у сфері прав людини досить незначний.

Крім цього, елементи системи захисту прав людини забезпечуються на рівні АСЕАН такими трьома організаціями, як Товариство безпеки, Економічне співтовариство та Соціокультурна спільнота.

Механізм захисту прав у регіоні включає також спеціалізовані елементи. Так, захист прав жінок і дітей заснований на Декларації по боротьбі з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми, а також з викорінення насильства щодо жінок від 2004 року. Відповідний конвенційний орган – Комісія із заохочення і захисту прав жінок та дітей – здійснює переважно моніторингові функції у цій сфері.

Отже, азійська система захисту прав людини відображає регіональні особливості, передусім, опору на спільність і невтручання. Зважаючи на рекомендаційний і консультативний харак-

тер висновків усіх органів, що складають основу механізму захисту прав, їх вплив на забезпечення прав людини обмежується підтвердженням визнання та розробкою моделей, яким можуть слідувати держави.

§ 4. Африканська система захисту прав людини

Основою африканської системи захисту прав людини виступає Африканська хартія прав людини і народів від 1981 року. Протоколом до цієї хартії передбачено створення Африканського Суду з прав людини і народів, подібного за функціями та сутністю до ЄСПЛ.

Хоча хартія було прийнята у 1984 році, а протокол до неї – у 1998, суд почав працювати лише з 2004 року, після ратифікації 15 країнами-учасницями договору. На сьогодні цей протокол ратифікували 30 держав і 8 з них погодилися на повноваження суду щодо індивідуальних заяв (від фізичних осіб та неурядових організацій).

Африканський Суд з прав людини і народів покликаний зробити регіональну систему захисту прав людини дієвою та ефективною. Судді призначаються державами, які ратифікували хартію й протокол до неї, та функціонують як незалежні. Звертатися до суду можуть держави й організації (міждержавні африканські), а у разі спеціального погодження на це державою при ратифікації названого протоколу – індивіди та неурядові організації.

Одночасно залишається діяти Африканська комісія з прав людини і народів, створена у відповідності до хартії у 1986 році. Комісія складає окремий (і з моменту створення суду паралельний судовому) механізм захисту прав. Цей орган здійснює загальний моніторинг, підготовку доповідей та рекомендацій, а також інтерпретаційних висновків щодо положень Африканської хартії прав людини і народів від 1981 року, а також застосовує спеціальні процедури щодо прав жінок, інвалідів, осіб похилого віку та корінних народів. Крім того, комісія розглядає скарги, якщо вони стосуються грубих та масових порушень прав людини і народів. Проте рішення цього органу не мають обов'язкової сили, інші

засобів впливу на держави-учасниці з боку комісії також не передбачено.

Специфічними рисами африканської системи захисту прав людини можна визначити такі:

1. Беззаперечне визнання прав народів і домінування колективних прав над індивідуальними.

2. Викладення та тлумачення прав людини разом з обов'язками щодо держави, суспільства, громади, сім'ї.

3. Особливе місце права на життя і права на розвиток в ієрархії прав.

4. Висока варіативність типів і стадій розвитку національних правових систем зі збереженням значної опори на традиційні, звичаєві, релігійні норми в останніх.

5. Розгляд прав людини як таких у контексті локальних ідеологічно-культурних особливостей.

Отже, зрушення у питаннях захисту прав у африканському регіоні дозволяють сподіватися на побудову ефективної та впливової системи захисту, проте зміни відбуваються досить повільно. Слід також враховувати різноматіність держав регіону та поширеність у них правових систем, які належать до типу релігійних і традиційних правових сімей.

МОДУЛЬ 9. ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ КОНФЛІКТІВ

Лекція 9.1. Обмеження та захист прав людини в умовах конфліктів

1. *Проблемні питання прав людини в умовах конфліктів*
2. *Застосування національних, регіональних та універсальних механізмів захисту прав в умовах конфліктів*
3. *Права людини в умовах «гібридних конфліктів»*

Ключові слова: права людини в умовах конфліктів, міжнародне гуманітарне право, право прав людини, військові конфлікти, цивільні конфлікти, «гібридні» конфлікти, міжнародні конфлікти, обмеження прав людини під час конфліктів.

§ 1. Проблемні питання прав людини в умовах конфліктів

В умовах конфліктів проблеми поваги, дотримання, реалізації та захисту прав людини набувають інших вимірів, ніж у мирний час. Зважаючи на особливі обставини, які виникають у зв'язку з конфліктами, можна вирізнити такі ключові аспекти:

1. *Забезпечення прав людини під час конфлікту.* Останній у свою чергу передбачає різні правові режими, тому його можна розділити на два напрямки.

1) *Забезпечення прав людини в зоні конфлікту.* Таке забезпечення спрямоване на осіб, що залишаються на відповідних територіях (зонах бойових дій та окупації, зонах на межі зіткнення тощо), а також тих, хто з різних причин потрапляє до зони конфлікту чи пересувається по ній.

2) *Забезпечення прав людини поза зоною конфлікту.* Воно спрямоване на осіб, які покинули зону конфлікту, осіб, які стикаються з будь-яким ураженням прав у зв'язку з конфліктом та осіб, які пов'язані з цими двома категоріями. Крім того, у державі, територія або громадяни якої постраждали від конфлікту, уся

правова, політична, соціальна система має враховувати специфіку ситуації, тому додаткові зусилля можуть знадобитися для нормального функціонування суспільства, а нормативна та правозастосовна практика потребуватиме змін.

2. *Забезпечення прав людини у постконфліктний період.* Відповідна діяльність повинна ґрунтуватися на продуманій стратегії та усвідомленні того факту, що конфлікт може бути закінчено або визнано таким, однак це не означає вирішення більшості проблем, пов'язаних з його виникненням та перебігом. Крім того, у сучасних конфліктах може бути складно вирізнити момент завершення чи відділити такий момент від припинення гострої фази конфлікту.

Забезпечення прав людини у постконфліктному суспільстві може включати застосування засобів примирення та транзитивної юстиції, спеціальні умови для використання традиційних засобів захисту порушених прав (у тому числі, амністії та покарань, відновлювальних механізмів і призначення компенсацій за винятковими правилами).

Слід сказати, що в умовах конфліктів діють інші правила до застосування обмежень прав людини. У будь-якому разі не підлягають обмеженням такі права, як право на життя, заборона катувань та такого, що принижує гідність, поведження і покарання, заборона рабства, право на свободу думки, совісті та релігії, а також право на справедливий суд.

Зокрема, Україна, як було сказано вище, оголосила про відступ від деяких зобов'язань щодо прав людини.

Так, відповідно до Заяви ВРУ «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, затвердженої Постановою ВРУ від 21 травня 2015 року № 462-VIII, у зв'язку з анексією та тимчасовою окупацією Російською Федерацією невід'ємної частини території України – Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, здійсненої внаслідок збройної агресії проти України, повну відповідальність за дотримання прав людини і виконання відповідних міжнародних договорів на анексованій та тимчасово окупованій території України несе Російська Федерація.

З огляду на збройну агресію Російської Федерації проти України за участю як регулярних Збройних Сил Російської Федерації, так і незаконних збройних формувань, керованих, контрольованих і фінансованих Російською Федерацією, на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України з квітня 2014 року підрозділи Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України та Збройних Сил України здійснюють антитерористичну операцію, яка є складовою реалізації невід'ємного права України на індивідуальну самооборону України від агресії в розумінні статті 51 Статуту ООН. Російська Федерація як держава, яка фактично окупувала і контролює частину Донецької і Луганської областей, відповідає за дотримання і захист прав людини на цих територіях як за міжнародним гуманітарним правом, так і за міжнародним правом захисту прав людини.

Попри те, що Україна не може гарантувати додержання прав людини на відповідній території в повному обсязі, права осіб мають бути забезпечені на підконтрольній Україні території, у тому числі через спеціальні тимчасові механізми.

Отже, права людини повинні бути забезпечені та здійснюватися без обмежень, незалежно від обставин, однак для умов конфлікту діють спеціальні правила та правові режими. Конфлікт не може бути підставою для відмови від прав і скасування відповідних зобов'язань щодо них, проте держава може оголосити про відступ від окремих зобов'язань на визначених територіях.

§ 2. Застосування національних, регіональних та універсальних механізмів захисту прав в умовах конфліктів

Для застосування механізмів захисту прав людини в умовах конфліктів має значення визначення природи таких конфліктів, оскільки від цього залежить нормативна та інституційна основа. Зокрема, під час збройних конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру застосовується міжнародне гуманітарне право та право прав людини. Під час незбройних конфліктів правове регулювання залежить від інтенсивності та характеру дій. Збройні конфлікти іноді ототожнюють з військовими, а незбройні з

цивільними, однак тут також має значення, які саме дії відбуваються, адже, приміром, громадянська війна може бути визнана міжнародним збройним конфліктом, а громадські протести – соціальним цивільним конфліктом.

Важливим є те, що за загальною вимогою *усі сторони конфлікту мають дотримуватися прав людини*.

У дійсності будь-який конфлікт неминуче збільшує кількість та ступінь порушень прав, тому питання механізмів їх захисту набуває особливої гостроти.

В умовах конфліктів можливі визначити такі механізми захисту прав людини:

1. *Звичайні механізми захисту прав*. До них належать усі ті механізми, що застосовуються і без умов конфлікту (судові та позасудові, національні та міжнародні, універсальні, регіональні, національні тощо).

2. *Спеціальні механізми захисту прав*. До них належать усі надзвичайні та тимчасові механізми. Ними можуть бути, приміром, спеціальні комісії та органи, польові та моніторингові місії, установи, призначені для транзитивної юстиції тощо.

Окремої уваги в умовах конфліктів потребує *захист прав вразливих груп*.

Приміром, діти беруть участь у конфліктах як некомбатанти, але також певна кількість задіяна як комбатанти. Діти, як і жінки, стають першими жертвами насильства та торгівлі людьми. По закінченні гострої фази конфлікту діти потребують спеціальної короткострокової та довгострокової допомоги (у тому числі розшуку родичів, фізичної та психічної реабілітації, компенсації шкоди, реінтеграції, участі у спеціальних програмах).

Так, згідно з Факультативним протоколом до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 2004 року визнається неприпустимим призов до національних збройних сил осіб молодше 18 років, оскільки вони мають право на особливий захист. Якщо державою допускається добровільний призов для осіб, які не досягли 18 років, то він повинен бути строго добровільним; здійснюється лише за усвідомленою згодою батьків або законних опікунів; призовники повинні бути повною мірою поінформовані про обов'язки, пов'язані з несенням такої військової

служби, а також подавати достовірні свідоцтва свого віку до їх прийняття на національну військову службу. Збройні групи, відмінні від збройних сил держави, за жодних обставин не повинні вербувати або використовувати у військових діях осіб, які не досягли 18 років.

Крім того, в *результаті конфлікту, можуть виникати нові вразливі групи*, такі як, приміром внутрішньо переміщені особи або особи, які отримали поранення чи ушкодження здоров'я у районах бойових дій, але не отримали інвалідності.

Так, у справі «Саргсян проти Азербайджану» [Minas Sargsyan v Azerbaijan, 40167/06, [2011] ECHR 2337] ЄСПЛ розглядав питання про втрату вимушеними переселенцями будинку, землі та майна.

У цій справі Мінас Саргсян і його родина, вірмени за національністю, проживали в селі Гюлістан на півночі Нагірного Карабаху, не на міжнародно визнаній території Азербайджану. У червні 1992 року село було піддано сильному обстрілу з боку азербайджанських збройних сил, і всі жителі змушені були втекти з нього.

ЄСПЛ дійшов висновку про порушення ст. 1 Протоколу № 1 (право мирно володіти своїм майном), ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя та житла) і ст. 13 Конвенції (право на ефективний засіб правового захисту).

Отже, в умовах конфлікту застосовні звичайні та спеціальні механізми захисту прав людини, які використовуються на національному, регіональному й універсальному рівнях. При цьому слід враховувати особливості захисту прав, які обумовлені підвищеною вразливістю окремих груп (і відповідно) прав та виникненням нехарактерних для неконфліктного стану викликів і соціальних спільнот.

§ 3. Права людини в умовах «гібридних конфліктів»

Невизначеність і спірний характер терміну «гібридний конфлікт» (hybrid conflict) підсилюється як його неоднозначним тлумаченням, так і повсюдним застосуванням у правових, політичних, аналітичних дискусіях, ЗМІ, публічних оффлайн і онлайн майданчиках. Діапазон розуміння феномену сучасних конфліктів у цифровому світі дуже широкий. Від заперечення терміну «гібридний

конфлікт» аж до використання терміну «Світова Гібридна Війна» для позначення новітнього глобального міжнародного протистояння, яке прийшло на зміну Холодній Війні. З іншого боку, відсутність легального терміну та правового регулювання гібридних конфліктів провокує безвідповідальне застосування нових засобів і тактик, дегуманізацію війн та недооцінку дієвості інформаційної зброї, шкода від якої може бути неспівмірною, в тому числі відкладеною у часі й такою, що підриває стійкість соціумів.

Оскільки охарактеризувати гібридні війну або конфлікт легше, ніж визначити точні терміни, слід піти шляхом визначення через сукупність притаманних їм ознак.

Такими ознаками можуть бути названі: 1) використання гібридних тактик, поєднання прихованих і відкритих, військових і невійськових дій, регулярних та нерегулярних; 2) використання цифрових технологій та особливий інформаційний супровід/висвітлення подій, який включає широкий спектр дій від дезінформації до деконструкції реальності; 3) невизначеність або непевна визначеність суб'єктів та сторін конфлікту, у тому числі за рахунок прихованої участі, віддаленої участі та великої частки недержавних акторів; 4) нечіткі просторово-часові межі конфлікту; 5) багато-поточковість дій агресора зі зміщенням акценту в бік невійськових засобів³³.

Крім того, сучасні гібридні конфлікти включають те, що можна назвати «інформаційною складовою». Вона передбачає такі елементи:

1. Зміщення точки об'єктивності у поданні інформації.
2. Непевність та невизначеність, яка має наслідком сумніви при сприйнятті інформації, її трактуванні, її сутності, дійсному розвитку подій.
3. Боротьба за довіру.

³³ Razmetaeva Y. Hybrid war, information technologies and the legal vacuum in the digital world // 5th International Conference of PhD Students and Young Researchers "How deep is your law? Brexit. Technologies. Modern conflicts". Conference papers, 27 – 28 April 2017. – Vilnius, Lithuania: Vilnius University Faculty of Law, 2017. – P. 356. – Available at: <http://lawphd.net/wp-content/uploads/2014/09/International-Conference-of-PhD-students-and-young-researchers-2017.pdf#page=355>

4. Деконструкція реальності та побудова нової псевдореальності, перш за все, в уяві адресатів інформаційного впливу.

5. Знаходження внутрішньої опори для гібридної війни (використовується будь-яка вразливість, зокрема, слабкість урядування, етнічні суперечності, міжконфесійні спори).

Питання прав людини в умовах гібридних конфліктів постають як гострі та надзвичайно актуальні.

По-перше, усім учасникам гібридного конфлікту слід дотримуватися прав людини, як і у будь-якому іншому випадку. Проте характер цих конфліктів передбачає підвищену вразливість окремих прав, а також складнощі з доведенням щодо порушень (і особливо причинно-наслідкового зв'язку),

По-друге, у гібридних конфліктах досить складно встановити учасників, розділити відповідальність приватного і публічного сектору, виокремити непрямі наслідки для прав людини.

По-третьє, внаслідок браку правових опор, до гібридних конфліктів може бути застосовне одночасно право прав людини, міжнародне гуманітарне право, національне право (з елементами продуманого тлумачення у процесі правозастосування).

Зокрема, в частині перетину з інформаційними загрозами можна окреслити три варіанти застосування права прав людини. Перший заснований на такому фундаментальному праві як *свобода вираження думки і слова*. Другий впливає з *комплексу прав, які тісно пов'язані з інформацією та успішна реалізація яких залежить від неї* (наприклад, право на приватність, право брати участь в управлінні державою). Третій показує *непряме ураження прав людини у разі прямих важких наслідків* (наприклад, право на життя і здоров'я). Але у всіх цих випадках важливо встановити зв'язки між діями у межах гібридних конфліктів і ураженням прав людини.

Небезпека гібридних загроз вимагає перегляду та реформування наявних правових і неправових моделей та механізмів, змін у національному та міжнародному праві. Серед найближчих кроків слід виділити обмеження права вето у Раді Безпеки ООН, обмежене застосування консенсусного принципу прийняття рішень та полегшення процедури блокування членства сторони-нападника у деяких міжнародних організаціях, зміна строків реакції на гібридну агресію та правил фіксації її доказів. Незалежно від того, який термін та які

характеристики будуть використані для позначення гібридних конфліктів, багато питань залишаються відкритими, оскільки їх специфіка включає невизначеність та непередбачуваність дій, учасників та наслідків, просторово-часових меж, зміщення реальності та надзвичайне нагромадження неправдивої інформації, маніпуляції свідомістю й емоційно-психічний вплив.

Отже, гібридні конфлікти є нашою новою реальністю, у якій боротьба йде у тому числі на полі загальнолюдських цінностей. При цьому інформаційна складова сучасних конфліктів, а також нерівномірна цифровізація світу не залишають іншого вибору, ніж розробка гнучких та динамічних стратегій та об'єднання зусиль навколо підтримки фундаментальних принципів та дотримання прав людини.

Лекція 9.2. Держава та права людини в умовах конфліктів

- 1. Публічний сектор і права людини: межі втручання й забезпечення в умовах конфліктів.*
- 2. Зобов'язання держави у сфері прав людини в умовах конфліктів.*
- 3. Доктрина «відповідальності щодо захисту» та права людини.*

Ключові слова: права людини та держава в умовах конфліктів, межі забезпечення прав в умовах конфліктів, допустимі втручання до прав людини в умовах конфліктів, зобов'язання держави щодо прав людини в умовах конфліктів, відступ від зобов'язань держави щодо прав людини, доктрина «відповідальності щодо захисту».

§ 1. Публічний сектор і права людини: межі втручання й забезпечення в умовах конфліктів

В питаннях втручання до прав людини та їх забезпечення в умовах конфліктів має першочергове значення встановлення зобов'язаних суб'єктів та меж їх діяльності.

Такими суб'єктами можуть виступати:

1. *Держави*. Як основний адресат прав людини і найпотужніший суб'єкт у публічному секторі, держава має забезпечувати їх реалізацію та захист, у тому числі в умовах конфліктів. При цьому під державами тут слід розуміти і ті, які безпосередньо задіяні у конфлікті, і ті, які відчувають наслідки конфлікту (наприклад, до них спрямовані потоки біженців). Забезпечення прав повинна також здійснювати держава-окупант, принаймні в обсязі негативних зобов'язань. Крім того, держави мають сприяти загальному забезпеченню прав людини як члени міжнародної спільноти.

Таке забезпечення має бути максимально можливим, а втручання до прав – мінімальним, наскільки це допустимо при дотриманні звичайних критеріїв і зважаючи на надзвичайні обставини.

Так, у справі «Цезар та інші проти України» [Tsezar and others v. Ukraine, 73590/14, [2018] ECHR 169] заявники скаржилися на порушення права на справедливий суд та права на мирне володіння майном (щодо соціальних виплат).

У цій справі заявники були зареєстровані як одержувачі соціальних виплат у різних відділеннях Пенсійного фонду України у Донецьку. Деякі заявники отримували соціальні виплати до 30 червня 2014 року, інші – до 31 серпня 2014 року. Деякі з них зареєструвалися у Департаментах праці та соціального забезпечення на територіях, які контролюються урядом і їх соціальні виплати були відновлені, деякі – не зверталися до відповідних соціальних органів.

Уряд підтвердив, що у серпні 2014 року національні суди у Донецьку не могли здійснювати свою роботу, а після внесення змін до законодавства були переведені з територій бойових дій та працювали в сусідніх регіонах. Уряд також стверджував, що заявники мали можливість виїхати на територію, контрольовану Україною, мали доступ до судів на цій території та могли, за бажанням, подати позов до суду.

Заявники не погодились, стверджуючи, що мали проблеми зі здоров'ям і не могли дістатися до судів, а також що держава не забезпечила безперешкодного в'їзду на контрольовану територію та безпеку під час поїздок туди.

ЄСПЛ нагадав, що право доступу до судів не є абсолютним, оскільки за своїм характером вимагає державного регулювання, яке

може змінюватися у часі та на місці відповідно до потреб та ресурсів спільноти та окремих осіб. Суд зазначив, що усвідомлює контекст, в якому виникла справа, зокрема, що стосується військових дій в регіоні, і що було б поверхнево розглядати факти справи без розгляду такого загального контексту. ЄСПЛ визнав, що державні органи влади іноді можуть зазнати певних труднощів у забезпеченні належного функціонування судової системи в деяких регіонах з огляду на постійні військові дії в цих регіонах. Тим не менше, на думку Суду, очікується, що органи державної влади вживатимуть відповідних заходів для вирішення проблеми, наприклад, шляхом спеціального дозволу на подання позовів до суду в іншому регіоні держави. У даній ситуації держава внесла зміни до законодавства, внаслідок чого спочатку суди у сусідніх регіонах були уповноважені розглядати справи, які в інших випадках розглядалися судами на території, яка не контролюється урядом, а потім переведені на таку територію. Обмеження цього права було обумовлено об'єктивним фактом військових дій у районах, які уряд не контролює, і, зважаючи на об'єктивні перепони, з якими стикалися українські органи влади, очевидно, не було непропорційним.

За відсутності будь-яких доказів того, що особиста ситуація заявників не дозволила їм скористатися цією системою, ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність порушення ст. 6 Конвенції.

2. *Бізнес*. Оскільки підприємства діють і в приватному, і в публічному секторі, а вплив їх на права людини досить серйозний. У зонах конфлікту зростає загроза грубих порушень прав людини, тому бізнес має сприяти забезпеченню прав, у тому числі через співпрацю з державою та неурядовими організаціями. Велике значення мають дії на стадії раннього реагування, тобто на початку конфлікту або при його явній загрозі.

3. *Міжнародні організації*. Як суб'єкти, задіяні у публічному секторі, вони сприяють забезпеченню прав людини в умовах конфліктів як безпосередньо (приміром, як інституційні елементи механізму захисту прав), так і опосередковано (приміром, через застосування спеціальних інструментів впливу на учасників конфлікту). Крім того, міжнародні організації можуть санкціонувати місії (моніторингові, миротворчі, гуманітарні тощо) і надавати відповідні мандати органам і посадовим особам.

4. *Окремі особи*, в тих межах, у яких вони можуть впливати на загальну ситуацію з правами людини. Йдеться як про посадових осіб, які мають повноваження у сфері публічної влади, так і тих осіб, які мають або набувають фактичного впливу внаслідок особливостей конфліктної ситуації (військові урядових та колективних сил, командири повстанців, лідери угруповань, тощо).

Отже, в умовах конфліктів важливо встановити, хто з суб'єктів, функціонуючих у публічному секторі, може та має забезпечувати права людини, а також які межі втручання до прав допустимі, зважаючи на обставини. При цьому головним адресатом прав залишаються держави, як окремі (учасниці конфліктів або ті, що відчують їх наслідки), так і у складі міжнародної спільноти.

§ 2. Зобов'язання держави у сфері прав людини в умовах конфліктів

Попри те, що головним зобов'язанням держави в умовах конфлікту залишається максимальне дотримання усіх зобов'язань щодо прав людини, є певні особливості, пов'язані зі специфікою конфліктних обставин.

По-перше, зобов'язання держави у сфері прав людини не зникають на усій її території, навіть якщо якась частина нею не контролюється.

По-друге, вимушений відступ від зобов'язань, про який може на за певних обставин та з дотриманням визначених умов оголосити держава, розповсюджується не на всі права людини.

По-третє, у держави, яка здійснює ефективний контроль над територією іншої держави у зв'язку з конфліктом, можуть виникати нові зобов'язання щодо прав людини.

Так, у справі «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» [Paşcu and Others v. Moldova and Russia, 48787/99, ECHR 2004-VII, [2004] ECHR 318], яка стосувалася засуджених у Придністров'ї осіб, заявники скаржилися на порушення ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд), стверджуючи, що суд, який засудив їх, не мав юрисдикції і що в будь-якому разі судові провадження, у яких їх було визнано винними, не були справедливими. Вони також

скаржилися, посилаючись на статтю 1 Першого протоколу до Конвенції, на конфіскацію їхнього майна і стверджували, що тримання їх під вартою було незаконним, на порушення статті 5 Конвенції. Пан Ілашку також стверджував, що засудження його до смертної кари становило порушення статті 2. Крім того, всі заявники скаржилися на умови тримання їх під вартою.

Вони стверджували, що органи влади Молдови несуть відповідальність за порушення, оскільки ці органи не вжили належних заходів для їх припинення. Цю відповідальність разом з Молдовою несе і Російська Федерація, оскільки територія Придністров'я перебуває *de facto* під контролем Росії, з огляду на те, що там розміщені її війська та військова техніка, і на підтримку, яку вона надає сепаратистам.

ЄСПЛ визнав, що Уряд Молдови, який є єдиним законним Урядом Республіки Молдова за міжнародним правом, не здійснював влади над частиною своєї території, яка перебуває під ефективним контролем «Молдавської Республіки Придністров'я» (яка оголосила свою незалежність у 1991 році). Однак, навіть за відсутності ефективного контролю над Придністровським регіоном, Молдова все ж таки має позитивне зобов'язання за статтею 1 Конвенції вжити заходів, у рамках своєї влади та відповідно до міжнародного права, для захисту гарантованих Конвенцією прав заявників.

Суд також визнав, що зважаючи на обставини, має місце тривалий і безперервний ланцюг відповідальності з боку Росії за долю заявників, з огляду на її триваючу політику підтримки режиму та співробітництва з ним після 5 травня 1998 року, і що після цієї дати Росія не зробила жодної спроби для виправлення ситуації, в якій заявники опинилися через дії уповноважених осіб Росії, і не вжила ніяких заходів, щоб запобігти вчиненню стверджуваних порушень. Отже, заявники перебували під «юрисдикцією» Росії і настає її відповідальність стосовно оскаржуваних дій.

Слід зазначити, що держава має прагнути відновити ефективний контроль над своєю територією, у тому числі для повного забезпечення прав людини.

В умовах конфлікту у держави також виникають специфічні зобов'язання щодо прав людини, відмінні від тих, яких вона дотримується у мирний час і пов'язані з такими аспектами, як:

застосування сили, ведення бойових дій та проведення спеціальних операцій (наприклад, застосування летальної зброї); грубе порушення прав людини (наприклад, геноцид); виникнення особливих вразливих груп (наприклад, біженців з зони конфлікту); наслідки конфлікту (наприклад, роззброєння). Подібні зобов'язання виникають як у держави, що виступає стороною конфлікту або на території якої він ведеться, так і держави, яка якимось чином задіяна у конфлікті чи впливає на нього (не обов'язково у вигляді окупації, ведення бойових дій, але й надання підтримки).

В цілому, на державу в умовах конфліктів покладаються підвищені зобов'язання, однак враховується дійсне вжиття державою усіх належних та розумних заходів щодо їх виконання.

Так, у справі «Хлебик проти України» [Khlebiuk v. Ukraine, 2945/16, [2017] ECHR 716] заявник заявляв, що його ув'язнення за обставин, коли суди не в змозі розглянути апеляційну заяву, в якій він оскаржив свій вирок (внаслідок перебування його справи на території, яка не підконтрольна уряду України), суперечить вимогам ст. 5 Конвенції, а також, що було порушено ст. 6 внаслідок того, що державні органи влади не в змозі забезпечити виконання вимог законодавства в частині розгляду апеляцій.

У цій справі 30 квітня 2013 року Алчевський суд Луганської області виніс вирок та засудив до восьми років і дев'яти місяців позбавлення волі, відлік якого починався з 1 травня 2010 року (дата, коли його заарештували), а також було ухвалено рішення про конфіскацію його майна. 14 травня 2013 року сестра заявника, діючи як його непрофесійний захисник, оскаржила рішення суду в Апеляційному суді Луганської області. На початку квітня 2014 року збройні угруповання почали захоплювати офіційні будівлі в Донецькій та Луганській областях й заявляти про створення самопроголошених утворень, відомих як «Донецька Народна Республіка» та «Луганська Народна Республіка». Внаслідок масштабних військових дій у період з травня по серпень 2015 року уряду України вдалося повернути під свій контроль деякі території Донецької та Луганської областей, але з того часу певні частини цих регіонів залишилися не підконтрольними, у тому числі Перевальський район (там, де були скоєні злочини, за які заявника було засуджено), м. Алчевськ (там, де тривав судовий розгляд справи

заявника та його було визнано винним) та м. Луганськ (там, де розташовано Апеляційний суд). Матеріали провадження були втрачені.

ЄСПЛ підкреслив, що обсяг розгляду справи є обмеженим тим фактом, що застосування спрямоване лише проти України. Суд зауважив, що незаперечним є те, що заявник був спроможний подати апеляцію проти свого засудження, і ця апеляція була прийнята до розгляду по суті. Також незаперечним є те, що головною причиною того, чому справа заявника до цього часу не була розглянута апеляційним судом є те, що матеріали його справи не доступні через воєнні дії на території, яку уряд не контролює.

В результаті суд постановив, що не було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

Отже, зобов'язання держави щодо прав людини в умовах конфліктів охоплюють як звичайні обов'язки, так і специфічні. Дотримання їх залежить від статусу держави у конфлікті та контролю над територією (юрисдикції). У тому числі додаткові зобов'язання в сфері прав людини можуть виникати у держави, яка контролює певну територію, навіть якщо це не можна назвати окупацією.

§ 3. Доктрина «відповідальності щодо захисту» та права людини

Розвиток теоретичних концепцій та практики захисту прав людини зумовлює появу нових доктринальних підходів до забезпечення прав людини в умовах конфліктів, зобов'язань держави та бізнесу, а також ролі міжнародної спільноти. Одним з таких підходів є доктрина «відповідальності щодо захисту» (responsibility to protect, R2P). Цей термін не усталений, тому використовують також формулювання «відповідальність за захист» і «відповідальність із захисту».

Вона побудована на розумінні того, що кожна держава має захищати тих, хто знаходиться під її юрисдикцією населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності, у тому числі застосовувати своєчасні, належні, доречні та необхідні заходи запобігання. У цьому державі повинна допомагати міжнародна спільнота, зосереджуючись, перш за все, на

попередженні конфліктів та мирних засобах їх розв'язання. У разі, якщо державі явно не вдається здійснювати захист прав людини від грубих порушень, а міжнародній спільноті – допомогти без прямого військового втручання, допускається вжиття своєчасних та рішучих заходів, зокрема колективного (спільного) використання сили.

Численні виклики правам людини та конфлікти, які нарастають по всьому світу, а також нові способи ураження прав, показали нездатність наявної системи справлятися з цими випадками. Доктрина відповідальності щодо захисту намагається заповнити прогалини та надати дієві засоби для покращення ситуації.

Ця доктрина пропонує *стандарти дотримання державами та міжнародною спільнотою обов'язків щодо захисту від грубих порушень прав людини*. Передбачається, що її можна застосувати у ситуаціях, які ризикують «зайти у глухий кут» та розтягнутися у часі як масові та повсюдні порушення прав на певній території. При цьому території, на яких відновлюється правопорядок при підтримці інших держав або міжнародної спільноті повинні бути повернені під контроль законної (ілегітимної) суверенної влади а у разі неможливості цього – управлятися під мандатом ООН.

Доктрина відповідальності щодо захисту *включає три типи обов'язків*:

1. Обов'язок запобігати (responsibility to prevent), який включає передусім раннє попередження та аналіз ситуації.

2. Обов'язок реагувати (responsibility to react), у тому числі, застосування військових заходів та ухвалення рішення про інтервенцію.

3. Обов'язок відновлювати (responsibility to rebuilt), який охоплює так звані «постінтервентні» обов'язки, належне управління під юрисдикцією ООН, а також межі окупації.

Перелічені обов'язки мають застосовуватися послідовно та комплексно у разі грубих порушень прав людини.

Зважаючи на принципи поваги до суверенітету та невтручання, названа доктрина має відповісти на головне питання: коли втручання до внутрішніх справ держави допустиме? І відповідь лежить у площині прав людини: коли відбуваються *серйозні, грубі*

та масові порушення прав людини, і їх неможливо припинити силами держави (внаслідок конфліктів різного типу).

В межах доктрини відповідальності щодо захисту пропонується *низка критеріїв застосування сили при військовій інтервенції*.

Вирізняють такі критерії: *обґрунтована причина* (наприклад, серйозні та масові порушення прав людини при одночасній неспроможності держави їм протидіяти); *наявність уповноваженого суб'єкта*, який повинен санкціонувати інтервенцію (наприклад, Рада Безпеки ООН); *правильні (належні) наміри* (наприклад, припинення людських страждань); *застосування «останнього ресурсу» або «останньої надії»* (до інтервенції усі ресурси та засоби мирного вирішення або попередження конфлікту й, відповідно, гуманітарної кризи повинні бути використані); *пропорційність засобів* (наприклад, мінімально необхідна тривалість інтервенції); *розумні перспективи* (шанс на успіх інтервенції, наприклад, для врятування багатьох життів, повинен бути реальним).

Незважаючи на вироблення низки критеріїв, питання застосування доктрини залишається відкритим внаслідок високого ризику зловживань і використання її можливостей не за призначенням. Разом з тим, доктрина відповідальності щодо захисту пропонує більш продумані, ефективні та контрольовані інструменти, ніж концепції справедливої війни або гуманітарної інтервенції.

Отже, доктрина відповідальності щодо захисту може бути потенційно застосовною за умови серйозних, грубих і масових порушень прав людини. При цьому повинні бути дотримані критерії, які забезпечують застосування без зловживань.

ТЕЗИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ (семінари, дискусії, колоквіуми)

1. Теорія прав людини

Тема семінару-дискусії № 1.1 (*за вибором*)
«Права людини в юридичній професії»
(2 години)

Питання для дискусії:

1. Значення прав людини для юридичної професії.
2. Етичні аспекти професійної діяльності юриста-правозахисника.
3. Державні та недержавні інститути та захист прав людини.
4. Проблеми правозахисної діяльності у різних правових системах.

Модельні справи ЄСПЛ: «Юрій Миколайович Іванов проти України», Заява N 40450/04 [Ivanov v. Ukraine, no. 40450/04, ECtHR (Fifth Section), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 15.10.2009]; «Пол та Одрі Едвардс проти Сполученого Королівства» від 14 березня 2002 р., заява № 46477/99 [Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom, 46477/99 [2002] ECHR 303 (14 March 2002)]; «X і Y проти Нідерландів» [X and Y v Netherlands, Judgment (Merits and Just Satisfaction), Case No 16/1983/72/110, App No 8978/80 (A/91), [1985] ECHR 4, (1986) 8 EHRR 235, IHRL 51 (ECHR 1985)].

Модельні справи інших судів: «Ріггс проти Палмера» [Riggs v. Palmer, 115 N.Y. 506 (1889), the Court of Appeals of New York].

Тема колоквіуму № 1.2
«Універсальність концепції прав людини»
(4 години)

1. Концепція прав людини у правовій традиції.
2. Сучасна доктрина прав людини.
3. Автономія особистості та моральна основа прав людини.
4. Права людини як загальнолюдська цінність. Концепції релятивізму та універсалізму.

5. Універсальний характер прав людини та інтерпретації прав у різних правових системах.

Модельні справи ЄСПЛ: «Торгерсон проти Ісландії» [Thorgeir Thorgeirson v. Iceland, app. no 47/1991/299/370, Judgment 25 June 1992]; «Observer and Guardian» проти Сполученого Королівства» [The Observer and Guardian v. The United Kingdom, 51/1990/242/313, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 October 1991]; «А., В. and С. проти Ірландії» [A., B. and C. v. Ireland, Application no. 25579/05, 16 December 2010 25579/05, [2010] ECHR 2032, (2011) 53 EHRR 13, [2011] 3 FCR 244, 29 BHRC 423].

Модельні справи інших судів: «Kannibale von Rotenburg» BGH 2 StR 518/06 – Beschluss vom 7. Februar 2007 (LG Frankfurt); «Перес проти Шарпа» [Perez v. Sharp, 32 Cal.2d 711, 198 P.2d 17, 1948, the Supreme Court of California].

Тема семінарського заняття № 1.3 (за вибором)

«Механізми захисту прав людини»

(2 години)

1. Універсальні механізми захисту прав людини.
2. Регіональні механізми захисту прав людини.
3. Національні механізми захисту прав людини.
4. Міжнародні правозахисні організації та неурядові організації в механізмі громадського моніторингу дотримання та забезпечення прав людини.

Модельні справи ЄСПЛ: «Оліарі та інші проти Італії» [Oliari and Others v. Italy, application no. 18766/11 and 36030/11) 18766/11 36030/11 – Chamber Judgment, [2015] ECHR 716], «Делькур проти Бельгії» [Delcourt v. Belgium, 2689/65; [1970] ECHR 1; (1970) 1 EHRR 355; [1970] ECHR 1 17 Jan 1970], «Белле проти Франції» [Bellet v. France, no. 23805/94, ECHR 4 December 1995], «Юрій Миколайович Іванов проти України», Заява N 40450/04 [Ivanov v. Ukraine, no. 40450/04, ECtHR (Fifth Section), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 15.10.2009]; «Церква села Сосулівка проти України» [Tserkva Sela Sosulivka v. Ukraine, Application no. 37878/02, judgment of European Court of Human Rights of 28 February 2008].

Модельні справи інших судів: Loving v. Virginia [Richard Perry Loving, Mildred Jeter Loving v. Virginia, 388 U.S. 1, 87 S. Ct. 1817; 18 L. Ed. 2d 1010; 1967 U.S. LEXIS 1082, Supreme Court of the United States].

2. Універсальний каталог прав людини

Тема колоквіуму № 2.1 (за вибором)

«Каталог особистих прав людини»

(4 години)

Право на життя, його генеза, видова приналежність, основні властивості. Право на життя у документах ООН та регіональних правозахисних стандартах: порівняльний вимір. Право на життя та питання біоетики. Заборона катувань та її основні властивості. Розмежування понять «катування» та «нелюдське, чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання». Мінімальний рівень жорстокості. Видача чи висилка особи. Тягар доведення і критерій доведеності. Право на свободу і особисту недоторканість. Універсальні та регіональні стандарти права на свободу і особисту недоторканість у порівняльній перспективі. Права на приватність, питання його юридичного визнання та основні складові. Інформаційний аспект права на повагу до приватного життя. Захист права на фізичну і психічну недоторканість у контексті права на приватність. Зміст понять «сім'я» та «сімейне життя». Особливості права на шлюб та створення сім'ї. Відносини між батьками й дітьми в аспекті права на приватність. Загальна характеристика свободи думки, совісті та віросповідання, її елементи. Свобода сповідати релігію і нерелігійні світогляди, а також свобода змінювати їх. Абсолютний характер свободи переконань: внутрішній аспект. Свобода вираження поглядів. Свобода дотримуватися своїх поглядів. Право утримуватися від вираження поглядів. Свобода одержувати інформацію та ідеї. Свобода преси. Свобода зібрань та об'єднання: основні властивості, видові характеристики, захист у міжнародному праві. Поняття «зібрання». Автономна концепція «об'єднання».

Модельні справи ЄСПЛ: «Лоулес проти Ірландії» [Lawless v. Ireland, Judgment on Merits, App no 332/57 (A/3), [1961] ECHR 2,

(1961) 1 EHRR 15, IHRL 1 (ECHR 1961), 1st July 1961, European Court of Human Rights [ECHR]; «Рууснен проти Фінляндії» [Ruusunen v. Finland, 73579/10 – Chamber Judgment, [2014] ECHR 35]; «С.А.С. проти Франції» [S.A.S. v. France, [2014] ECHR 695]; «Во проти Франції» [Vo v. France, Center for Reproductive Rights (intervening) and Family Planning Association (intervening), Judgment, Merits, App No 53924/00, ECHR 2004-VIII, [2004] ECHR 326, (2005) 40 EHRR 12, IHRL 3269 (ECHR 2004); Grand Chamber [ECHR]; «Юрій Ілларіонович Щокін проти України» (Заява № 4299/03) від 3 жовтня 2013 року [Yuriy Illarionovich Shchokin v Ukraine: ECHR 3 Oct 2013. August 3, 2016 dls Off Human Rights, 4299/03 (French text) – Chamber Judgment, [2013] ECHR 916].

Модельні справи інших судів: Cassidy v. Daily Mirror: CA 1929, [1929] 2 KB 331.

Тема семінарського заняття № 2.2 (за вибором)

«Заборона дискримінації»

(2 години)

1. Базові поняття: дискримінація, пряма дискримінація, непряма дискримінація, спеціальні тимчасові заходи (позитивні дії).

2. «Захищені ознаки»: стать, вік, національність, мова, етнічне походження, колір шкіри, обмежені фізичні можливості (інвалідність), сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, релігійні, ідеологічні або політичні переконання тощо.

3. Основні міжнародні і європейські документи, що гарантують захист від дискримінації.

4. Вплив стереотипів на юридично значущі рішення та шляхи їх подолання.

5. Тест на дискримінацію як засіб її ідентифікації.

Модельні справи ЄСПЛ: «Бельгійська мовна справа» [Belgian Linguistic case (No. 2) (1968) 1 EHRR 252]; «Евейда проти Сполученого Королівства» [Eweida and Others v. the United Kingdom, (nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10), judgment of 15 January 2013, (2013) 57 EHRR 8, [2013] ECHR 37, 34 BHRC 519, 57 EHRR 8, [2013] IRLR 231, [2013] Eq LR 264]; «Карсон та інші проти

Сполученого Королівства» [Carson and Others v The United Kingdom, [2010] ECHR 338, 42184/05, (2010) 51 EHRR 13, 29 BHRC 22].

Модельні справи інших судів: Brown v. Board of Education of Topeka, 347 U.S. 483 (1954); Fisher v. University of Texas at Austin, 570 U.S. (2013).

Тема семінарського заняття № 2.3 (за вибором)

«Особливості політичних прав людини»

(2 години)

1. Принципи демократичної держави в сфері політичних прав людини.
2. Прийняття політичних рішень та участь в управлінні державою носіями політичних прав.
3. Право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації.
4. Право на мирні зібрання: специфіка здійснення.
5. Право на свободу вираження як елемент реалізації політичних прав.
6. Судова практика щодо захисту окремих політичних прав.

Модельні справи ЄСПЛ: «United Civil Aviation Trade Union and Csorba проти Угорщини» [United Civil Aviation Trade Union And Csorba v Hungary: ECHR 22 May 2018. June 20, 2018 dls Off Human Rights, Jury, 27585/13, [2018] ECHR 422]; «Веренцов проти України» [Vyarentsov v. Ukraine, 20372/11 [2013] ECHR 474]; «Шмушкович проти України» [Shmushkovych v Ukraine, 3276/10 – Chamber Judgment, [2013] ECHR 1138].

Модельні справи інших судів: National Association for the Advancement of Colored People v. Alabama, 357 US 449 (1958) [78 S. Ct. 1163; 2 L. Ed. 2d 1488; 1958 U.S. LEXIS 1802].

Тема семінарського заняття № 2.4 (за вибором)

«Міжнародні та національні стандарти щодо соціально-економічних прав людини»

(2 години)

1. Соціально-економічні стандарти та права людини
2. Права соціально незахищених груп людей. Права меншин.

3. Особливості здійснення та захисту права власності.
4. Межі соціального захисту та патерналізм.
5. Право на гідний рівень життя.

Модельні справи ЄСПЛ: «Сук проти України» [Suk v. Ukraine, 10972/05, [2011] ECHR 441]; «Ботта проти Італії Botta v. Italy» [(1998) 26 EHRR 241]; «Дюкло проти Франції» [Duclos v. France, 90/1995/595/682-684, Council of Europe: European Court of Human Rights, 26 November 1996].

Модельні справи інших судів: Secretary of State for Defence v MS: UTAА 22 Jan 2010, [2010] UKUT 14 (AAC); Goldberg v. Kelly, 397 U. S. 254 (1970).

Тема семінарського заняття № 2.5 (за вибором)
**«Процесуальні права як спосіб забезпечення
фундаментальних прав людини»**
(2 години)

Загальні принципи права та процесуальні права. Право на повагу до гідності. Право на свободу пересування. Заборона тортур. Процесуальні норми як гарантії прав. Гарантії реалізації процесуальних прав. Недоліки застосування процесуального законодавства в сфері прав людини. Право на захист як базове для процесуальних прав людини. Права людини у цивільному процесі. Права людини у кримінальному процесі. Права людини у адміністративному процесі. Пропорційність застосованих заходів та легітимна мета.

Модельні справи ЄСПЛ: «Ель-Масрі проти колишньої Югославської Республіки Македонія» [El-Masri v. the former Yugoslav Republic of Macedonia, 39630/09 – HEJUD, [2012] ECHR 2067]; «Sancaklı проти Туреччини» [Sancaklı v. Turkey, 1385/07, [2018] ECHR 393].

Модельні справи інших судів: Long, Regina (on The Application of) v. Secretary of State for Defence: Admn 15 Jul 2014, [2014] EWHC 2391; Gentle, Regina (on the Application of) and Another v. The Prime Minister and Another: HL 9 Apr 2008, [2008] UKHL 20, Times 10-Apr-2008, [2008] 2 WLR 879, [2008] 1 AC 1356, [2008] UKHRR 822, [2008] HRLR 27.

3. Права людини в європейській юриспруденції

Тема колоквиуму № 3.1

«Специфіка європейської юриспруденції»

(4 години)

Вплив праворозуміння на особливості європейської юриспруденції. Права людини, верховенство права та демократія як основоположні цінності європейського публічного правопорядку. Загальні принципи європейського права та їх застосування. Документи Ради Європи та Європейського Союзу в сфері прав людини.

Модельні справи ЄСПЛ: «Хендсайд проти Сполученого Королівства» [Handyside v. the United Kingdom, 5493/72, (1976) 1 EHRR 737, [1976] ECHR 5]; «Круслен проти Франції» [Series A No 176-B; Application No 11801/85, (1990) 12 EHRR 547 24 APRIL 1990]; «Олссон проти Швеції» [Olsson v. Sweden, Series A No 130, 10465/83, (1988) 11 EHRR 259]; «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» [Sunday Times v. the United Kingdom, 6538/74, (1979) 2 EHRR 245, [1979] ECHR 1].

Модельні справи інших судів: «Stauder v. City of Ulm» [(1969) Case 29/69].

Тема семінарського заняття № 3.2

«Захист прав людини в Європейському Союзі»

(2 години)

1. Джерела права ЄС та проблеми правозастосування.
2. Документи Європейського Союзу в сфері прав людини.
3. Основні регіональні стандарти щодо прав людини. Хартія основних прав ЄС.
4. Судова практика ЄСПЛ як джерело права та теоретичної юриспруденції.

Модельні справи ЄСПЛ: «Мюллер та інші проти Швейцарії» [Muller and Others v. Switzerland, 10737/84, [1988] ECHR 5, (1988) 13 EHRR 212]; «Янковскіс проти Литви» [Jankovskis v. Lithuania, 21575/08 (Judgment (Merits and Just Satisfaction): Court (Fourth

Section)), [2017] ECHR 55]; *Al-Nashif v. Bulgaria*, [App. 50963/99, 20 June 2002, (2003) 36 EHRR 655].

Модельні справи інших судів: «*Re Wünsche Handelsgesellschaft (Solange II)*» [(22 October 1986) BVerfGE, [1987] 3 CMLR 225]; *National Panasonic (UK) Limited v. Commission of the European Communities* [Case 136/79, ECLI:EU:C:1980:169].

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини як механізм захисту прав

Тема семінарського заняття № 4.1 (за вибором)
«Закріплення та тлумачення прав людини у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод»
(2 години)

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та протоколи до неї.

2. Особливості тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

3. Зміст і обсяг прав людини відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

4. Проблеми застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Модельні справи ЄСПЛ: «*Голдер проти Сполученого Королівства*» [*Golder v. the United Kingdom*, 4451/70, [1975] 1 EHRR 524, [1975] ECHR 1]; «*Ассанідзе проти Грузії*» [*Assanidze v. Georgia*, App No 71503/01, ECHR 2004-II, [2004] ECHR 140, (2004) 39 EHRR 32, (2004) 39 EHRR 653, IHRL 3183 (ECHR 2004), Grand Chamber [ECHR]; «*Тіпер проти Сполученого Королівства*» [*Tyler v. The United Kingdom*, 5856/72, (1978) 2 EHRR 1, [1978] ECHR 2]; «*Маркк проти Бельгії*» [*Marckx v. Belgium*, 6833/74, (1979) 2 EHRR 330, [1979] ECHR 2]; «*Банкович проти Бельгії*» [*Bankovic v. Belgium (Bankovic and Others v. Belgium and 16 Other States)*, 52207/99, (2001) 11 BHRC 435, [2001] ECHR 890, (2007) 44 EHRR SE5]; «*Бурдов проти Росії*» [*Burdov v. Russia*, App no 33509/04, IHRL 181 (ECHR 2009), 15th January 2009, European Court of Human Rights [ECHR].

Тема семінарського заняття № 4.2 (за вибором)
«Права людини у практиці Європейського суду з прав людини»
(2 години)

1. Компетенція ЄСПЛ.
2. Судова практика ЄСПЛ як джерело права.
3. Види рішень ЄСПЛ та їх значення.
4. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя в різних державах.
5. Вплив практики ЄСПЛ у сфері прав людини на розвиток концепції прав.

Модельні справи ЄСПЛ: «Коссі проти Сполученого Королівства» [Cossey v. United Kingdom, App no 10843/84, (A/184), [1990] ECHR 21, (1991) 13 EHRR 622]; «Ріс проти Сполученого Королівства» [Rees v. The United Kingdom, 9532/81, (1987) 9 EHRR 56, [1986] ECHR 11]; «Марія Атанасіу та інші проти Румунії» [Maria Atanasiu and Others v. Romania, 30767/05 and. 33800/06. Judgment 12.10.2010 [Section III], «Сімалдоне проти Італії» [Simaldone v. Italy, Application No. 22644/03, Judgment of 31 March 2009, 31-32, ECHR 2003-VI], «Йорданова та інші проти Болгарії» [Yordanova and Others v. Bulgaria, Application No 25446/06, Merits and Just Satisfaction, 24 April 2012].

Тема колоквіуму № 4.3
«Застосування Конвенції та практики Європейського суду з прав людини як джерел права в Європейському Союзі та Україні»
(4 години)

Джерела права Європейського Союзу. Право Європейського Союзу та право держав-членів ЄС: питання юрисдикції. Джерела права в Україні. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика ЄСПЛ як джерела права. Проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини в Європейському Союзі та Україні. Зміни у національному правозастосуванні у світлі Угоди про Асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншого боку, від 21 березня 2014 р. і 27 червня 2014 р.

Модельні справи ЄСПЛ: «Ейрі проти Ірландії» [Airey v Ireland, Judgment, Merits, App. no 6289/73 (A/32), [1979] ECHR 3]; «Бурмич та інші проти України» [Burmich and others v. Ukraine, Applications nos. 46852/13 et al., judgment of the ECtHR of 12 October 2017, ECHR 307 (2017)], Олександр Волков проти України [Oleksandr Volkov v. Ukraine, 21722/11. Judgment 9.1.2013 [Section V]; «Броньовський проти Польщі» [Broniowski v. Poland (friendly settlement) [GC] – 31443/96. Judgment 28.9.2005 [GC]; «Нагметов проти Росії» [Nagmetov v. Russia, 35589/08 (Judgment : Violation of Article 2 – Right to life (Article 2-1 – Life) (Substantive aspect) Violation of Article 2 – Right to life, [2017] ECHR 301].

5. Зобов'язання держави в сфері прав людини

Тема семінарського заняття № 5.1

«Зобов'язання держави в сфері прав людини та відповідальність за їх порушення»

(2 години)

1. Межі втручання держави у здійснення прав людини і межі розсуду держави в питаннях їх захисту.
2. Особливості негативних і позитивних зобов'язань держави.
3. Судові механізми захисту прав людини, порушених державою.
4. Позасудові механізми захисту прав людини, порушених державою.
5. Відповідальність держави та компенсація за порушення нею прав людини.

Модельні справи ЄСПЛ: «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» [James and others v. the United Kingdom, No. 8793/79 [1986] ECHR 2 (21 February 1986)], «Ейрі проти Ірландії» [Airey v Ireland, Judgment, Merits, App. no 6289/73 (A/32), [1979] ECHR 3], «Макартіс проти Греції» [Makaratzis v. Greece, Application no. 50385/99, 20 December 2004, (2004) 41 EHRR 1092], «Осман проти Сполученого Королівства» [Osman v. United Kingdom, 87/1997/871/1083, [1998] ECRR 101], «Веренцов проти України» від

11.04.2013 р., заява № 20372/11 [Vyerentsov v. Ukraine, no. 20372/11, 11 April 2013], «Нечипорук та Йонкало проти України», Заява № 42310/04 [Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, no. 42310/04, 21 April 2011], «Швидка проти України», рішення від 30.10.2014 р., заява № 17888/12, [Shvydka v. Ukraine, no. 17888/12, ECtHR (Fifth Section), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 30.10.2014].

Модельні справи інших судів: «Веласкес Родрігес проти Гондурасу», Міжамериканський суд з прав людини [Velásquez-Rodríguez v. Honduras, Judgment of July 29, 1988. (Merits), Inter-American Court of Human Rights].

6. Зобов'язання бізнесу в сфері прав людини

Тема семінарського заняття № 6.1

«Бізнес і практики в сфері прав людини»

(2 години)

1. Універсальні стандарти прав людини та ведення підприємницької діяльності.
2. Бізнес і практики захисту прав людини: особливості у національній правовій системі та стандарти ЄС.
3. Права споживача та концепція розумності.
4. Позасудові механізми захисту прав людини у бізнес-діяльності.
5. Специфіка захисту прав людини в процесі укладення та оспорювання угод.
6. Способи відновлення порушених прав людини в бізнес-діяльності.

Модельні справи ЄСПЛ: «Делфі АС» проти Естонії», [Delfi AS v. Estonia, No. 64569/09, ECHR, June 16, 2015].

Модельні справи інших судів: «Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.», 133 S.Ct. 1659 (2013), was a United States Supreme Court decision in which the court found that the Alien Tort Claims Act presumptively does not apply extraterritorially; «Okpabi and others v. Royal Dutch Shell Plc and another» [Case No: A1/2017/0407 and 0406, Royal Courts of Justice, [2018] EWCA Civ 191]; Yahoo! Inc. v. La Ligue Contre Le Racisme et L'Antisemitisme [145 F. Supp. 2d 1168,

1180 (N.D. Cal. 2001) & 169 F. Supp. 2d 1181, 1194 (N.D. Cal. 2001), aff'd, 379 F.3d 1120 (9th Cir. 2004, rehearing en banc granted, 399 F.3d 1010 (9th Cir. 2005), rev'd and remanded, 433 F.3d 1199 (9th Cir. 2006)]; «Генінгсен проти Блюмфілд Моторс» [Henningsen v. Bloomfield Motors, Inc., 32 N.J. 358, 161 A.2d 69 (N.J. 1960), the New Jersey Supreme Court]; «Сінделл проти Лабораторій Ебботт» [Sindell v. Abbott Laboratories, 26 Cal. 3d 588 (1980); 607 P.2d 924, 26 Cal. 3d 588, 163 Cal. RPTR. 132]; «Escola v. Coca-Cola Bottling Co.» [24 Cal.2d 453, 150 P.2d 436 (1944), the Supreme Court of California]; «Greenman v. Yuba Power Products» [59 Cal. 2d 57 (1963), L. A. 26976, the Supreme Court of California].

7. Національні засоби захисту прав людини

Тема семінарського заняття № 7.1

«Розуміння змісту, реалізація та захист прав людини на національному рівні»

(2 години)

1. Публічна влада та права людини в Україні.
2. Соціально-економічні права як права людини. Захист соціально-економічних прав та його межі.
3. Колективна реалізація прав на національному рівні.
4. Право на захист і справедливе правосуддя у національній правовій системі.

Модельні справи ЄСПЛ: «Арская проти України» [Arskaya v. Ukraine, 45076/05 – Chamber Judgment, [2013] ECHR 1235]; «Мельник проти України» [Melnik v. Ukraine, 28 March 2006, no. 72286/01 (Second Section) ECHR]; «Буглов проти України» [Buglov v. Ukraine, 28825/02 – Chamber Judgment, [2014] ECHR 748]; Коктиш проти України [Koktysh v. Ukraine, 43707/07, [2009] ECHR 2054, IHRL 3702 (ECHR 2009)].

Модельні справи інших судів: «Справа про виплату пенсій внутрішньо переміщеним особам» [Верховний Суд України, рішення від 06.02.2018, № 263/7763/17]; «Справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних

обрядів, церемоній та процесій» [Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016].

8. Особливості утвердження прав людини в окремих зарубіжних країнах.

Тема семінарського заняття № 8.1

«Розвиток концепції прав людини та правозахисної діяльності у зарубіжних країнах»

(2 години)

1. Історія розвитку концепції прав людини у зарубіжних країнах.
2. Західноєвропейські та альтернативні концепції прав людини.
3. Закріплення та гарантування прав людини у державах зі сталими демократичними традиціями та державах, що прагнуть стати демократичними.
4. Особливості судового та позасудового захисту прав людини у зарубіжних країнах.

Модельні справи ЄСПЛ: «Гароді проти Франції» [Garaudy v. France, No. 65831/01, ECHR 2003IX]; «Дельфі АС проти Естонії» [Delfi AS v. Estonia, No. 64569/09, ECHR, June 16, 2015].

Модельні справи інших судів: Judgment of the Supreme Court of Sweden, Case No. B 1050-05, issued in Stockholm on 29 November 2005; «Снайдер проти Фелпса» [Snyder v. Phelps, 562 U.S. 443 (2011)]; «Консервація особи Роберта Вендланда» [Conservatorship of the Person of Robert Wendland, 26 Cal. 4th 519, 28 P.3d 151 (2001)].

Тема колоквиуму № 8.2

«Специфіка захисту прав людини в основних правових сім'ях сучасності»

(4 години)

Основні правові сім'ї сучасності. Підходи до розуміння, закріплення, здійснення та захисту прав людини у різних правових сім'ях. Права людини та правозахисна діяльність у романо-германській правовій сім'ї. Права людини та правозахисна діяльність у англо-американській правовій сім'ї. Права людини у релігійній правовій сім'ї. Права людини у традиційній правовій сім'ї.

Модельні справи ЄСПЛ: «Круслен проти Франції» [Kruslin v. France, 11801/85, (1990) 12 EHRR 547 24 APRIL 1990]; «Голфорд проти Британії» [Halford v. the United Kingdom, 20605/92, Case No 73/1996/692/884, 1997-III, (1998) 24 EHRR 523, [1997] ECHR 32, [1997] IRLR 471].

Модельні справи інших судів: Brown v. Board of Education of Topeka [347 U.S. 483 (1954)] ; Loving v. Virginia [Richard Perry Loving, Mildred Jeter Loving v. Virginia, 388 U.S. 1, 87 S. Ct. 1817; 18 L. Ed. 2d 1010; 1967 U.S. LEXIS 1082, Supreme Court of the United States]; Hollingsworth v. Perry [570 U.S., 133 S.Ct. 2652, Decided June 26, 2013, Supreme Court of the United States]; Obergefell v. Hodges [576 U.S. (2015), Decided June 26, 2015, Supreme Court of the United States]; Silverthorne Lumber Co. v. United States [251 U.S. 385 (1920)]; Miranda v. Arizona [384 U.S. 436 (1966)]; «Торгівельний центр Прунейар проти Робінса» [Pruneyard Shopping Centre v. Robins, 447 U.S. 74 (1980)].

9. Права людини в умовах конфліктів

Тема семінарського заняття № 9.1

«Права людини в умовах конфліктів»

(2 години)

1. Кваліфікація конфліктів та проблеми застосування права.
2. Порухення прав людини в умовах збройних конфліктів.
3. Міждержавні та внутрішньодержавні конфлікти: питання забезпечення прав людини.
4. Зобов'язання держави в умовах конфліктів.
5. Проблеми притягнення до відповідальності за порушення прав людини в умовах конфліктів.

Модельні справи ЄСПЛ: «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» [Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia, 48787/99, ECHR 2004-VII, [2004] ECHR 318], «Лоїзиду проти Туреччини» [Loizidou v. Turkey, 15318/89, Case No 40/1993/435/514, A/310, [1995] ECHR 10]; «Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства» [Al-Skeini and Others v. The United Kingdom, 55721/07, [2011] ECHR 1093, 30 BHRC 561, (2011) 53 EHRR 18]; «Янг, Джеймс та Вебстер

проти Сполученого Королівства» [Young, James and Webster v. the United Kingdom, 7806/77, 7601/76, (1981) 4 EHRR 38, [1981] ECHR 4]; «Чірагов та інші проти Вірменії» [Elkhan Chiragov And Others v Armenia, 13216/05, [2011] ECHR 2338]; «Саргсян проти Азербайджану» [Minas Sargsyan v Azerbaijan, 40167/06, [2011] ECHR 2337].

Модельні справи інших судів: Smith and Others v. The Ministry of Defence SC (Bailii, [2013] UKSC 41, [2013] WLR(D) 239, Bailii Summary, [2014] AC 52, [2013] 4 All ER 794, [2014] 1 AC 52, [2013] 3 WLR 69, [2013] HRLR 27, [2014] PIQR P2, SC, SC Summary, WLRD).

Тема круглого столу № 9.2

«Стан дотримання прав людини в Україні»

(4 години)

Круглий стіл за участі представників правозахисних організацій. Питання для обговорення:

1. Стан дотримання прав людини в Україні: інформація від держави.
2. Стан дотримання прав людини в Україні: інформація від інституцій громадянського суспільства.
3. Показники дотримання окремих прав людини в Україні за даними міжнародних організацій.
4. Відповідальність за дотримання прав людини в Україні під час конфлікту.

Модельні справи ЄСПЛ: «Хлебик проти України» [Khlebiuk v. Ukraine, 2945/16, [2017] ECHR 716], «Цезар та інші проти України» [Tsezar and others v. Ukraine, 73590/14, [2018] ECHR 169]; «Сюрек проти Туреччини (№ 1)» [Süreç c. Turquie (no 1), 26682/95, [GC], précité, § 62, CEDH 1999-IV]».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Модуль 1. Теорія прав людини

Завдання 1.1.

Марта Берг була громадянкою Німеччини за часів нацизма. На той час діяв закон, який зобов'язував громадян повідомляти про осіб, яких держава вважала нелояльними чи небезпечними (політичних опозиціонерів, євреїв, ромів, гомосексуалістів тощо). Якщо громадянин, маючи подібну інформацію, не повідомляв про це органи безпеки, він також міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності. Марта Берг дізналася, що її чоловік був у лавах комуністичної партії і, можливо, займається політичною опозиційною діяльністю. Вона повідомила про нього органи безпеки. Чоловік був заарештований і після тортур, на яких він викрив своїх співників, страчений. Після падіння режиму Гітлера Марта Берг була притягнута до відповідальності за дії, що призвели до загибелі кількох людей. Справа слухалась неодноразово, в декількох судах, і врешті-решт рішенням Верховного Суду ФРН вона була визнана винною.

Проаналізуйте ситуацію з точки зору прав людини. Чи був правий суд, визнаючи Марту Берг винною? Аргументуйте відповідь.

Модуль 2. Універсальний каталог прав людини

Завдання 2.1.

Ханна ван Ейк та Петер Вюст звернулися до приватної клініки, яка спеціалізувалася на проблемах запліднення. За результатами вони заморозили декілька ембріонів, щоб в подальшому мати спільну дитину або дітей. В клініці їх попередили, що даючи письмову згоду на спільне використання генетичного матеріалу, кожен з них має право відкликати її до того, як ембріон буде поміщений в матку. Ханну цікавило питання отримання згоди також і на окреме використання генетичного матеріалу партнера, якщо

раптом їх відносини з Петером припиняться, але той запевнив її, що цього не трапиться.

Через деякий час пара розірвала стосунки, після чого Петер Вюст відкликав згоду використання генетичного матеріалу або продовження його зберігання. Ханна ван Ейк, яка на той момент перенесла операцію, після якої не могла завести власну дитину або здати генетичний матеріал для цього, звернулася до суду, домагаючись рішення про те, щоб Петер Вюст відновив свою згоду на використання та зберігання ембріонів, а також визнання того факту, що він не змінював і не міг змінити умов своєї згоди. Вона вважала, що несправедливо позбавити її єдиної можливості коли-небудь стати матір'ю дитини, з якою вона мала б генетичний зв'язок.

Суд дійшов висновку, що Петер висловив згоду лише на спільне використання генетичного матеріалу, а не на продовження його використання самостійно у разі припинення відносин між ними. На той момент він діяв добросовісно, виходячи з того, що його відносини із заявницею триватимуть. Ссуд також пояснив, що у сфері особистих відносин подібні прояви любові та запевнення зустрічаються часто, але не мають і не можуть мати юридичного значення. Петер Вюст з урахуванням обставин, що змінилися, не бажає ставати батьком спільної дитини. Суддя підкреслив, що положення закону застосовуються до всіх осіб, незалежно від їхньої статі, тому Ханна вай Ейк так само могла б відкликати згоду на спільне використання генетичного матеріалу.

Оцініть ситуацію з точки зору прав людини. Чи правильного висновку дійшов суд? Аргументуйте відповідь. Підготуйте обґрунтування вимог Ханни ван Ейк. Чи порушені її права в описаній ситуації? Підготуйте обґрунтування заперечень Петера Вюста. Чи порушені його права в описаній ситуації?

Модуль 3. Права людини в європейській юриспруденції

Завдання 3.1.

Єва Трідженс займалась розробкою мобільних додатків у компанії, згідно правилам якої будь-яке особисте листування у робочий час було заборонене. 31 грудня 2011 року їй було

повідомлено про звільнення у зв'язку з тим, що 11, 12, та 13 грудня вона вела листування зі своїм нареченим щодо деталей майбутнього весілля в одному з мобільних додатків компанії. Наречений так само працював у компанії, однак з 10 до 24 грудня 2011 року знаходився у відпустці.

Як доказ їй було пред'явлено роздруківку переписки, у якій посадовою особою компанії, було підкреслено дати, час спілкування та виділено окремі фрази. На полях роздруківки також були коментарі тексту від двох інших посадових осіб компанії.

Єва Трідженс звернулася до суду, стверджуючи, що її право на приватність було порушено, а також, що компанія, по-перше, не попередила її про моніторинг усієї переписки співробітників і, по-друге, розповсюдила зайву інформацію та особисті відомості.

Яким повинно бути рішення суду? Чи порушено право на приватність або інші права заявниці? Чи є у цій ситуації конфлікт прав? Аргументуйте рішення.

Завдання 3.2.

Джейкоб Салмон та Нора Робертс одружилися у 1995 році. У 2000 році у них народилась дитина. У Джейкоба виникли сумніви щодо свого батьківства, однак він утримався від його невизнання. У 2005 пара розійшлася, уклавши угоду, що Нора відмовляється від аліментів на дитину, а Джейкоб не ставить під сумнів батьківство.

У 2007 Нора Робертс звернулася до суду з заявою про визнання аліментів, заявивши, що вона не пов'язана попередньою угодою. Джейкоб Салмон, у свою чергу, подав заяву про невизнання батьківства, однак йому було відмовлено, оскільки сплив строк, встановлений національним законодавством (законом від 1970 року) для звернень батька з оспорювання батьківства.

Джейкоб Салмон звернувся до ЄСПЛ, стверджуючи, що став жертвою дискримінації, оскільки національне законодавство встановлює строк для звернення щодо невизнання батьківства лише для батька, але не для матері.

Оцініть ситуацію з точки зору прав людини. Яке рішення має прийняти суд? Аргументуйте свою відповідь.

Модуль 4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини як механізм захисту прав

Завдання 4.1.

Максим Безбородько у 1999 році, після використання усіх національних засобів правового захисту, звернувся з заявою до Європейського Суду з прав людини проти України з приводу незаконних дій державних органів, що мали місце з 1 по 18 липня 1997 року (утримання в місцях попереднього ув'язнення без належної законної підстави). На думку заявника таким чином були порушені його права на свободу та особисту недоторканність, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 17 липня 1997 року. Конвенція набула чинності 11 вересня 1997 року для України. Рішення Верховного Суду щодо заявника набуло чинності 30 липня 1999 року. Заява Максима Безбородько до ЄСПЛ надійшла 28 грудня 1999 року.

Чи має ЄСПЛ розглянути заяву? Якщо так, то чи є в описаній ситуації порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод? Які саме права порушені? Аргументуйте відповідь.

Модуль 5. Зобов'язання держави в сфері прав людини

Завдання 5.1.

Юрій Корінько працював у поліції, у тому числі виконував складні завдання, які були пов'язані з укоріненням у злочинне середовище. 27 листопада 2006 року він зв'язався з своїм керівником і повідомив, що має обґрунтовані побоювання щодо розкриття, а також важливу інформацію. Після цього Юрій Корінько на зв'язок не виходив, а 29 листопада 2006 року його було знайдено мертвим у власному кабінеті в відділенні поліції. Кабінет був зачинений зсередини. На тілі було ножове поранення, поруч

знайдено ніж з залишками крові та відбитками пальців пана Корінько, слідів присутності інших осіб пртягом останніх трьох діб не було знайдено. Розслідування обставин смерті було конфіденційним. За результатами уповноважені особи дійшли висновку, що мало місце самогубство.

Батько загиблого оскаржив рішення про закриття кримінальної справи до суду. Після того, як він програв справу та після набрання чинності остаточним рішенням судових установ на національному рівні батько Юрія Корінько звернувся до ЄСПЛ, стверджуючи, що було порушено право його сина на життя, що держава не забезпечила відповідного захисту та не було проведено ефективного розслідування.

Яким повинно бути рішення суду? Чи було порушено зобов'язання держави щодо прав людини? Чи вжила держава усіх розумних заходів для відвернення загрози життю сина заявника?

Модуль 6. Зобов'язання бізнесу в сфері прав людини

Завдання 6.1.

Анрі Дюрже, власник антикварної крамниці у Ліоні, знайшов на сайті транснаціональної корпорації, яка мала представництво у Франції та материнську компанію у США декілька речей 1930-х років, серед яких були речі з нацистською символікою та документів з особистих архівів офіцерів СС.

Пан Дюрже також одним з засновників неурядових організацій «Спілка анти-нацизму» та «Рух за збереження історичної пам'яті». Він поділився цією інформацією з іншими членами організацій та місцевими ЗМІ.

Національне французьке законодавство містить суворі вимоги проти розпалення ворожнечі та пропаганди нацизму, а також дій та висловлень, які можуть бути витлумачені як виправдання нацизму або оспорювання нацистських злочинів. Декілька неурядових організацій звернулися до суду, щоб припинити вільний доступ до купівлі речей з нацистською символікою та документів з особистих архівів офіцерів СС на сайті транснаціональної корпорації, а також на будь-якому іншому сайті.

Французькі суди винесли рішення про заборону розповсюдження відповідного контенту та наклали на корпорацію штраф. Після цього транснаціональна корпорація звернулася до суду в США, зважаючи на те, що по-перше, виконання такої заборони технічно неможливе, по-друге, на неї не розповсюджується французька юрисдикція, і, по-третє, дії компанії були законними, зважаючи на захист свободи слова. Першою поправкою до Конституції США. Суд виніс рішення про те, що він не зобов'язаний виконувати заборону, накладену французькими судами щодо американської компанії, враховуючи конфлікт з положеннями законодавства та важливістю захисту свободи слова.

Оцініть рішення французьких та американських судів. Які зобов'язання бізнесу щодо прав людини задіяні в описаній ситуації? Як слід вирішити спір?

Модуль 7. Національні засоби захисту прав людини

Завдання 7.1.

Олександр Стешенко направлявся вранці на роботу, знаходячись за кермом свого автомобіля. Раптом на дорогу вискочила дитина. Намагаючись не збити її, він зробив різкий поворот та перетнув подвійну суцільну смугу, а також пошкодив елемент огорожі. За порушення правил дорожнього руху Олександра було притягнуто до адміністративної відповідальності. Він оскаржив рішення суду.

Яке рішення має прийняти суд? Аргументуйте позицію.

Завдання 7.2.

Відповідно до Рекомендацій щодо зовнішнього вигляду (дрес-коду) Секретаріату Кабінету Міністрів України, затверджених наказом Міністра Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2010 року № 155, працівникам Секретаріату рекомендовано носити хрест під одягом, бо сучасна тенденція носіння хресту поверх одягу є порушенням традиції православного християнства.

Проаналізуйте ситуацію. Чи може державний орган вводити рекомендаційні правила дрес-коду? Чи можуть ці правила приписувати носіння релігійного символу під одягом з посиланням на те, що це відповідає положенням конкретної релігії? Чи може державний службовець носити на робочому місці видимі релігійні символи?

Модуль 8. Особливості утвердження прав людини в окремих зарубіжних країнах

Завдання 8.1.

Болеслав Жолтовський, громадянин Польщі, був затриманий на території Нідерландів за підозрою у вбивстві Ванди Джексон, громадянки США, скоєним під час його перебування на території США. Оскільки вбивство було скоєне з особливою жорстокістю, за загрожувало довічне ув'язнення (за польським та нідерландським законодавством) або смертна кара (за американським законодавством).

Уряд США направив вимогу до Нідерландів про екстрадицію Болеслава Жолтовського. Після цього вимогу про екстрадицію надіслав також уряд Польщі. Крім того, польський прокурор зустрівся з затриманим та отримав від нього зізнання у вбивстві. Прокуратура Нідерландів виступила за екстрадицію до США, пояснивши, що подані польською стороною докази складаються виключно з зізнання, тоді як поданих американською стороною доказів достатньо для того, щоб місцевий суд виніс рішення про продовження тримання пана Жолтовського під вартою. Одночасно уряд Нідерландів направив дипломатичну ноту до США з тим, щоб до Болеслава Жолтовського не була застосована смертна кара, скасована у Нідерландах та Польщі, у разі визнання його винним.

Перебуваючи у в'язниці в очікуванні екстрадиції, Болеслав Жолтовський звернувся до ЄСПЛ, оскільки вважав, у разі екстрадиції до США та застосування до нього смертної кари, його буде піддано жорстокому і такому, що принижує гідність, поводженню та покаранню, всупереч статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Оцініть ситуацію з точки зору прав людини. Які проблеми

захисту прав людини постають у описаній ситуації? Яким повинно бути рішення суду? Аргументуйте відповідь.

Модуль 9. Права людини в умовах конфліктів

Завдання 9.1.

З 1 січня по 31 грудня 2002 року до держави Ірак було введено коаліційні миротворчі сили, у тому числі невеликий військовий контингент Данії. Забезпечення правопорядку до відновлення влади уряду Іраку було покладено на коаліційну адміністрацію.

25 липня 2002 року від куль датських військових у регіоні, який було передано під відповідальність і контроль Данії, отримали поранення Фатіма Абаль та її неповнолітній син Кімо, який помер у лікарні 26 липня 2002 року.

Пані Фатіма Абаль, звернулася до національного суду Данії, оскільки вважала, що її син на момент загибелі перебував під юрисдикцією Данії, що військовими було порушено його право на життя та не було проведено ефективного розслідування щодо загибелі її сина. Після того, як національні суди відмовили заявниці, оскільки Данія не здійснювала ефективного контролю над територією Іраку, не здійснювала відповідної екстериторіальної юрисдикції та оскільки Ірак знаходився поза межами правового простору Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, вона звернулася до ЄСПЛ.

Фатіма Абаль пояснила, що 25 липня 2002 року о 20.30 вони з сином вечеряли, коли з вулиці донеслася автоматна черга. Декілька куль влучили в неї та сина, після чого вона втратила свідомість. Отямилася вон на другий день у лікарні, де їй повідомили, що Кімо помер.

Уряд Данії пояснив, що 25 липня 2002 року військовий патруль під командуванням лейтенанта Расмуссена зустрів у селищі Езар двох озброєних чоловіків, які одразу почали стріляти. Військові відкрили вогонь у відповідь, і нападників було вбито. Після чого військові одразу перевірили будинки навколо та, знайшовши поранених жінку та хлопця, відвезли до лікарні. 26 липня 2002 року лейтенант Расмуссен подав рапорт про інцидент,

розглянувши який командування дійшло висновку, що обставини інциденту підпадають під дію правил застосування зброї та у додатковому розслідуванні службою спеціальних розслідувань немає необхідності.

Чи перебував син заявниці під юрисдикцією держави-відповідача в момент загибелі? Які права людини порушено в описаній ситуації? Яким повинно бути рішення суду? Аргументуйте позиції сторін і свою відповідь.

Тести та контрольні запитання

Тести

Модуль 1. Теорія прав людини

Тестове завдання 1.1. *За яких обставин можуть бути обмежені абсолютні права людини?*

- A. За жодних обставин вони не можуть бути обмежені.
- B. За надзвичайних обставин, таких як стихійне лихо чи війна.
- C. За обставин, які виникають внаслідок суспільної необхідності.
- D. За надзвичайних обставин, але на визначений строк і в найменш обтяжливий спосіб.

Тестове завдання 1.2. *Така ознака прав людини, як рівність передбачає, що права...*

- A. ...належать всім, незалежно від раси та кольору шкіри.
- B. ...належать особам, незалежно від будь-яких розрізнявальних характеристик та включають однакове ставлення.
- C. ...належать людям, незалежно від будь-яких розрізнявальних характеристик та передбачають рівність перед законом і судом, рівні можливості й доступ до них.
- D. ...належать людям на умовах недискримінаційного ставлення та рівності перед законом і судом.

Тестове завдання 1.3. *Яке право людини не може бути реалізоване індивідуально (вимагає лише колективних дій)?*

- A. Право на освіту.
- B. Право на життя.
- C. Право на свободу асоціацій.
- D. Право на свободу вираження поглядів.

Модуль 2. Універсальний каталог прав людини

Тестове завдання 2.1. *Комітет ООН з прав людини може видавати...*

- A. ...рішення.

- В. ...загальні коментарі.
- С. ...постанови.
- Д. ...ухвали.

Тестове завдання 2.2. *Яке право не може бути обмеженим?*

- А. Право на свободу вираження.
- В. Право на свободу переконань.
- С. Право на свободу слова.
- Д. Право на свободу преси.

Тестове завдання 2.3. *Яке право належить до універсального каталогу прав людини?*

- А. Право на самовизначення.
- В. Право на життя.
- С. Право на спротив.
- Д. Право на соціальну допомогу.

Модуль 3. Права людини в європейській юриспруденції

Тестове завдання 3.1. *Що покликані забезпечити і верховенство права, і права людини?*

- А. Добробут особи.
- В. Творчий розвиток особи.
- С. Співпадаючі інтереси особи.
- Д. Автономію особи.

Тестове завдання 3.2. *Закріплення права на особисту недоторканість у Хартії основних прав ЄС передбачає заборону...*

- А. ...медичної практики.
- В. ...свгенічної практики.
- С. ...практики експериментів над особами похилого віку.
- Д. ...практики експериментів над особами-інвалідами.

Тестове завдання 3.3. *Яка інституція є найстарішою та найавторитетнішою європейською інституцією в системі захисту прав людини?*

- А. ОБСЄ.
- В. ОСЕР.

- C. Рада Європи.
- D. Європейська комісія.

Модуль 4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини як механізм захисту прав

Тестове завдання 4.1. *Який принцип належить до принципів тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод?*

- A. Принцип аутентичного тлумачення.
- B. Принцип автоматичного тлумачення.
- C. Принцип автономного тлумачення.
- D. Принцип *ad hoc* тлумачення.

Тестове завдання 4.2. *Застосування яких засобів обов'язково передбачає пілотне рішення ЄСПЛ?*

- A. Загальних засобів.
- B. Надзвичайних засобів.
- C. Екстремальних засобів.
- D. Спеціальних засобів.

Тестове завдання 4.3. *У національних правових системах практика ЄСПЛ може визнаватися...*

- A. ...підставою скасування постанов конституційних судів.
- B. ...джерелом права.
- C. ...мірилом правосуддя.
- D. ...взірцем теоретичних пошуків.

Модуль 5. Зобов'язання держави в сфері прав людини

Тестове завдання 5.1. *Який випадок найповніше описує дотримання державою зобов'язання щодо прав людини при втручанні до прав?*

- A. Втручання відповідає легітимній меті та здійснене відповідно до закону.
- B. Втручання відповідає закону, легітимній меті та публічним інтересам.
- C. Втручання відповідає легітимній меті, здійснене відповідно

до закону, є необхідним у розвиненому та демократичному суспільстві.

D. Втручання здійснене відповідно до закону, відповідає легітимній меті, необхідне у демократичному суспільстві та доречне.

Тестове завдання 5.2. *Яке зобов'язання з наведеного переліку є позитивним зобов'язанням держави?*

- A. Не піддавати особу дискримінації.
- B. Забезпечити особі свободу віросповідання.
- C. Не вдаватися до поводження, яке принижує гідність.
- D. Не втручатися до приватного життя особи.

Тестове завдання 5.3. *Оберіть варіант, який найповніше описує те, що у загальному вигляді передбачають зобов'язання держави:*

- A. Утвердження та захист прав людини.
- B. Забезпечення реалізацію та захист прав людини.
- C. Повагу, захист і забезпечення реалізації прав людини.
- D. Повагу, здійснення та ефективний захист прав людини.

Модуль 6. Зобов'язання бізнесу в сфері прав людини

Тестове завдання 6.1. *Керівні принципи ОЕСР щодо багатонаціональних підприємств мають обов'язковий характер ...*

A. ...для всіх транснаціональних корпорацій, які можуть бути визнані багатонаціональними підприємствами.

B. ...для всіх багатонаціональних підприємств, які мають місцезнаходження на території однієї з держав, що підписала даний документ.

C. ...для всіх компаній, діяльність яких в будь-який спосіб виходить за межі однієї з європейських держав.

D. ... для всіх багатонаціональних підприємств, що погоджуються застосовувати медіацію для розв'язання спорів щодо прав людини.

Тестове завдання 6.2. *Який принцип є визначним для відповідальності бізнесу в сфері прав людини?*

- A. Принцип рівності.
- B. Принцип ефективності.
- C. Принцип належної обачності.
- D. Принцип пропорційності.

Тестове завдання 6.3. *Що повинні робити держави для відвернення ризику грубих порушень бізнесом прав людини у зонах конфлікту?*

A. Забезпечити співпрацю з бізнесом на ранніх стадіях конфлікту, приділяючи особливу увагу звітуванню.

B. Забезпечити належну допомогу бізнесу, у тому числі укладання довгострокових угод, приділяючи особливу увагу кредитуванню та експорту.

C. Забезпечити належну оцінку діяльності бізнесу, приділяючи особливу увагу діяльності, пов'язаній з впливом на довкілля.

D. Забезпечити належну допомогу бізнесу для оцінки та усунення підвищених ризиків порушення прав людини, приділяючи особливу увагу гендерному та сексуальному насильству.

Модуль 7. Національні засоби захисту прав людини

Тестове завдання 7.1. *З чим пов'язані специфічні проблеми утвердження прав людини в Україні?*

A. З розшаруванням суспільства на тих, хто підтримує «праві» та «ліві» цінності.

B. З великою кількістю вразливих груп.

C. З розшаруванням суспільства на групи з різними ціннісними орієнтирами, які вступають у суперечність.

D. З відсутністю спеціальних судів з інтелектуальної власності.

Тестове завдання 7.2. *Крім безпосереднього захисту прав, правозахисні організації провадять...*

A. ...аполітичну діяльність в сфері прав людини.

B. ...аналітичну діяльність в сфері прав людини.

C. ...антитерористичну діяльність в сфері прав людини.

D. ...антагоністичну діяльність в сфері прав людини.

Тестове завдання 7.3. *Національний превентивний механізм дозволяє Уповноваженому ВРУ з прав людини...*

А. ...проводити перевірки місць позбавлення волі без попередження.

В. ...накладати превентивне вето на рішення посадових осіб, які працюють у місцях позбавлення волі.

С. ...збирати матеріали досудового розслідування щодо посадових осіб, які працюють у місцях позбавлення волі.

Д. ...попереджати про проведення перевірок у місцях позбавлення волі за 3 дні, а не за 10.

Модуль 8. Особливості утвердження прав людини в окремих зарубіжних країнах

Тестове завдання 8.1. *Якими цінностями обґрунтовують права людини комунітаристські концепції?*

А. Свободою та безпекою.

В. Повагою та розумністю.

С. Божественним одкровенням.

Д. Колективізмом і солідарністю.

Тестове завдання 8.2. *До кого не застосовується рівність у правах в ісламському праві?*

А. До жінок і дітей.

В. До тих, хто не сповідує іслам, і жінок.

С. До жінок, які не сповідують іслам.

Д. До тих, хто змінив переконання.

Тестове завдання 8.3. *Яку доктрину застосовував Верховний Суд США до того, як прийняти рішення по знаковій справі *Brown v. Board of Education of Topeka*?*

А. Доктрину «роздільних, але рівних».

В. Доктрину «плодів отруєного дерева».

С. Доктрину «явної і прямої загрози».

Д. Доктрину «обережного компромісу».

Модуль 9. Права людини в умовах конфліктів

Тестове завдання 9.1. *Дотримання зобов'язань держави щодо*

прав людини в умовах конфліктів залежить, передусім, від...

- A. ...ефективного здійснення нею контролю над відповідною територією.
- B. ...ефективного застосування правосуддя на національному та регіональному рівні.
- C. ...ефективного здійснення органами влади надзвичайних повноважень.
- D. ...ефективного застосування зброї у відповідь на агресію.

Тестове завдання 9.2. У постконфліктний період для відновлення порушених прав людини можуть застосовуватися...

- A. ...засоби кримінально-виконавчої юстиції.
- B. ...засоби транзитивної юстиції.
- C. ...засоби транснаціональної юстиції.
- D. ...засоби посттрадиційної юстиції.

Тестове завдання 9.3. Які обов'язки передбачає доктрина відповідальності щодо захисту?

- A. Обов'язки дотримуватися, виконувати та повідомлювати.
- B. Обов'язки попереджувати, діяти та встановлювати.
- C. Обов'язки поважати та захищати.
- D. Обов'язки запобігати, реагувати та відновлювати.

Контрольні запитання

1. Концепція прав людини у правовій традиції.
2. Цінність прав людини.
3. Сучасна доктрина прав людини.
4. Автономія особистості та моральна основа прав людини.
5. Концепції релятивізму та універсалізму в сфері прав людини.
6. Державні та недержавні інститути та захист прав людини.
7. Універсальний характер прав людини та інтерпретації прав у різних правових системах.
8. Універсальні механізми захисту прав людини.
9. Регіональні механізми захисту прав людини.
10. Національні механізми захисту прав людини.

11. Міжнародні правозахисні організації та неурядові організації в механізмі громадського моніторингу дотримання та забезпечення прав людини.

12. Абсолютні права людини та обмеження прав.

13. Право на життя, його генеза, основні властивості та тлумачення.

14. Право на життя та питання біоетики.

15. Заборона катувань та її основні властивості.

16. Право на свободу і особисту недоторканість.

17. Право на приватність: юридичне визнання та основні складові.

18. Свобода думки, совісті та віросповідання, її елементи.

19. Свобода вираження думки і слова.

20. Свобода зібрань та об'єднань.

21. Дискримінація: базові поняття та види.

22. Основні міжнародні і європейські документи, що гарантують захист від дискримінації.

23. «Захищені ознаки». Тест на дискримінацію як засіб її ідентифікації.

24. Публічна влада та права людини. Політичні права людини.

25. Соціально-економічні права людини, їх захист та межі.

26. Права народів та права окремих груп.

27. Процесуальні права людини.

28. Вплив праворозуміння на особливості європейської юриспруденції.

29. Права людини, верховенство права та демократія як основоположні цінності європейського публічного правопорядку.

30. Загальні принципи європейського права та їх застосування у здійсненні та захисті прав людини.

31. Документи Європейського Союзу в сфері прав людини.

32. Судова практика ЄСПЛ як джерело права.

33. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та протоколи до неї.

34. Доктрина динамічного тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

35. Зміст і обсяг основоположних прав людини відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

36. Проблеми застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

37. Джерела права ЄС. Право Європейського Союзу та право держав-членів ЄС у галузі захисту прав людини: питання юрисдикції.

38. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя в різних державах.

39. Вплив практики ЄСПЛ на розвиток концепції прав людини.

40. Вплив практики ЄСПЛ на стан дотримання прав людини в Україні.

41. Проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини в ЄС та Україні.

42. Зміни у національному правозастосуванні у світлі Угоди про Асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншого боку, від 21 березня 2014 р. і 27 червня 2014 р.

43. Межі втручання та межі розсуду держави у здійсненні та захисті прав людини.

44. Негативні зобов'язання держави щодо прав людини.

45. Позитивні зобов'язання держави щодо прав людини.

46. Компенсація з боку держави за порушення прав людини.

47. Забезпечення зобов'язань бізнесу у сфері прав людини

48. Керівні принципи ООН щодо бізнесу та прав людини.

49. Транснаціональні корпорації та захист прав людини.

50. Національні підприємства та захист прав людини.

51. Застосування європейських інструментів захисту прав людини в бізнес-діяльності.

52. Стандарти Європейського Союзу щодо захисту прав людини в сфері бізнесу.

53. Особливості захисту прав людини та способи їх відновлення у бізнес-діяльності.

54. Особливості діяльності правозахисних організацій та окремих осіб щодо реалізації та захисту прав людини.

55. Альтернативні концепції прав людини.
56. Закріплення та гарантування прав людини у державах зі сталими демократичними традиціями та державах, що прагнуть стати демократичними.
57. Особливості судового захисту прав людини у окремих зарубіжних країнах.
58. Особливості позасудового захисту прав людини у зарубіжних країнах.
59. Розуміння, закріплення, здійснення та захист прав людини у різних правових сім'ях.
60. Права людини та правозахисна діяльність у романо-германській правовій сім'ї.
61. Права людини та правозахисна діяльність у англо-американській правовій сім'ї.
62. Права людини у релігійній правовій сім'ї.
63. Права людини у традиційній правовій сім'ї.
64. Іслам і права людини.
65. Кваліфікація конфліктів та проблеми застосування права.
66. Порухення прав людини в умовах збройних конфліктів.
67. Міжнародні та неміжнародні конфлікти: питання забезпечення прав людини.
68. Відповідальність за дотримання прав людини під час конфлікту.
69. Зобов'язання держави в умовах конфліктів.
70. Доктрина відповідальності за захист та права людини.
71. Стан та показники дотримання прав людини в Україні.

Теми для есе

1. Чи є права людини універсальною цінністю?
2. Чи повинні роботи мати права людини у майбутньому?
3. Чи можна визнати право на Інтернет фундаментальним правом людини?
4. Що заважає ефективному захисту прав людини на міжнародному рівні?
5. Що заважає ефективному захисту прав людини на національному рівні?

6. Нові виклики концепції прав людини в умовах глобального інформаційного суспільства

7. Принцип належної обачності щодо прав людини: перспективи визнання та застосування

8. Юрисдикційність спорів та захист прав людини: що змінюється у сучасності?

9. Проблеми захисту прав людини під час конфліктів

10. Місце правосуддя у системі засобів захисту прав людини

11. Роль верховенства права у реалізації та захисті прав людини

12. Як забезпечити повагу до прав людини з боку бізнесу?

13. Як забезпечити дотримання державами зобов'язань щодо прав людини?

14. Чи може бути успішною незахідна концепція прав людини?

15. Які новітні права мають бути включені до каталогу фундаментальних прав людини?

16. Чи може бути визнане право на смерть як фундаментальне право людини?

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Гарантії прав людини – система принципів і норм, засобів та інститутів, а також вимог, адресованих уповноваженим і зобов’язаним суб’єктам, за допомогою яких забезпечується повага та здійснення прав людини, а у разі перешкод у реалізації – їх відновлення, захист та відшкодування шкоди, спричиненої порушенням.

Європейські стандарти та механізми захисту прав людини – складна система змістовних та інституційних елементів, яку можна розглядати на різних рівнях, передусім рівні Ради Європи, рівні ОБСЄ та рівні ЄС, і особливістю якої є те, що усі стандарти, незалежно від обов’язкової сили, є авторитетними та впливовими.

Європейський Союз – унікальне утворення зі складною інституційною структурою, міждержавне та міжнародне об’єднання з високим ступенем інтеграції, яке володіє визначеними повноваженнями (компетенцією) у економічній, політичній, правовій сферах, має власну правову систему.

Європейський суд з прав людини – міжнародна судова установа, яка створена та функціонує у відповідності до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як особливий механізм захисту прав, передбачених Конвенцією.

Інституалізація прав людини – утвердження їх як юридичної категорії, формування каталогу й стійкого розуміння змісту фундаментальних прав, закріплення принципів, норм і стандартів щодо прав на усіх рівнях, визначення статусів їх носіїв та адресатів, діяльність інституцій та дієвість процедур у сфері прав людини, функціонування системи їх захисту, набуття ними цінності та легітиміацію правопорядку за допомогою прав.

Зобов'язання бізнесу щодо прав людини – вимоги, що пред'являються до бізнесу стосовно поваги, дотримання, сприяння реалізації та захисту прав людини, які можуть бути засновані на добровільних та обов'язкових стратегіях виконання.

Зобов'язання держави щодо прав людини – вимоги до держави, які відповідають змісту актів щодо прав людини, учасницею яких вона є, або впливають зі змісту таких актів, та включають негативні (утримання від порушень прав людини, будь-яких форм неправомірного втручання у їх реалізацію) і позитивні (вжиття прийнятних, розумних та належних заходів, спрямованих на забезпечення, захист та сприяння здійсненню прав людини) обов'язки.

Механізм захисту прав людини – система нормативних, інституційних та процедурних форм і засобів захисту, спрямованих на відновлення прав, усунення перешкод у їх реалізації, попередження порушень та відшкодування завданої ними шкоди.

Механізм реалізації прав людини – сукупність об'єктивних (наявність відповідної законодавчої бази та правозастосовної практики, структур, у тому числі органів державної влади й органів місцевого самоврядування, та процедур, за допомогою яких ці права отримують здійснення) і суб'єктивних (усвідомлення себе власником прав людини та сприйняття прав як цінності, виховання поваги до прав іншої особи, суспільно-правова активність індивіда) чинників їх реалізації.

Ознаки прав людини – властивості прав, що описують їх як природні, невід'ємні, невідчужувані, рівні, такі, що мають історичний і універсальний характер, адресовані державі (однак можуть бути адресовані й іншим особам).

Права людини – це основні можливості, необхідні для гідного та вільного існування й розвитку особи, які можуть бути реалізовані людиною як особисто, так і у взаємовідносинах з іншими особами, приватними та публічними, й передбачають наявність певного

простору свободи, межі якого окреслюються відповідними просторами свободи інших власників прав.

Цінність прав людини – визначення прав як духовних (нематеріальних) об'єктів, що володіють позитивною значущістю. Права забезпечуються гарантіями та закріплені у правових актах, що складають міжнародні стандарти.

Ціннісні ознаки прав людини – властивості, які відображають те, що права забезпечують гідність і повагу до іншиз, а також безпосередньо впливають на виховання гідності та самоповаги людини; проголошують піднесення цінності кожної окремої людини нарівні з цінністю будь-якої іншої людини, незалежно від розрізнявальних характеристик; убезпечують особу від держави та відображають межі її втручання; служать гарантіями для особи, дають впевненість у захисті від свавілля з боку інших осіб; виступають критерієм справедливості; сприяють розвитку успішного та цивілізованого суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Список основної літератури

1. *Abed-al-Jabri M.* Democracy, Human Rights and Law in Islamic Thought / M. Abed-al-Jabri. – New York, 2009. – 205 p.
2. *Akandji-Kombe J.-F.* Positive obligations under the European Convention on Human Rights. A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights / J.-F. Akandji-Kombe. – Council of Europe : Human rights handbooks, 2007. – 68 p.
3. *Alexy R.* The Existence of Human Rights / R. Alexy // ARSP-B. – 2013. – Vol. 136. – P. 9–17.
4. *Beitz C. R.* The Idea Of Human Rights / C. R. Beitz. – Oxford Univ. Press, 2009. – 256 p.
5. *Beetham D.* Democracy and Human Rights / D. Beetham. – Wiley, 1999. – 226 p.
6. *Brugger W.* Dignity, Rights and Philosophy of Law within the Anthropological Cross of Decision-Making / W. Brugger // Part I/II, 9 German Law Journal (2008), – [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.germanlawjournal.com/index.php?pageID=11>
7. *Charvet J.* The Liberal Project and Human Rights: The Theory and Practice of a New World Order / J. Charvet. – Cambridge Univ. Press, 2008. – 448 p.
8. *Cohen J.* Rethinking Human Rights, Democracy and Sovereignty in the age of Globalization / J. Cohen // Political Theory, 2008. – 36 (4). – P. 578–606.
9. Encyclopedia of Human Rights / ed. by David P. Forsythe. – Oxford Univ. Press, 2009. – 2672 p.
10. *Griffin J.* On Human Rights / J. Griffin. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 360 p.
11. Human Rights in Asia. – N.-Y., 2008. – 254 p.
12. Human Rights: Southern Voices. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2009. – 248.
13. Human Rights: From Practice to Policy / Proceedings of a Research Workshop Gerald R. Ford School of Public Policy / ed. by C. B. Walling and S. Waltz. – Univ. of Michigan. – October 2010. – 90 p.

14. Human rights / ed. by J. Langwith. – Detroit, Mich.: Greenhaven Press, 2008. – 259 p.
15. *Jovanović M. A.* Collective rights: a legal theory / M. A. Jovanović. – Cambridge; N.-Y. : Cambridge Univ. Press, 2012. – 230 p.
16. *Jayawickrama N.* The Judicial Application of Human Rights Law: National, Regional and International Jurisprudence / N. Jayawickrama. – Cambridge. Univ. Press, 2003. – 1097 p.
17. *Kaldor M.* New and old wars: organized violence in a global era. / M. Kaldor. – 3rd ed., Cambridge; Malden: Polity, 2012. – 268 p.
18. *Rorti R.* On Human rights. The Oxford Amnesty Lectures / R. Rorti ; ed. S. Shute, S. Hurley. – New York, 1993.
19. *Steiner H.* International Human Rights in the Context of Law, Politics, Morals / H. Steiner, P. Alston, R. Goodman. – Oxford; N.-Y.: Oxford Univ. Press, 2008. – 1492 p.
20. *Waluchow W.J.* Constitutional Rights and Democracy: A Reply to Professor Bellamy / W.J. Waluchow // 14 German Law Journal (2013). – [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.germanlawjournal.com/index.php?pageID=11>
21. *Waldron J.* The Harm in Hate Speech / J. Waldron. – 2012, Harvard University Press. – 292 p.
22. *Xenos D.* The Positive Obligations of the State under the European Convention of Human Rights / D. Xenos. – Routledge : Routledge Research in Human Rights Law, 2011. – 272 p.
23. *Алексі Р.* Теорія дискурсу і права людини / Р. Алексі // Філософія права і загальна теорія права; пер. з англ. С. І. Максимова, О. О. Уварової. – 2013. – № 1. – С. 73–98.
24. *Вовк Д. О.* Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості / Д. О. Вовк // Право і громадянське суспільство : електрон. вид. – 2014. – № 3. – С. 4–37. – Режим доступу: <http://lcslaw.knu.ua/2014-3.pdf>.
25. *Горобець К. В.* Аксиосфера права: філософський и юридический дискурс : монограф. / К. В. Горобець. – Одеса: Фенікс, 2013. – 218 с.
26. *Гудима Д. А.* Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Д. А. Гудима // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. будівництва та місц. самовряд. АПрН України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та

ін. – Сер. І. Дослідження та реферати. – Вип. 20. – Львів : Край, 2009. – 292 с.

27. *Дворкін Р.* Серйозний погляд на права / Р. Дворкін ; пер. з англ. А. Фролкін. – К. : Основи, 2000. – 519 с.

28. *Добрянський С. П.* Актуальні проблеми загальної теорії прав людини / С. П. Добрянський. – Львів : Астрон, 2006. – 120 с.

29. *Донеллі Дж.* Права людини у міжнародній політиці / Дж. Донеллі ; пер. з англ. Т. Завалія. – Л. : Кальварія, 2004. – 280 с.

30. *Дудаш Т. І.* Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб. / Т. І. Дудаш. – 3-тє вид., стереотипне. – К.: Алерта, 2016. – 488 с.

31. *Кірсте С.* Транспозитивні основи позитивних прав людини / С. Кірсте // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 2. – С. 178–195.

32. *Козюбра М.* Природа прав людини : пошук нових концептуальних підходів / М. Козюбра // Наук. записки. Сер. «Право». – Острог, 2001. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 14–18.

33. *Лищина И. Ю.* Международные механизмы защиты прав человека / И. Ю. Лищина / Харьковская правозащитная группа; худож.-оф. И. Гаврилук. – Х. : Фолио, 2001. – 112 с.

34. Мальман М. Розум і права: нейрологія, філософія та засади правової справедливості / М. Мальман ; пер. Ю. Разметаєва // Філософія права і загальна теорія права. – 2015. – № 1-2. – С. 40–71.

35. *Панкевич О. З.* Соціальна держава та права людини «другого покоління» (загальнотеоретичне дослідження) / О. З. Панкевич // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. будівництва та місц. самовряд. АПрН України / редкол. П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Сер. 1. Дослідження та реферати. Вип. 11. – Л. : Астрон, 2006. – 176 с.

36. *Пейн Т.* Права людини / Т. Пейн ; пер. з англ. І. Савчак. – Львів, 2000. – 288 с.

37. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

38. *Рабінович П. М.* Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація / П. М. Рабінович //

Вісник Національної академії правових наук України. – 2016. – № 1. – С. 19–29.

39. *Разметаєва Ю. С.* Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія / Ю. С. Разметаєва. – Х.: 2013 «Финарт». – 196 с.

40. *Сюкияйнен Л. Р.* Права человека в диалоге исламской и западной правовых культур / Л. Р. Сюкияйнен // Ишрак: ежегодник исламской философии: № 2. – М.: Вост. лит., 2011. – С. 266–289.

41. *Уварова О. О.* Бар'єри, механізми і належні практики в сфері доступу жінок до правосуддя в Україні : доп. підгот. в межах проекту «Сприяння доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах Східного Партнерства» [5-6 листоп. 2015 р., м. Кварелі (Грузія)] / О. О. Уварова. – Кварелі, 2015. – 93 с.

42. *Філософія прав людини / За редакції Ш. Госената та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої.* – К.: Ніка-Центр, 2008. – 320 с.

43. *Финнис Дж.* Естественное право и естественные права / Дж. Финнис; пер. с англ. В. П. Гайдамаки, А. В. Панихиной. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2012. – 554 с.

44. *Хабермас Ю.* Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 2012. – № 2. – С. 66–80.

45. *Харт Х. Л. А.* Концепція права / Х. Л. А. Харт ; пер. с англ. Н. Комарова. – Наукове видання. К. : Сфера, 1998. – 236 с.

46. *Христова Г. О.* Зобов'язання держави в сфері прав людини в умовах окупації / Г. О. Христова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2018. – Т. 25. – №1. – С. 204–218.

47. *Шевчук С.* Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини в контексті західної правової традиції / С. Шевчук – К. : Реферат, 2006. – 848 с.

Список додаткової літератури

Модуль 1. Теорія прав людини

Лекція 1.1. «Виникнення та розвиток концепції прав людини»

1. *Raz J. Human Rights Without Foundations / J. Raz.* – University of Oxford – Faculty of Law; Columbia University – Law School. – March 2007. – Access mode: // http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=999874
2. *Алексі Р.* Теорія дискурсу і права людини / Р. Алексі // *Філософія права і загальна теорія права*; пер. з англ. С. І. Максимова, О. О. Уварової. – 2013. – № 1. – С. 73–98.
3. *Гришук О. В.* Людська гідність як антропологічна підстава прав людини / О. В. Гришук // *Науковий вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. юрид. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Л. Ортинський.* – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – Вип. 1. – С. 317–324.
4. *Горобець К. В.* Аксиосфера права: філософський и юридический дискурс : монограф. / К. В. Горобець. – Одеса : Фенікс, 2013. – 218 с.
5. *Гьоффе О.* Трансцендентальний обмін – фігура легітимації прав людини? / О. Гьоффе // *Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна.* – 2-ге вид. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 32–47.
6. *Донеллі Дж.* Права людини у міжнародній політиці / Дж. Донеллі ; пер. з англ. Т. Завалія. – Л. : Кальварія, 2004. – 280 с.
7. *Ломанн Г.* Права людини між мораллю та правом / Г. Ломанн // *Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна.* – 2-ге вид. – К.: НікаЦентр, 2012. – С. 59–86.
8. *Максимов С.* Універсальність прав людини / С. Максимов // *Філософія права і загальна теорія права.* – 2013. – № 1. – С. 110–117. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2013_1_12.
9. *Мальман М.* Розум і права: нейрологія, філософія та засади правової справедливості / М. Мальман ; пер. Ю. Разметаєва // *Філософія права і загальна теорія права.* – 2015. – № 1-2. – С. 40–71.
10. *Рабінович П.* Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // *Юридичний вісник Право України.* – 2010. – № 2. – С. 18–23.
11. *Разметаєва Ю. С.* Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія / Ю. С. Разметаєва. – Х.: «Финарт», 2013. – 196 с.
12. *Хабермас Ю.* Концепт человеческого достоинства и

реалистическая утопия прав человека / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 2012. – № 2. – С. 66–80.

Лекція 1.2. «Утвердження доктрини та захист прав людини»

1. *Кнох J.* Horizontal Human Rights Law / John H. Кнох // The American Journal of International Law. – 2008. – Vol. 102. – No. 1. – P. 1–47.

2. *Добрянський С.* Юридичне гарантування дотримання прав людини інституціями Європейського Союзу: перспективи удосконалення // Право України. – 2015. – № 2. – С. 151–162.

3. *Заворотченко Т. М.* Міжнародно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні / Т. М. Заворотченко // Вісн. Дніпропетровського ун-ту ім. Альфреда Нобеля. Сер. «Юрид. науки», 2011. – № 1. – С. 46–49.

4. *Рабінович П. М.* Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація / П. М. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України. – 2016. – № 1. – С. 19–29.

5. *Савчин М. В.* Систематика судового захисту у світлі зобов'язальної природи прав людини / М. В. Савчин // Слово Національної школи суддів України, 2016. – № 3. – С. 6–18. – Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/11740>

6. *Чуб О. О.* Універсальні міжнародно-правові стандарти політичних прав громадян / О. О. Чуб // Проблеми законності: Акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В.Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 102. – 278 с. – С. 21–28.

7. *Лемак В. В., Туряниця В. В.* Складові механізми захисту та гарантії прав і свобод людини // Visegrad journal on human rights / Paneuropska vysoka skola; Uzhorodska narodna univerzita. – Bratislava, 2014. – Issue 2, Part 2. – С. 183–187.

Модуль 2. Універсальний каталог прав людини

Лекція 2.1. «Захист прав людини на універсальному рівні»

1. *Brems E., Lavrysen L.* ‘Don't Use a Sledgehammer to Crack a

Nut': Less Restrictive Means in the Case Law of the European Court of Human Rights (january 2015). / E. Brems, L. Lavrysen // Human Rights Law Review 15 (1). – 2015. – P. 1–30. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2891307>

2. *Feder J.* Sex Discrimination and the United States Supreme Court: Developments in the Law // Congressional Research Service, December 30, 2015. – Mode of access: <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/RL30253.pdf>.

3. *Razmetaeva Y.* The right to resist and the right of rebellion / Y. Razmetaeva // Jurisprudence. – 2014. – 21 (3). – P. 758–784.

4. *Алексі Р.* Інституціоналізація прав людини в демократичній конституційній державі // Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна / Пер.з нім. – К.: Ніка–Центр, 2008. – С.172–189.

5. *Буткевич В.* Право на життя – основоположне право ЄКПЛ. Становлення і розвиток критеріїв і стандартів його застосування // Європейський суд з прав людини. Судова практика: дод. до журн. «Право України» / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – Вип. 2: Стаття 2 ЄКАЛ «Право на життя»: у 3 кн. – 2011. – Кн. 2. – К.: Ред. журн. «Право України», 2011. – 1108 с.

6. *Зубарева А. Є.* Окремі аспекти виконання рішень Комітету ООН з прав людини в Україні / А. Є. Зубарева // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2016. – Вип. 20. – С. 174–178. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2016_20_45.

7. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К.: Основи, 2012. – 198 с.

Лекція 2.2. «Формування універсального каталогу прав людини»

1. *Mavronicola N.* What is an 'absolute right'? Deciphering Absoluteness in the Context of Article 3 of the European Convention on Human Rights / N. Mavronicola // Human Rights Law Review. – Vol. 12. – Issue 4. – 2012. – P. 723–758.

2. *O'Flaherty M.* Freedom of expression: article 19 of the International Covenant on Civil and Political Rights and the Human

Rights Committee's General Comment № 34 / M. O'Flaherty // Human Rights Law Review. – Vol. 12. – Issue 4. – 2012. – P. 627–654.

3. Handbook on European non-discrimination law // European Union Agency for Fundamental Rights, Council of Europe, European Court of Human Rights. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. – 151 p.

4. *Land M.* Toward an International Law of the Internet / M. Land // Harvard International Law Journal. – 2013. – Vol. 54. – P. 401–439.

5. *Горобець Н. Г.* Поняття та сутність права власності в контексті Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та практики Європейського суду з прав людини / Н. Г. Горобець // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 4. – С. 307–312.

6. *Пазюк А.* Доступ к интернету: право человека или универсальная услуга с точки зрения международного права / А. Пазюк // *Legea a și viața.* – 2013. – №12/4. – С. 97–101.

7. *Разметаєва Ю.* Залиште мене у спокої або право бути забутим / Ю. Разметаєва // Права людини: філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри: Статті учасників I Міжнародного круглого столу (м. Львів, 28–29 жовтня 2016 року). – Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2017. – С. 221–234.

8. *Разметаєва Ю. С.* Приватність в інформаційному суспільстві: проблеми правового розуміння та регулювання / Ю. С. Разметаєва // Науковий вісник УЖНУ. Сер. Право. – Вип 37. – Т. 1. – 2016. – С. 43–46.

9. *Панкевич О.* Заборона дискримінації: деякі загальнотеоретичні й філософсько-правові аспекти інтерпретації (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / О. Панкевич // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 3. – С. 20-31. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2014_3_4.

10. *Савчин М.* Права людини у світлі конституційної реформи // М. Савчин // Український часопис міжнародного права, Спецвипуск: Міжнародне право і Конституція України, 2015. – С. 67–79. – Режим доступу: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/7197/1/Savchyn_human%20right%27s%20in%20light%20of%20ConRef_fin.docx

11. *Шевчук С.* Конституційний захист соціальних виплат як права власності: порівняльно-правовий аналіз / С. Шевчук // *Філософія права і загальна теорія права.* – 2012. – № 2. – С. 216–233. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2012_2_21.

Модуль 3. Права людини в європейській юриспруденції

Лекція 3.1. «Європейська доктрина прав людини»

1. *Ahmed T.* The European Union and Human Rights: An International Law Perspective / T. Ahmed, I. de Jesus Butler // *The European Journal of International Law.* – 2006. – Vol. 17. – No 4. – P. 771–801.

2. *Evan J. Criddle and Evan Fox-Decent* Human Rights, Emergencies, and the Rule of Law / J. Evan // *Human Rights Quarterly.* – Vol. 34. – No. 1. – 2012. – P. 39–87.

3. *Вовк Д. О.* Вплив християнства на право держав європейської цивілізації: концептуальні засади осмислення / Д. О. Вовк // *Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр.* – Харків, 2012. – № 1. – С. 25–34.

4. *Горобець К.* Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен / К. Горобець // *Філософія права та загальна теорія права.* – 2013. – № 2. – С. 207–214.

5. *Добрянський С.* Інститут прав людини у правопорядку Європейського Союзу: особливості становлення та розвитку / С. Добрянський // *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* – 2014. – Вип. 60. – С. 18–27. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2014_60_5.

6. *Кірсте С.* Транспозитивні основи позитивних прав людини / С. Кірсте // *Філософія права і загальна теорія права.* – 2012. – № 2. – С. 178–195.

7. *Козюбра М.* Права людини і верховенство права / М. Козюбра // *Юридичний вісник Право України.* – 2010. – № 2. – С. 24–35.

8. *Лемак В.* Принцип верховенства права : основні загрози / В. Лемак. // *Право України.* – 2010. – № 3. – С. 44–51.

9. *Петришин О.* Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин. // *Право України.*

– 2010. – № 3. – С. 24–35.

Лекція 3.2. «Європейські стандарти та специфіка захисту прав людини»

1. *Lucchi N.* Access to Network Services and Protection of Constitutional Rights: Recognizing the Essential Role of Internet Access for the Freedom of Expression (February 6, 2011) // *Cardozo Journal of International and Comparative Law (JICL)*, Vol. 19. – No. 3. – 2011. – Available at: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1756243>

2. *Аббакумова Д. В.* Деякі аспекти процедури моніторингу в межах Ради Європи / *Д. В. Аббакумова.* // *Теорія і практика правознавства.* – 2014. – Вип. 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_53.

3. *Богачова Л. Л.* Принципи європейського і національного права (порівняльно-правовий аналіз критеріїв класифікації) / *Л. Л. Богачова* // *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* – 2013. – Вип. 26. – С. 47–60. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dbms_2013_26_6.

4. *Добрянський С.* Роль Хартії основних прав Європейського Союзу в юридичному гарантуванні прав і свобод людини // *Право України.* – 2015. – № 10. – С. 67–78.

5. *Матвеева Ю. І.* Історико-теоретичні підвалини розуміння принципу правової визначеності / *Ю. І. Матвеева* // *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників VII Міжнар. «круглого столу», (м. Львів, 9-10 грудня 2011 р.).* – Львів : Галицький друкар, 2012. – 2-е вид., виправ. і доп. – С. 362–373.

6. *Муравйов В. І.* Організаційно-правовий механізм захисту прав людини в Європейському Союзі / *В. І. Муравйов, О. В. Святун* // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2013. – Вип. 117(1). – С. 3–16. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_117\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_117(1)_3).

7. *Погребняк С.* Загальні принципи права як джерело права / *С. Погребняк* // *Вісн. Акад. прав. Наук України.* – 2011. – № 1 (64). – С. 14–25.

8. *Погребняк С.* Роль основоположних принципів права в

забезпеченні прав людини / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – №1 (56). – С. 71–77.

9. Стрельцова О. В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу / О. В. Стрельцова // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – № 3. – С. 265–269.

Модуль 4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини як механізм захисту прав

Лекція 4.1. «Значення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод»

1. *Dembour M.-B. Gaygusuz Revisited: The Limits of the European Court of Human Rights' Equality Agenda / M.-B. Dembour // Human Rights Law Review. – Vol. 12. – Issue 4. – 2012. – P. 689–721.*

2. *Fuglistaler G. The Principle of Subsidiarity and the Margin of Appreciation Doctrine in the European Court of Human Rights' Post-2011 Jurisprudence / G. Fuglistaler. – Lausanne : IDHEAP, Institut de hautes etudes en administration publique, Universite de Lausanne. 2016.*
– Режим доступу:

https://serval.unil.ch/resource/serval:BIB_A4FA8A7A4A0B.P001/REF

3. *Cram I. Protocol 15 and articles 10 and 11 ECHR – The partial triumph of political incumbency post-Brighton? / I. Cram // International and Comparative Law Quarterly, 2018. – 67 (3). – P. 477–503.*

4. *Mowbray A. Subsidiarity and the European Convention on Human Rights / A. Mowbray // Human Rights Law Review – Volume 15, Issue 2. – 2015. – P. 313–341. – Режим доступу: <https://academic.oup.com/hrlr/article/15/2/313/611770>*

5. *Буроменський М. Європейський кодекс свободи та демократії / М. Буроменський // Право України. – 2010. – № 10 – С. 89–98.*

6. *Буткевич В. Європейська конвенція з прав людини і основних свобод: генеза намірів і права / В. Буткевич // Право України. – 2010. – С. 60–88.*

7. *Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм /*

Праці Львів-ської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. – Вип. 27. – Львів: СПОЛОМ, 2013. – 252 с.

8. *Завгородній В. А.* Рішення Європейського Суду з прав людини як акти тлумачення норм конвенції про захист прав людини та основоположних свобод / В. А. Завгородній // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право / редкол. Ю.М. Бисага, Д.М. Белов, С.Б. Булеца та ін.. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – Вип. 24. Т. 1. – С. 29–33.

9. *Медвідь А. Б.* Щодо закріплення принципу субсидіарності та доктрини свободи розсуду у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод / А. Б. Медвідь // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2017. – № 1. – С. 29-36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2017_1_7

10. *Паліюк В. П.* Загальні питання застосування судами загальної юрисдикції України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / В. П. Паліюк // Часопис цивільного і кримінального судочинства. — 2013. — № 4 (13). — С. 129–142.

Лекція 4.2. «Європейський суд з прав людини та його роль в утвердженні прав»

1. *Greer S., Wildhaber L.* Revisiting the Debate about ‘constitutionalising’ the European Court of Human Rights / S. Greer and L. Wildhaber // Human Rights Law Review. – Vol. 12. – Issue 4. – 2012. – P. 655–687.

2. *Фулей Т. І.* Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів / Т. І. Фулей. – 2-ге вид. випр., допов. – К., 2015. – 208 с.

3. *Дудаш Т.* Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект) / Т. Дудаш // Право України. – 2010. – № 2. – С. 173–179.

4. *Пошва Б. М.* Прецедентна практика Європейського суду з прав людини і питання вдосконалення кримінального судочинства в

Україні щодо захисту права на свободу та особисту недоторканність / Б. М. Пошва // Вісн. Вищої ради юстиції. – № 1 (5). – 2011. – С. 6–39.

5. Рабінович П. М. Практика Європейського суду з прав людини у рішеннях проти України / П. М. Рабінович. – Львів, 2012. – 267 с.

6. Погребняк О. С. Рішення Європейського суду з прав людини як частина національного законодавства / О. С. Погребняк // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 71. – С. 154–161. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_71_27.

7. Пушкар П. В. Заборона катувань та інші форми жорстокого поводження чи покарання: застосування практики Європейського суду з прав людини // Європейський суд з прав людини. Судова практика. – Вип 1. – К., 2011. – С. 50–116.

8. Соловійов О. Застосування практики Страсбурзького суду як джерела права в Україні: деякі проблемні аспекти / О. Соловійов // Українське право. – 2013. – № 10. – С. 207–215.

9. Юдківська Г. Деякі проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні / Г. Юдківська // Право України. – 2011. – № 7. – С. 74–79.

Модуль 5. Зобов'язання держави в сфері прав людини

Лекція 5.1. «Зобов'язання держави в сфері прав людини»

1. Akandji-Kombe J.-F. Positive obligations under the European Convention on Human Rights. A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights / Jean-Francois Akandji-Kombe // Human rights handbooks, No. 7. – Directorate General of Human Rights. Council of Europe. Strasbourg Cedex, 2007. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/168007ff4d>

2. Klatt M. Positive obligations under the European Convention on Human Rights / Matthias Klatt // ZaöRV – 2011. – P. 691–718. – Режим доступу: http://www.zaoerv.de/71_2011/71_2011_4_a_691_718.pdf

3. Xenos D. The Positive Obligations of the State under the European Convention of Human Rights / D. Xenos. – Routledge : Routledge Research in Human Rights Law, 2011. – 272 p.

4. Сухорольський П. Міжнародні стандарти забезпечення свободи вираження поглядів в умовах утвердження концепції позитивних обов'язків держави / П. М. Сухорольський // Український часопис міжнародного права. – 2015. – №1. – С. 146–155.

5. Христова Г. Конструкція зобов'язань держави у сфері прав людини: порівняльний аналіз міжнародних та європейських підходів / Г. Христова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 4. – С. 25-36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2014_4_5.

6. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав людини / С. В. Шевчук // Право України. – 2010. – № 2. – С. 55–64.

Модуль 6. Зобов'язання бізнесу в сфері прав людини

Лекція 6.1. «Бізнес і права людини»

1. Jamali D. The CSR of MNC Subsidiaries in Developing Countries: Global, Local, Substantive or Diluted? // Journal of Business Ethics, – 2010. – № 93. – P. 181–200.

2. Lopez C. Negotiating a Treaty on Business and Human Rihts: A Review on the First Intergovernmental Session / C. Lopez, B. Shea /Business and Human Rights Journal. – 2016. – Vol. I., Is. 01. – P. 111–116. – Available at: <https://doi.org/10.1017/bhj.2015.15>.

3. McBeth A. Human rights in economic globalization / A. McBeth // Research Handbook on International Human Rights Law / eds. Sarah Joseph, Adam McBeth. – Edward Elgar Publishing Inc., 2010. – P. 139–166.

4. Scott J. Shackelford, Human Rights and Cybersecurity Due Diligence: A Comparative Study, 50 U. Mich. J. L. Reform859 (2017). Available at: <http://repository.law.umich.edu/mjlr/vol50/iss4/1>

5. Економічна складова Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС: Наслідки для бізнесу, населення та державного управління / Інститут економічних досліджень і політичних консультацій. – Київ, 2014. – 141 с. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/files/a/2/a2732e1-economicied.pdf>

6. Ковач А. Право людини на підприємництво / А. Ковач // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 212–214.

7. Приватне право в умовах глобалізації: на шляху до ренесансу українського права : збірник наукових праць / за ред. І. Г. Оборотова. – Миколаїв : Іліон, 2016. – 232 с.

Модуль 7. Національні засоби захисту прав людини

Лекція 7.1. «Особливості утвердження доктрини прав людини в національній правовій системі»

1. Гудима Д. Чи лише адвокати можуть мати доступ до здійснення захисту та представництва у судах? (зарубіжний досвід) / Д. Гудима // Юридичний вісник України. – 2013. – № 26 (29 черв.). – Режим доступу: [http://www.yuricom.com/ua/legal_practice/analytychna_yurysprudentsii_a/chy_lyshe_advokaty_mozhut_maty_dostup_do_zdiisnennia_zakhystu_t_a_predstavnytstva_u_sudakh_\(zarubizhnyi_dosvid\)-publication/](http://www.yuricom.com/ua/legal_practice/analytychna_yurysprudentsii_a/chy_lyshe_advokaty_mozhut_maty_dostup_do_zdiisnennia_zakhystu_t_a_predstavnytstva_u_sudakh_(zarubizhnyi_dosvid)-publication/)

2. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–18.

3. Нелін О. Конституційний механізм захисту основних прав і свобод людини і громадянина в правовій доктрині України / О. Нелін // Юридична Україна. – 2016. – № 5-6. – С. 9–14. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2016_5-6_4.

4. Правові засоби захисту та відновлення прав користувачів Інтернету в Україні в контексті застосування Посібника Ради Європи з прав людини для інтернет-користувачів за ред. А. В. Пазюка. – К. : ФОП Клименко 2015. – 128 с.

5. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи / С. Погребняк // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 29–36.

Пономарьова О. П. Інститут спеціалізованого омбудсмана / О. П. Пономарьова // Право і Безпека. – 2011. – № 3. – С. 95–100. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2011_3_23.

6. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні / О.

Скрипнюк // Публічне право. – № 3. – 2011. – Режим доступу: <http://www.yourfuture.org.ua/ua/pb/2011/3/Skrupniuk.pdf>.

7. *Сущенко В. М.* Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні (в контексті верховенства права) / Сущенко В. М. // Наукові записки НаУКМА. – 2012. – Т. 129 : Юридичні науки. – С. 28–31.

8. *Уварова О. О.* Бар'єри, механізми і належні практики в сфері доступу жінок до правосуддя в Україні : доп. підгот. в межах проекту «Сприяння доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах Східного Партнерства» [5-6 листоп. 2015 р., м. Кварелі (Грузія)] / О. О. Уварова. – Кварелі, 2015. – 93 с.

Лекція 7.2. «Механізм захисту прав людини в національній правовій системі»

1. *Вовк Д. О.* Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості / Д. О. Вовк // Право і громадянське суспільство : електрон. вид. – 2014. – № 3. – С. 4–37. – Режим доступу: <http://lcslaw.knu.ua/2014-3.pdf>

2. *Гультай М.* Європейські та національні стандарти з прав людини у практиці Конституційного Суду України / М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – № 5. – С. 72–81.

3. *Євсєєв О. П.* Захист прав людини у 2016 році засобами конституційного судочинства / О. П. Євсєєв // Українська Гельсінська група з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/zahyst-prav-lyudyny-u-2016-rotsi-zasobamy-konstytutsijnoho-sudochynstva/>

4. *Майданник О. О.* Інститут омбудсмана у механізмі забезпечення прав людини в Україні / О. О. Майданник // Адвокат. – 2010. – № 7. – С. 12–16. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2010_7_1.

5. *Рабінович П. М.* Практика Страсбурзького суду у справах проти України як чинник удосконалення її законодавчих гарантій прав людини / П. М. Рабінович, О. Ю. Гарасимів // Право України. – 2015. – № 2. – С. 128–139.

6. *Шумило М.* Рішення Європейського суду з прав людини у сфері соціального захисту та їх наслідки для України // Правова

держава. – 2017. – № 8. – С. 212–219.

7. *Матвеева Ю. І.* Невиконання судових рішень в Україні як порушення принципу правової визначеності / Ю. І. Матвеева // Наукові записки НаУКМА. – 2013. – Т. 144–145 : Юридичні науки. – С. 24–27.

Модуль 8. Особливості утвердження прав людини в окремих зарубіжних країнах

Лекція 8.1. «Розвиток доктрини та практики прав людини в окремих країнах»

1. *Cassese A.* A Plea for a Global Community Grounded in a Core of Human Rights. In *Realizing Utopia.* / Antonio Cassese. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – P. 136–143.

2. *Camerer C., et c.* Regulation for Conservatives: Behavioral Economics and the Case for „Asymmetric Paternalism” / C. Camerer, S. Issacharoff, G. Loewenstein, T. O’Donoghue, M. Rabin // *University of Pennsylvania Law Review.* – 2003. – Vol. 151. – P. 1211–1254.

3. *Hacker P.* The Behavioral Divide. A Critique of the Differential Implementation of Behavioral Law and Economics in the US and the EU / P. Hacker // *European Review of Contract Law*, 2015 Forthcoming. May 22, 2015. Available at: <http://ssrn.com/abstract=2609531>

4. *Van Blaricum C. D.* Internet Hate Speech: The European Framework and the Emerging American Haven // *WASH. & LEE L. REV.* – 2005. – Vol. 62. – P. 781–830.

5. *Бехруз Х.* Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ісламські міжнародно-правові документи (компаративістський аналіз) / Х. Бехруз // *Право України.* – 2010. – № 10. – С. 114–118.

6. *Вовк Д.* Правові системи християнських країн (особливості та проблема неоднорідності) / Д. Вовк // *Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр. – Харків : Право, 2010. – № 3 (62). – С. 249–258.*

7. *Левчук М. В.* Концепція прав і свобод людини в мусульманському праві / М. В. Левчук // *Право.ua.* – 2015. – № 2. – С. 5–11. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2015_2_3.

8. *Разметаєва Ю.* Толерантність і «hate speech» в інформаційну епоху / Ю. Разметаєва // Філософія права і загальна теорія права. – 2016. – № 1–2. – С. 91–105.

Лекція 8.2. «Регіональні механізми захисту прав людини»

1. *Ako M. A.* NGOs, Rights-based approaches and the potential for progressive development in local contexts: constraints and challenges in Northern Ghana / M. A. Ako, N. A. Anyidoho, G. Crawford // *Journal of Human Rights Practice*. – 2013. – № 5 (1). – P. 46–74.

2. *Cotterrell R.* A Concept of Law for Global Legal Pluralism? / R. Cotterrell // S. P. Donlan and L. H. Urscheler eds., *Concepts of Law: Comparative, Jurisprudential and Social Science Perspectives*. – Farnham: Ashgate, 2014. – P. 193–208.

3. *Petersen C.* Bridging the Gap: The Role of Regional and National Human Rights Institutions in the Asia Pacific / C. Petersen // *Asian-Pacific Law & Policy Journal*. – 2011. – Vol. 13/1. – P. 174–209.

4. *Shelton D.* Regional Protection of Human Rights / D. Shelton, P. Carozza. – 2nd edition. – Oxford : Oxford University Press, 2013. – 992 p.

5. *Tomuschat C.* Human Rights: Between Idealism and Realism / C. Tomuschat. – 3rd edition. – Oxford : Oxford University Press, 2014. – 528 p

6. *Абашидзе А. Х.* Региональные системы защиты прав человека: учеб. пособие / А. Х. Абашидзе. – М.: РУДН, 2012. – 400 с.

7. *Лук'янов Д. В.* Релігійні правові системи в сучасному світі : монографія / Д. В. Лук'янов. – Х. : Право, 2015. – 352 с.

Модуль 9. Права людини в умовах конфліктів

Лекція 9.1. «Обмеження та захист прав людини в умовах конфліктів»

1. *Arai Y.* Laws and Judicial System of the Occupied Territories under the Geneva Convention IV Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. / Y. Arai / *The 1949 Geneva Conventions: A*

Commentary. – Oxford University Press, 2015. – P. –1421–1454.

2. *Ferraro T.* Determining the beginning and end of an occupation under international humanitarian law / T. Ferraro // *International Review of the Red Cross*. – 2012. – Vol. 885. – No 94. – P. 133–163.

3. *Lubell N.* Human rights obligations in military occupation / N. Lubell // *International Review of the Red Cross*. – 2012 – Vol. 885 – No 94. – P. 317–337.

4. *Parlevliet M.* Human Rights and Peacebuilding: Complementary and Contradictory, Complex and Contingent / M. Parlevliet // *Journal of Human Rights Practice*. – 2017. – Vol. 9. – No 3. – P. 333–357.

5. *Themner L., Wallensteen P.* ‘Armed conflicts, 1946–2011’ / L. Themner, P. Wallensteen // *Journal of peace research*, Vol. 49. – No. 4. – 2012. – P. 565–575.

6. *Hunter E., Pernik P.* ‘The Challenges of Hybrid Warfare’ / International Centre for Defence and Security, ICDS Analysis, Tallinn, Estonia, 2015. Available at: https://www.icds.ee/fileadmin/media/icds.ee/failid/Eve_Hunter_Piret_Pernik_-_Challenges_of_Hybrid_Warfare.pdf.

7. *Razmetaeva Y.* Hybrid war, information technologies and the legal vacuum in the digital world / Y. Razmetaeva // 5th International Conference of PhD Students and Young Researchers «How deep is your law? Brexit. Technologies. Modern conflicts». Conference papers, 27 – 28 April 2017. – Vilnius, Lithuania: Vilnius University Faculty of Law, 2017. – P. 354–365. – Available at: <http://lawphd.net/wp-content/uploads/2014/09/International-Conference-of-PhD-students-and-young-researchers-2017.pdf#page=355>

8. *Renz B., Smith H.* ‘Russia and Hybrid Warfare - Going beyond the Label’ / B. Renz, H. Smith // *Aleksanteri Papers*. – 1/2016. – Available at: http://www.helsinki.fi/aleksanteri/english/publications/presentations/papers/ap_1_2016.pdf.

9. *Vlasiuk V.* ‘Hybrid war, international law and Eastern Ukraine’ / V. Vlasiuk // *European political and law discourse*. –2015. – Vol. 2. – Issue 4. – P. 14–28.

10. Міжнародне гуманітарне право. Посібник / [О. О. Войтенко, М. М. Гнатівський, Т. Р. Короткий, А. О. Кориневич, В. М. Лисик, О. Р. Поєдинок, Н. В. Хендель]; за ред. Т. Р. Короткого –

Київ-Одеса: Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016. – 2017. – 145с.

11. *Пушкар В., Малишева О.* Соціальні ідентичності та їх зв'язок із прикордонними конфліктами / В. Пушкар, О. Малишева // Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні : зб. аналітичних матеріалів – Л. : Галицька видавнича спілка, 2015. – С. 50–135.

Лекція 9.2. «Держава та права людини в умовах конфліктів»

1. *Kamm F.M.* The moral target: aiming at right conduct in war and other conflicts / F.M. Kamm. – Oxford [etc.]: Oxford University Press, 2012. – 260 p.

2. *Krahenmann S.* Positive obligations in human rights law during armed conflicts // Research Handbook on Human Rights and Humanitarian Law /Edited by Kolb R., Gaggioli G. - Cheltenham: Edward Elgar Pub., 2013 – P. 170–187.

3. *Milanovic M.* Extraterritorial Derogations from Human Rights Treaties in Armed Conflict, 2014. – Available at: <http://ssrn.com/abstract=2447183>.

4. *Orford A.* Jurisdiction Without Territory: From the Holy Roman Empire to the Responsibility to Protect / A. Orford // Michigan Journal of International Law. — 2009. – Vol. 30. – № 3. – P. 984–1015.

5. *Городиський І.* До питання застосування концепції «відповідальності із захисту» (Responsibility to Protect): Роль Ради безпеки ООН / І. Городиський // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2015. – Випуск 37. – Частина 2. – С. 72–81.

6. *Назарова О.* Роль Європейського Союзу в реалізації концепції відповідальності за захист / О. Назарова // Право України. — 2013. — № 6. — С. 160—167.

7. *Пастухова Л. В.* «Відповідальність із захисту» та міжнародне право / Л. В. Пастухова, А. П. Шуміленко // Український часопис міжнародного права. – 2013. – №1. – С. 6–10.

8. Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції:

матеріали міжнародного круглого столу (27 жовтня 2016 року). – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 148 с.

9. Сіваш О. М. Концепція «відповідальності по захисту» як баланс принципів державного суверенітету та поваги до прав людини / О. М. Сіваш // Форум права. – 2015. – № 4. – С. 253–259.

10. Христова Г. О. Зобов'язання держави в сфері прав людини в умовах окупації / Г. О. Христова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2018. – Т. 25. – №1. – С. 204–218.

Список факультативної літератури

ОСНОВНІ МІЖНАРОДНІ ДОКУМЕНТИ

Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] // ООН, Резолюція 217 А (III) Генеральної Ассамблеї от 10 декабрія 1948 г. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Декларація ООН про права корінних народів [Електронний ресурс] // ООН, 13 вересня 2007 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_156.

Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс] // ООН, 18 грудня 1979 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207/page.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] // Рада Європи, Рим, 4.XI.1950 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

Конвенція про права дитини [Електронний ресурс] // ООН, 20 листопада 1989 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) [Електронний ресурс] // ООН, 13 грудня 2006 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [Електронний ресурс] // ООН, 10 грудня 1984 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей [Електронний ресурс] // ООН, 18 грудня 1990 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_203.

Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень [Електронний ресурс] // ООН, 20 грудня 2006 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154.

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [Електронний ресурс] // ООН, 21 грудня 1965 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_105.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс] // ООН, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/2200 A (XXI) від 16 грудня 1966 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс] // ООН, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/2200 A (XXI) від 16 грудня 1966 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

Хартія основних прав Європейського Союзу // Європейський Союз, 7 грудня 2000 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524.

ЗВІТИ Й ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА УРЯДІВ ЩОДО ПРАВ ЛЮДИНИ:

Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. – К.: «РУМЕС», 2017. – 592 с. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

Доклад о состоянии соблюдения прав человека в странах мира за 2016 год. Государственный Департамент США. Бюро по вопросам демократии, прав человека и трудовых отношений відносин. – Режим доступу: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/2017/04/Final-UKRAINE-2016-HRR_Official_Ukr.pdf.

Збройний конфлікт в Україні: військова підтримка незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР» з боку Російської Федерації / О. Гарбар, А. Конопкін, О. Кореньков, С. Мовчан, За ред.: О. Павліченка, О. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2018. – 40 с. Електронна версія: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Vijskova-pidtrymka-zvit-dlya-sajtu1.pdf>

Права дитини. М. Ясеновська, А. Бондаренко. Для річної доповіді правозахисних організацій «Права людини в Україні 2016». – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/prava-dytyny-m-yasenovska-a-bondarenko/>.

Права людини і місцева демократія / Упорядники: Буров С., Величко Н., Єлігулашвілі М., Жигалдо В., Ковшун Л., Левченко О. – 2017. – 92 с. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/book-3.pdf>

Права людини в Україні – 2017. Доповідь правозахисних організацій / За ред.: О. М. Павліченка, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — К., 2018. — 92 с. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/publications/richna-dopovid-pravozahysnyh-orhanizatsij-prava-lyudyny-v-ukrajini-2017/>

Проміжна доповідь про виконання Україною Конвенції ООН про права дитини (за період 2012 – 2016 роки). Доповідь подається Українською Гельсінською спілкою з прав людини, 2016. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/CRC-Interim-Report-Ukr-1.pdf>.

Свобода слова в умовах інформаційної війни та збройного конфлікту / А. Б. Блага, О. А. Мартиненко, Б. С. Мойса, Р. В. Шутков; за заг. ред. О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2017. – 85 с. – Режим доступу: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/Web_Svoboda_Slova_A5_Ukr3.pdf

Умови збройного конфлікту та права людини. Права військовослужбовців / К. Гайдей, Є. Григоренко. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/umovy-zbrojnoho-konfliktu-ta-prava-lyudyny-prava-vijskovosluzhbovtsiv-k-hajdej-e-hryhorenko/>

Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions on his mission to Ukraine, 2016. – Access mode:

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G16/091/43/PDF/G1609143.pdf?OpenElement>

Trafficking in Persons Report, US Department of State, June 2018.
– Access mode: <https://www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2018/>

ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

Рішення Європейського суду з прав людини. Пошукова система [Електронний ресурс] / ЄСПЛ, 2018. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng>

Центр інформації про права людини (популяризація прав людини, верховенства права та ідей громадянського суспільства в Україні), 2018. – Режим доступу: <https://humanrights.org.ua/>

Freedom House: Доповіді про стан свободи в світі. Рейтинг країн світу за рівнем політичних і громадянських свобод [Електронний ресурс] / Freedom House, 2017. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/reports>

Annual Reports of the Human Rights Council / UN Human Rights Council, 2018. – Access mode: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/Pages/Documents.aspx>

Annual Review of the Human Rights Situation of Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex People in Europe / ILGA-Europe, 2016. – Access mode: <https://dl.dropboxusercontent.com/u/15245131/Annual%20Review%202014%20web%20version.pdf>

Business & Human Rights Resource Centre, 2018. – Access mode: <https://www.business-humanrights.org/>

European Hate Speech Laws / The Legal Project, 2016. – Access mode: <http://www.legal-project.org/issues/european-hate-speech-laws>

History of PFLAG / PFLAG, 2016. – Access mode: <http://community.pflag.org/page.aspx?pid=279>

Human Rights Reports / The U.S. Department of State, 2018. – Access mode: <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm#wrapper>

Gender Equality Index // European Institute for Gender Equality, 2018.– Access mode: <http://eige.europa.eu/gender-statistics>

Guides Related to Hate Crime // OSCE, 2015. – Access mode: <http://www.osce.org/odihr/124602>

Ukraine – Gender at a glance // The World Bank Group, 2015. – Access mode: <http://documents.vsemirnyjbank.org/curated/ru/2015/10/25200796/ukraine-gender-glance>

ДОДАТКИ (посилання на мистецькі твори)

Модуль 1. Теорія прав людини

Фільми до перегляду:

Лекція 1.1. «Виникнення та розвиток концепції прав людини»

«Вгадайте, хто прийде на обід» / «Guess Who's Coming to Dinner» (1967, США, 108 хв.).

Художній фільм режисера Стенлі Крамера, присвячений складним питанням особистісного вибору. Неочікуване повернення Джоани Дрейтон з гавайських канікул викликає хвилювання, коли вона приводить нареченого в будинок своїх батьків у Сан-Франциско в 1967 році.

Коли переконання, які декларує людина, вступають у суперечність з її почуттями.

Дві премії «Оскар» (за акторську роботу Кетрін Гепберн і оригінальний сценарій Вільяма Роуза). Американським інститутом кіномистецтва фільм визнаний одним з найпалкіших і надихаючих фільмів у історії кіно.

«Двохсотлітня людина» / «Bicentennial Man» (1999, США, 126 хв.).

Художній фільм режисера Кріса Коламбуса, присвячений фантастичній історії, яка цілком могла відбутися.

Ера нових технологій дозволила заводити не лише механічних тварин, а також андроїдів. Родина купує робота, якого маленька дівчина називає Ендрю. Згодом вони виявляють, що цей робот – не зовсім звичний.

Що таке людська гідність? Що таке людяність? Кого можна назвати людиною? І чи можна стати людиною або перестати бути нею?

«Життя прекрасне» / «La vita è bella» (1997, Італія, 116 хв.).

Художній фільм режисера Роберто Беніньї, присвячений життю однієї родини напередодні та під час Другої світової війни.

Італійсько-єврейське подружжя, маленький син, казковий світ та невичерпні фантастичні історії. Концентраційний табір, біль,

смерть. І фантастична історія, яка здатна врятувати, якщо вистачить сил і удачі.

Чи можна залишитися людиною там, де майже неможливо навіть виживати? І чи можна залишатися осторонь, якщо несправедливе та жахливе відбувається не з тобою?

Лекція 1.2. «Утвердження доктрини та захист прав людини»

«Нюрнберзький процес» / «Judgement At Nuremberg» (1961, 186 хв.)

Художній фільм режисера Стенлі Крамера, присвячений «малим» нюрнберзьким процесам 1948 року. Після Нюрнберзького трибуналу над провідниками німецького нацизму, процеси розгорталися щодо інших осіб, які відіграли вирішальну роль у становленні та практиці націонал-соціалізму в Німеччині у 1933–1945 рр. Обвинувачення та захист судді Ернста Янінга та інших юристів.

Коли та кому слід виносити обвинувальний вирок? Чи лише закон може бути для цього основою? Що таке право і чи допускає воно моральні категорії? Якими можуть бути наслідки втрати судьями незалежності?

«Північна країна» / «North Country» (2005, США, 126 хв.)

Художній фільм режисерки Нікі Каро, присвячений першій в історії груповій судовій справі про сексуальні домагання, відомій як «Справа Луїс Е. Дженсон проти Евлет Таконіт Компанії».

Фільм розповідає історію Джозі Еймс, шахтарки, яка повстала проти сексуальних домагань, знущань, наруги та дискримінації, коли усі були переконані, що їй слід терпіти мовчки.

Що таке дискримінація та які її наслідки? Чи потрібно боротися з системою наодинці? Якою люди бачать рівність? Чи впливає минуле особи на її вчинки і чи слід приймати це до уваги?

«Ангели із залізними щелепами» / «Iron Jawed Angels» (2004, США, 125 хв.)

Художній фільм режисери Каті фон Гарнієр, присвячений історичним подіям – боротьбі американських суфражисток за права жінок.

Вони піддаються арештам і нелюдському поводженню, оголошують голодування, ризикують власними життями, жертвують стосунками з близькими та обмеженою свободою. У центрі сюжету – історія активістки Еліс Пол, яка у вересні 1912 року приїжджає до Філадельфії з наміром вступити до «Національної Американської Асоціації суффражисток» і домогтися прийняття 19 поправки до Конституції США, що забезпечила б жінкам право голосувати на виборах.

Якою була і якою повинна бути боротьба за права? Заради чого людина може пійти на жертви та на що вона здатна? Як асоціації, зібрання та протести впливають на права людини?

Модуль 2. Універсальний каталог прав людини

Фільми до перегляду:

Лекція 2.1. «Захист прав людини на універсальному рівні»

«Стукачка» / «The Whistleblower» (2010, спільне виробництво Німеччини, Канади і США, 112 хв.)

Художній фільм режисерки Лариси Кондракці, присвячений питанню торгівлі людьми та участі міжнародних інституцій у цьому.

Фільм заснований на реальній історії поліцейської Кетрін Болковак. Події розгортаються у післявоєнній Боснії та Герцеговині під час функціонування миротворчих місій. Розслідування приводить поліцейську не лише до місцевих структур, а й до посадових осіб ООН.

Яку роль грають міжнародні інституції у захисті прав людини? Чи переважають інтереси над цінностями? Чи вплине одна особа на перегляд сексуальної експлуатації та наруги в конфліктних і постконфліктних ситуаціях?

«12 розгніваних чоловіків» / «12 Angry Men» (1958, США, 96 хв.)

Художній фільм режисером якого виступив Сідні Люмет, присвячений судовому процесу за участі присяжних, що розгортається за стандартами англо-саксонського права.

Класичний судовий фільм з єдністю місця, часу та дії. Історія про вбивство та смертний вирок, який мав бути виголошений

одностайно, але при винесенні вердикту виникають складнощі.

Що таке обґрунтовані сумніви? Чи дозволяє сумління обвинуватити людину, якщо немає повної впевненості щодо скоєння злочину? Як переконання впливають на поведінку особи та прийняті нею рішення?

Лекція 2.2. «Формування універсального каталогу прав людини»

«Приховані фігури» / «Hidden Figures» (2016, США, 127 хв.)

Художній фільм режисера Теодора Мелфі, присвячений реальній історії трьох афроамериканських жінок, які працювали у НАСА з 60-х рр. ХХ ст.

Лозунг фільму – «Геній не має раси. Сила не має гендеру. Хоробрість не має меж» – цілком відповідає сюжету. Фільм також показує математичні, інженерні, програмістські, організаційні здібності та їх сприйняття іншими особами, помножене на стереотипи.

Що таке сегрегація? Що таке подвійна дискримінація? Як змінюється свідомість людини, залежно від зовнішніх обставин та внутрішніх переконань? Чи замінить людину комп'ютер?

«Лавінг» / «Loving» (2016, спільне виробництво США та Великобританії, 123 хв.)

Художній фільм режисера Джеффа Ніколса, присвячений відомій судовій справі та історії боротьби за межрасові подружжя.

У фільмі розгортається біографічна драма Річарда та Мілдред Ловін, які були позивачами у справі *Loving v. Virginia*, яка розглядалася Верховним Судом США у 1967 році. У 1958 році Річард Ловінг, білий будівельник зі штату Вірджинія, закохується у місцеву темношкіру жінку Мілдред Джетер. Знаючи, що міжрасові шлюби порушують закони Вірджинії, вони їдуть до Вашингтона, округ Колумбія, щоб одружитися.

Які обмеження можливі встановити законами щодо прав людини? Як змінюються уявлення про рівність, справедливість і права?

«Мій янгол-охоронець» / «*My Sister's Keeper*» (2009, США, 109 хв.)

Художній фільм режисера Ніка Кассаветіса, присвячений історії двох сестер, одна з яких хвора на лейкемію, та родини, життя якої побудоване навколо старшої доньки. Тим часом молодша донька, народжена як донор, подає до суду позов про медичну емансипацію, а згодом – про часткове припинення батьківських прав за допомогою хворого адвоката.

Як далеко простягається право розпоряджатися власним тілом? Як далеко можна зайти, щоб врятувати дитину? Чи мають право батьки обирати майбутнє своїх дітей?

Модуль 3. Права людини в європейській юриспруденції

Фільми до перегляду:

Лекція 3.1. «Європейська доктрина прав людини»

«Читець» / «*The Reader*» (2008, США, 124 хв.)

Художній фільм режисера Стівена Долдрі, присвячений історії правника та його складному вибору.

Роман хлопця з старшою за віком жінкою, незнайомкою, яка допомогла йому під час хвороби, супроводжується знайомством з літературними творами. Здається, що не відбувається нічого незвичайного, але раптом вона зникає, щоби згодом зустрітися молодому юристу як підсудна на процесі над нацистськими злочинцями в післявоєнній Німеччині.

Як далеко можна зайти, щоб зберегти секрет? Чи має особа поставити себе під удар, щоб врятувати іншу? Якими є виміри людської особистості?

«Філадельфія» / «*Philadelphia*» (1993, США, 125 хв.)

Художній фільм режисера Джонатана Деммі, присвячений біографічній історії захисту білого адвоката та його темношкірого захисника, який погоджується взятися за справу там, де інші, більш ліберальні юристи, відмовляються.

Фільм став однією із перших кінострічок про гомосексуальність, СНІД і гомофобію. В основі – історія адвоката Джеффрі

Боуерса, котрий у 1987 році подав до суду на юридичну фірму «Baker & McKenzie» за те, що був несправедливо звільнений.

Що таке справедливість і законність? Наскільки сильною може бути віра у права людини? Як упередження впливають на діяльність людей?

«Гордість»/ «Pride» (2014, Великобританія, 120 хв.)

Художній фільм режисера Метью Варчуса, присвячений подіям 1984 року, коли під час правління Маргарет Тетчер, відбувся загальний страйк британських шахтарів.

Фільм заснований на реальній історії групи ЛГБТ-активістів, які вирішили зібрати гроші для підтримки сімей, постраждалих від протестів шахтарів. Коли Національна спілка гірників неохоче приймає допомогу через занепокоєність профспілкових організацій відкритою співпрацею з ЛГБТ, активісти відправляються на мікроавтобусі у невелике шахтарське селище.

Як впливає на осіб досвід переживання дискримінації та насильства? Якими шляхами можна реалізувати право на асоціації та мирні зібрання? Де пролягають межі законного протесту?

Лекція 3.2. «Європейські стандарти та специфіка захисту прав людини»

«Жінка в золотому» / «Woman in Gold» (2015, спільне виробництво Великобританії, США, Німеччини та Австрії, 109 хв.)

Художній фільм режисера Саймона Кертіса, присвячений історії Марії Альтман, жінці єврейського походження, яка проживає у США та намагається вибороти у Австрії повернення картини Густава Клімта «Портрет Аделі Блох-Бауер I», яка була вкрадена у її родичів нацистами у Відні незадовго до Другої світової війни.

Справа розглядалася Верховним Судом Сполучених Штатів, який виніс рішення у справі «Республіка Австрія проти Альтман» (2004).

Що вимагають справедливості і закон? Якими є наслідки Другої світової війни для людства та окремих осіб? Яке значення має юрисдикція держави?

«Ім'я» / «Le Prénom» (2012, спільне виробництво Франції та Бельгії, 109 хв.)

Художній фільм, знятий режисерами Александром де Ла Пательєром та Мат'є Деллапортом за їх власною однойменною п'єсою.

Венсан і Анна готуються до народження первістка. З цієї нагоди сестра Венсана організувала звану вечерю, куди були запрошені їхні друзі. І ось коли усі крім Анни сиділи за столом й обговорювали батьківство, пролунало запитання про майбутнє ім'я дитини. Відповідь Венсана справляє величезне здивування у присутніх, адже майбутній батько вирішив назвати сина Адольф. Цей безневинний, з його точки зору, жарт, викликає ефект розірваної бомби, внаслідок чого кожен з учасників вечірки дізнається абсолютно несподівані факти про те, як їх сприймає оточення.

Що таке чутливі питання і який вони мають стосунок до прав людини? Як свобода вираження співвідноситься з мовою ненависті? Що таке історична пам'ять? Як далеко простягається толерантність?

Модуль 4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини як механізм захисту прав

Фільми до перегляду:

Лекція 4.1. «Значення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод»

«Першокласник» / «The First Grader» (2010, спільне виробництво Великобританії, США та Кенії, 103 хв.)

Художній фільм режисера Джастіна Чадвика, присвячений праву на освіту та сприйняттю оточенням нестереотипної реалізації цього права.

Фільм заснований на історії Кімані Маруге, кенійського фермера, який пішов до школи у віці 84 років після оголошення по радіо від уряду Кенії про безоплатну загальну початкову освіту у 2003 році.

Що таке рівні можливості і рівний доступ до них? Як відрізняється мотивація осіб, які отримують освіту? Чи може реалізація права завдати шкоди правам інших осіб?

Фільм «В ім'я батька» / «*In the name of the father*» (1993, Великобританія, Ірландія, 133 хв.)

Художній фільм режисера Д. Шеридана, присвячений справі «Гілфордської четвірки».

Головна сюжетна лінія розвивається крізь стосунки членів ірландських сімей, деякі з котрих безпідставно звинувачені та засуджені до довічного та тривалих термінів ув'язнення за, начебто, підготовку та здійснення IRA вибухів у Лондоні 1974.

Між тим, заарештовують і засуджують справжніх організаторів і виконавців вибухів, однак британська влада не квапиться переглянути справу. В ім'я батька та в ім'я істини, головний герой та його друзі – правозахисники та учасники протестів – доводять справу до завершення.

Що таке патріотизм? Що таке істина і як її досягти? Як співвідносяться права людини і тероризм? Яка ціна судової помилки?

Лекція 4.2. «Європейський суд з прав людини та його роль в утвердженні прав»

«Люсія де Берк» / «*Lucia de B.*» (2014, спільне виробництво Нідерландів і Швеції, 97 хв.)

Художній фільм режисери Паули ван дер Ост, присвячений долі нідерландської медсестри, звинуваченої у декількох вбивствах і засудженої на підставі непрямих доказів. Попри спротив прокуратури та думки переважної більшості, декілька осіб не погодилися з вироком про довічне ув'язнення обвинуваченої.

У цій справі, яка отримала широкий розголос у ЗМІ з перших днів, спливає також роль математичних і статистичних методів у доведенні.

Чи може бути суд незалежним та безстороннім під прицілами камер? Яке значення має громадська думка для розслідування гучних справ? Які методи використовуються у судовому розгляді?

«Три кольори: червоний» / «*Trois Couleurs: Rouge*» (1994, спільне виробництво Франції, Польщі та Швейцарії, 99 хв.)

Художній фільм режисера Кшиштофа Кесльовського, котрий є частиною відомої кінотрилогії «Синій. Білий. Червоний».

Основна тема фільму – *fraternite* (братерство), частина девізу Великої французької революції. Суддя, один з головних героїв фільму, розмірковує над питаннями про те, як особа поводить себе у суспільстві та як люди й їх вчинки впливають один на одного.

Як повинен поводитися юрист, коли етика і закон вступають у суперечність? Чи завжди суддя приймає вірне рішення? Чому може плакати суддя?

Модуль 5. Зобов'язання держави в сфері прав людини

Фільми до перегляду:

Лекція 5.1. «Зобов'язання держави в сфері прав людини»

«Втеча з Шоушенка» / «The Shawshank Redemption» (1994, США, 142 хв.)

Художній фільм режисера Френка Дарабонта, присвячений історії несправедливого ув'язнення.

Банківський працівник Енді Дюфрейн звинувачений у вбивстві, яког він не скоював, однак його засуджують на довічне позбавлення волі. Він потрапляє до Шоушенка – в'язниці, начальник якої поводить себе не так, як демонструє на публіці. Головний герой застосовує свої професійні знання та стає корисним багатьом особам. Але раптом до нього потрапляє інформація, яка може допомогти у перегляді справи.

Яким повинне бути ефективне розслідування? Якими повинні бути правила для посадових осіб, що мають справу з правами людини? Чи можна досягти справедливості незаконними методами?

«Три білборди під Еббінгом, Міссурі» / «Three Billboards Outside Ebbing, Missouri» (2017, США, 115 хв.)

Художній фільм режисера Мартіна Макдонаха, присвячений питанням обов'язків, відповідальності та покарання.

У маленькому містечку сталося звалтування та вбивство. Місцева поліція заводить справу, однак не знаходить злочинця. Мати вбитої, Мілдред Хейс орендує три білборди неподалік від місця злочину та розміщує на них звернення до поліції, покликане

підстебнути розслідування. Однак не всім подобається така активність. Починається напружене протистояння.

Чи завжди можна визначити, на чієму боці справедливість? Що відбувається з нерозкритими кримінальними справами? Як трагедія однієї людини впливає на суспільство?

«Гра в імітацію» / «The Imitation Game» (2014, США, 114 хв.)

Художній фільм, який зняв режисер Мортен Тільдум, присвячений історії Алана Тьюринга.

Головний герой – британського математик, логік, криптоаналітик та засновник сучасної інформатики – був ключовою фігурою в розшифруванні нацистського коду Енігми. Його дії допомогли Антигітлерівській коаліції перемогти у Другій світовій війні, але по закінченні гриф «таємно», накладений на деякі матеріали, призвів до розслідування, яке виявило відомості з приватного життя вченого. В результаті це призвело до кримінального переслідування.

Чи має держава завжди ставати на захист громадян? До яких меж простягається цей захист? Чи може держава втручатися у особистий простір громадян?

Модуль 6. Зобов'язання бізнесу в сфері прав людини

Фільми до перегляду:

Лекція 6.1. «Бізнес і права людини»

«Дякую вам за куріння» / «Thank You for Smoking» (2005, США, 92 хв.)

Художній фільм режисера Джейсон Рейтмана, присвячений проблемам впливу корпорацій на здоров'я людей та особистому вибору тих, хто на ці корпорації працює.

Представник великої тютюнової компанії Ніка Нейлор активно пропагує куріння, однак намагається залишитися гідним зразком для свого 12-річного сина. Як можна запевнити людей, що з дитинства знають про шкоду нікотину, у тому, що тютюн є одним з найкращих винаходів людства? Головний герой може навчити кожного. Проте сам він не відносить сигарети до радощів життя. Нічого особистого, просто бізнес.

Чи можна жити на гроші від діяльності, яка уражає права інших осіб? Як вирішити дилему між сумлінням і вигодою?

«Нафта» / «There Will Be Blood» (2007, США, 158 хв.)

Художній фільм режисера Пола Томаса Андерсона, присвячений діяльності нафтовика протягом тридцяти років.

Сюжет фільму розгортається навколо родовища нафти у Каліфорнії 1920-х рр. Гострі суперечності до певної миті оминають головного героя, який не вірить у будь-що, крім власних сил та амбіцій, і який готовий на все заради прибутку.

Що таке людське щастя? Чи можна зберегти людські якості, коли спокуса надто сильна? Де межа між успіхом і спустошенням?

«Своя людина» / «The Insider» (1999, США, 157 хв.)

Художній фільм режисера Майкла Манна, присвячений прагненню осіб до правди, але й до жаги грошей, а також підприємницькій діяльності у вільній економіці.

Фільм заснований на реальній історії викриття змови великих компаній. Він демонструє не лише складні питання бізнесу, етики та прав людини, але також взаємодію різних гілок влади та дію системи судочинства, вплив ЗМІ та громадянського суспільства.

Чи можна обійти вимоги закону і до чого тут колізії? Як ЗМІ впливають на думки людей? Яким повинен бути відповідальний бізнес?

Модуль 7. Національні засоби захисту прав людини

Фільми до перегляду:

Лекція 7.1. «Особливості утвердження доктрини прав людини в національній правовій системі»

«Чужа молитва» (2017, Україна, 96 хв.)

Художній історико-драматичний фільм режисера Ахтема Сеїтаблаєва, присвячений історії кримськотатарської дівчини.

Головна героїня, Саїде Аріфова, під час Другої світової війни, ризикуючи власним життям, врятувала 88 єврейських дітей-сиріт. Врятувала двічі – спочатку від нацистів, а потім від радянської депортації кримськотатарського народу.

Чи є межі того, що одна людина може зробити з іншою? Перед яким вибором опиняється особа під час надзвичайних подій? Чи є депортація геноцидом і чому?

«Між пеклом і раєм» (Україна, 2017, 15 хв.)

Документальний фільм режисера В'ячеслава Бігуна, присвячений зіткненню інтересів бізнесу та інтересів осіб.

Лозунг фільму – «Не плюй у свою криницю, бо де погана вода, там і велика біда». Заради дітей спрагли справедливості жителі-активісти одного колись райського місця, біля хат яких виростає індустріальний монстр-забруднювач, намагаються вивести на чисту воду державу в першій українській екологічній справі в Європейському суді з прав людини («Дубецька та інші проти України»).

Лекція 7.2. «Механізм захисту прав людини в національній правовій системі»

«Пенальті правосуддя», (2014, Україна, Франція, 14 хв.)

Документальний фільм режисера В'ячеслава Бігуна, присвячений історії молодого футболіста, скаліченого правоохоронцями, який з неймовірною волею до життя шукає правди та добивається правосуддя.

Фільм заснований на справі «Савіцький проти України», яка розглядалася в Європейському суді з прав людини.

Чого варта справедливість? Як досягти дотримання прав людини правоохоронними органами в умовах перехідного суспільства? Чи є межі толерантності?

«Жага екстриму» (2007, Україна, 128 хв.)

Художній фільм режисера Андрія Дончика, присвячений грі в ув'язнення, яка перестає бути грою.

Розслідування убивства журналіста переростає у слідчий експеримент у формі платного турне за ґрати. За великі гроші охочі можуть відчутися справжніми ув'язненими. Подорожі до камери для головного героя передують суд і вирок. Зрештою, підозрюваний так захоплюється, що потрапляє в ситуацію, з якої немає гарного виходу.

Як виглядає судочинство в Україні? Чого бракує національній правовій системі? Як виправити ситуацію з порушенням прав людини в Україні?

«Ерін Брокович» / «Erin Brockovich» (2000, США, 130 хв.)

Художній фільм режисера Стівена Содерберга, присвячений історії, яка змінила систему кримінальної юстиції в США.

Громадська активістка, помічниця адвоката Ерін Брокович проводить розслідування. В неї немає юридичної освіти, однак є сміливість йти до кінця. Вона з'ясує, що ґрунтові води міста отруєні канцерогенним шестивалентним хромом, який викликає онкологічні захворювання. Результатами стали судові позови до корпорації, яка забруднювала довкілля.

Чи може колективний позов бути ефективнішим за індивідуальний, а громадська діячка – за правників-професіоналів? Що таке правозахисна діяльність? Як можна сприяти забезпеченню прав людини в несприятливих умовах?

Модуль 8. Особливості утвердження прав людини в окремих зарубіжних країнах

Фільми до перегляду:

Лекція 8.1. «Розвиток доктрини та практики прав людини в окремих країнах»

«Народ проти Ларрі Флінта» / «The People vs. Larry Flynt» (1996, США, 129 хв.)

Художній фільм режисера Мілоша Формана, присвячений біографічним епізодам з життя відомого американського видавця та бізнесмена Ларрі Флінта у 1970-1980-х рр.

Засновник скандального журналу «Hustler» та власник стриптиз-клубу стає адресатом численних позовів, більшість яких пов'язана зі специфікою видань і отримують гучний розголос. Перша поправка до Конституції США захищає свободу слова, але чи на всі форми вираження розповсюджується захист?

Чи захищає свобода вираження думки у гумористичній формі? Чи різним є захист цього права для приватних і публічних осіб? Чи відрізняється захист прав людини у США від практики інших країн?

«Побиття камінням Сорайї М.» / «The Stoning of Soraya M.» (2008, США, 96 хв.)

Художній фільм режисера Кіра Наурастех, присвячений реальній історії іранської жінки.

У одному з віддалених сіл Ірану опиняється журналіст, чия машина зламалася неподалік. Ввін зустрічає жінку, яка в надії викрити наклепників хоче розповісти про свою племінницю та обставини її вчорашньої смерті. Чоловік племінниці, Сорайї, звинувачує її у подружній невірності, бажаючи взяти нову, 14-річну дружину. Попри те, що усі розуміють неправдивість наклепу, її засуджують до закидання камінням.

Що таке жорстокі та нелюдські покарання? Чи є альтернативи концепції прав людини? Яка межа невтручання?

«Не без моєї доньки» / «Not Without My Daughter» (1990, США, 1990, 114 хв.)

Художній фільм режисера Брайана Гілберта, присвячений історії жінки, яка, повіривши клятві чоловіка-мусульманина на Корані, поїхала з ним та донькою до Ірану.

Однак на місці її чоловік змінив думку та повідомив, що вони залишаються в Ірані назавжди. Ставлення чоловіка до головної героїні, Бетті Махмуді, також змінилося, крім того він змушував її дотримуватися все більш суворих іранських звичаїв. Фільм заснований на реальних подіях і описує втечу головної героїні з дитиною, до якої їх довелося взятися, оскільки законним шляхом вона могла покинути країну лише наодинці.

Чи можливий діалог культур без ціннісної основи у вигляді прав людини або загальнолюдських принципів? Як співвідносяться право та релігія? Чи можна виносити судження про порушення прав, не побувавши всередині окремої держави?

Лекція 8.2. «Регіональні механізми захисту прав людини»

«Квітка пустелі» / «Desert Flower» (2009, Німеччина, 124 хв.)

Художній фільм режисери Шеррі Хорманн, присвячений біографії відомої моделі та активістки проти скалічення жіночих статевих органів.

Головна героїня, Варіс Діріє, полишає скотарське плем'я в Сомалі, щоб почати нове життя на Заході. Однак шлях до успіху не буде легким, і навіть на вершині вона зіткнеться з жахливим, з тим, що тягнеться за нею з дитинства. Це фільм про сміливість тієї, яка не була першою темношкірою топ-моделлю, але стала першою жінкою, яка публічно засудила практику жіночого обрізання.

Якими є наслідки нерівномірного розвитку світу, у тому числі для прав людини? Чи можна вплинути на нелюдські практики у далеких його куточках?

«Відданий садівник» / «The Constant Gardener» (2005, спільне виробництво Великобританії, Німеччини та США, 129 хв.)

Художній фільм режисера Фернандо Мейрелліса, присвячений темі випробувань препаратів на жителях Африки великими корпораціями, наркобізнесу та розслідуванням зловживань.

Дипломатичний працівник Джастін Квейл прибуває до Кенії з дружиною Тесс – активісткою та правозахисницею. Він не в захваті від її переконань та спілкуванням з місцевими, однак трагедія в лікарні та подальше жорстоке вбивство дружини змушують Джастіна діяти.

Чи здатні люди однаково ставитися до усіх представників людського роду? Якою повинна бути відповідальність осіб та компаній за порушення прав людини?

«Леді» / «The Lady» (2011, спільне виробництво Франції та Великобританії, 135 хв.)

Художній фільм режисера Люка Бессона, присвячений біографії Аун Сан Су Чжі, політичної діячки М'янми, захисниці демократії і прав людини та національної героїні Бірми.

Більше 10 років військовики тримали її під домашнім арештом, оскільки вважали здатною підірвати мир і стабільність суспільства, а також щоб не допустити до влади, коли її партія виграла вибори. У 1991 році їй було присуджено Нобелівську премію миру, проте виїхати з країни й отримати нагороду їй не дозволили. У фільмі показана і її політична боротьба, і відносини з родиною, яка підтримувала та допомагала героїні, у тому числі в роки розлуки.

Чи є ефективною боротьба за права, якщо вона ведеться лише ненасильницьким шляхом? Чи повинна людина обирати особисте щастя, якщо знає, що може вплинути на добробут багатьох?

Модуль 9. Права людини в умовах конфліктів

Фільми до перегляду:

Лекція 9.1. «Обмеження та захист прав людини в умовах конфліктів»

«Готель «Руанда» / «Hotel Rwanda» (2004, США, 121 хв.)

Художній фільм режисера Террі Джорджа, присвячений подіям, які відбулися під час геноциду у Руанді.

Напруженість у відносинах між народами хуту і тутсі призводить до збройного конфлікту у корумпованій та роз'єднаній країні. Головний герой Пол та його дружина Тетяна мають різну етнічну належність. Коли політична обстановка в країні погіршується, Пол, використовуючи усі зв'язки, зберігає родину у безпеці, а зрештою укриває в готелі сотні біженців. Тим часом війська іноземних місій залишають табори ООН, Червоного Хреста і притулки.

У кінофільмі звучать записи ефірів «Вільного радіо і телебачення тисячі пагорбів» – радіостанції, що підбурювала до геноциду.

Що таке злочини проти людяності та людства? Якими повинні бути межі втручання світової спільноти у внутрішні справи держав? Які права людини не можуть бути обмежені?

«Вітаємо в Сараєві» / «Welcome to Sarajevo» (1997, спільне виробництво Великобританії та США, 103 хв.)

Художній фільм режисера Майкла Вінтерботтома, присвячений подіям у Сараєво, столиці Боснії та Герцеговини, 1992 році.

Фільм побудований як воєнна драма, сюжет якої розгортається навколо декількох журналістів, що прибули знімати події на місці. Знімальні групи не надто залучені до страждань місцевого населення, доки не потрапляють до дитячого будинку. Після цього деякі з них намагаються допомогти евакуації дітей.

Як забезпечити права вразливих груп під час конфлікту? Чи допустимо допомагати через незаконні дії? Що слід зробити після конфлікту?

«Нічия земля» / «Ničija zemlja» (2001, спільне виробництво Боснії і Герцеговини, Франції, Словенії, Італії, Великобританії та Бельгії, 98 хв.)

Художній фільм режисера Даниса Тановича, присвячений подіям Боснійської війни.

Військова драма, за сюжетом якої у 1993 році боснійські солдати заблукали у нічному тумані, а зранку виявили, що опинилися перед сербською передовою. Після раптового бою на нейтральній смузі опинилися троє поранених – серб і два боснійці. Один з боснійців лежить на міні, тож якщо спробувати зняти його, вона спрацює.

Що може бути підставою для порозуміння під час конфлікту? Як швидко можуть роз'єднати людей національні, етнічні та релігійні суперечності?

Лекція 9.2. «Держава та права людини в умовах конфліктів»

«Діпан» / «Dheeran» (2015, Франція, 115 хв.)

Художній фільм режисера Жака Одіара, присвячений тематиці біженців і пост конфліктному життю суспільства.

Головний герой був бойовиком «Тамільських тигрів», однак вирішив покинути Шрі-Ланку після поразки. Головна героїня залишилася з маленькою донькою без засобів існування. Діпан – їх спільне прізвище у фальшивих документах, з якими «родина» направляється до Франції.

Чи може війна об'єднувати? Як дотриматися прав людини під час конфлікту? Як жити людям після конфлікту тим, хто був по різні сторони?

«Об'їждчик» Морант» / «Breaker» Morant» (1980, Австралія, 107 хв.)

Художній фільм режисера Брюса Бересфорда, присвячений подіям Англо-Бурської війни.

У кінці війни військовий суд вирішує долю трьох офіцерів, обвинувачених у вбивстві полонених бурів і місіонера, який став свідком злочину. Англійська сторона хоче довести, що здатна на справедливий суд щодо своїх солдатів. Питання, яких торкається кінострічка – поведінка осіб під час конфлікту, злоба та біль усіх сторін, доведення військових злочинів – актуальні і сьогодні.

За яких обставин можна судити військових діючої армії за вбивство під час війни? Чи має право на етичні оцінки той, хто не відчував війну на собі? Чи повинні люди залишатися моральним взірцем за будь-яких обставин?

«Загін особливого призначення» / «Special Forces» (2011, Франція, 110 хв.)

Художній фільм режисера Стефана Рібоджада, присвячений місії з врятування заручників з конфліктного регіону.

Французька журналістка, яка пише матеріали про талібів, викрадена в Афганістані. Для її порятунку відправлено загін особливого призначення. Проте на цьому шляху їх чекають не лише бойовики, а й випробування відданості та солідарності.

Що відбувається в умовах конфлікту та окупації? Що таке «убивство честі»? Які зміни чекають на правову систему у воєнний час?

СЛАЙДИ ЛЕКЦІЙ

«Доктрина та практика захисту прав людини»

(Doctrine and Practice of HR's system)

«в межах проекту
European Human Rights Law for Universities of
Ukraine and Moldova, HRLAW
573861-EPP-1-2016-1-EE-EPPKA2-SBHE-JP
(2016-3090)

Розробник: Разметаєва Юлія Сергіївна

Модуль 1. Теорія прав людини

Лекція 1.1. «Виникнення та розвиток концепції прав людини» (2 години)

1. Формування концепції та проблеми визначення прав людини
2. Ознаки прав людини
3. Цінність прав людини
4. Універсальний характер прав людини: чи це насправді так?

Модуль 1. Теорія прав людини Case study

Модельні справи ЄСПЛ:

- «Юрій Миколайович Іванов проти України», Заява N 40450/04 [Ivanov v. Ukraine, no. 40450/04, ECtHR (Fifth Section), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 15.10.2009];
- «Пол та Одрі Едвардс проти Сполученого Королівства» від 14 березня 2002 р., заява № 46477/99 [Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom, 46477/99 [2002] ECHR 303 (14 March 2002)];
- «X і Y проти Нідерландів» [X and Y v Netherlands, Judgment (Merits and Just Satisfaction), Case No 16/1983/72/110, App No 8978/80 (A/91), [1985] ECHR 4, (1986) 8 EHRR 235, IHRL 51 (ECHR 1985)];
- «Торгерсон проти Ісландії» [Thorgeir Thorgeirson v. Iceland, app. no 47/1991/299/370, Judgment 25 June 1992];
- «Observer and Guardian» проти Сполученого Королівства» [The Observer and Guardian v. The United Kingdom, 51/1990/242/313, EHRR, 24 October 1991];
- «A., B. and C. проти Ірландії» [A., B. and C. v. Ireland, Application no. 25579/05, 16 December 2010 6 25579/05, [2010] ECHR 2032, (2011) 53 EHRR 13, [2011] 3 FCR 244, 29 BHRC 423].

Модуль 1. Теорія прав людини.

Case study

Модельні справи інших судів:

- «Ріггс проти Палмера» [Riggs v. Palmer, 115 N.Y. 506 (1889), the Court of Appeals of New York];
- «Kannibale von Rotenburg» BGH 2 StR 518/06 – Beschluss vom 7. Februar 2007 (LG Frankfurt);

Модуль 1. Теорія прав людини.

Art study

Фільм до перегляду:

«Вгадайте, хто прийде на обід» / «Guess Who's Coming to Dinner» (1967, США, 108 хв.).

Художній фільм режисера Стенлі Крамера, присвячений складним питанням особистісного вибору. Неочікуване повернення Джоани Дрейтон з гавайських канікул викликає хвилювання, коли вона приводить нареченого в будинок своїх батьків у Сан-Франциско в 1967 році.

Коли переконання, які декларує людина, вступають у суперечність з її почуттями.

Модуль 1. Теорія прав людини

Art study

Фільм до перегляду:

«Вгадайте, хто прийде на обід» /
«Guess Who's Coming to Dinner»
(1967, США, 108 хв.).

Художній фільм режисера Стенлі Крамера, присвячений складним питанням особистісного вибору. Неочікуване повернення Джоани Дрейтон з гавайських канікул викликає хвилювання, коли вона приводить нареченого в будинок своїх батьків у Сан-Франциско в 1967 році.

Коли переконання, які декларує людина, вступають у суперечність з її почуттями.

Модуль 1. Теорія прав людини

Art study

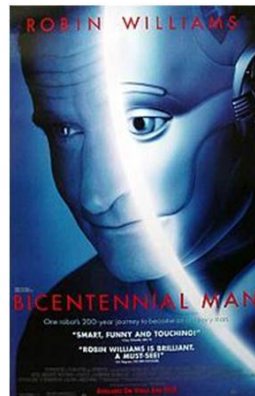
Фільм до перегляду:

«Двохсотлітня людина» / «Bicentennial Man»
(1999, США, 126 хв.)

Художній фільм режисера Кріса Коламбуса, присвячений фантастичній історії, яка цілком могла відбутися.

Ера нових технологій дозволила заводити не лише механічних тварин, а також андроїдів. Родина купує робота, якого маленька дівчина називає Ендрю. Згодом вони виявляють, що цей робот – не зовсім звичний.

Що таке людська гідність? Що таке людяність? Кого можна назвати людиною? І чи можна стати людиною або перестати бути нею?

Модуль 1. Теорія прав людини

Art study

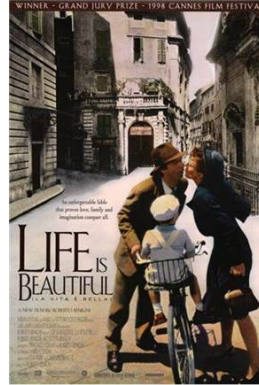
Фільм до перегляду:

«Життя прекрасне» / «La vita è bella»
(1997, Італія, 116 хв.)

Художній фільм режисера Роберто Беніні, присвячений життю однієї родини напередодні та під час Другої світової війни.

Італійсько-єврейське подружжя, маленький син, казковий світ та невечерні фантастичні історії. Концентраційний табір, біль, смерть. І фантастична історія, яка здатна врятувати, якщо вистачить сил і удачі.

Чи можна залишитися людиною там, де майже неможливо навіть вижити? І чи можна залишитися осторонь, якщо несправедливе та жахливе відбувається не з тобою?

Модуль 1. Теорія прав людини

Література до теми 1.1. «Виникнення та розвиток концепції прав людини»

- 1. Raz J. Human Rights Without Foundations / University of Oxford – Faculty of Law; Columbia University – Law School. – March 2007. – Access mode: // http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=999674
- 2. Алексі Р. Теорія дискурсу і права людини // Філософія права і загальна теорія права; пер. з англ. С. І. Максимова, О. О. Уварової. – 2013. – № 1. – С. 73–98.
- 3. Грищук О. В. Людська гідність як антропологічна підстава прав людини / О. В. Грищук // Науковий вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. юрид. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Л. Ортинський. – Ль.: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – Вип. 1. – С. 317–324.
- 4. Горобець К. В. Аксіосфера права: філософський і юридический дискурс : монограф. – Одеса : Фенікс, 2013. – 218 с.
- 5. Гюффе О. Трансцендентальний обмін – фігура легітимації прав людини? // Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – 2-ге вид. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 32–47.
- 6. Донеаллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Пер. з англ. Т. Завалія. – Л.: Кальварія, 2004. – 280 с.
- 7. Ломанн Г. Права людини між мораллю та правом // Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – 2-ге вид. – К.: НікаЦентр, 2012. – С. 59–86.
- 8. Максимов С. Універсальність прав людини // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 110–117. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nlpr_2013_1_12.
- 9. Мальман М. Розум і права: нейрологія, філософія та засади правової справедливості / М. Мальман ; пер. Ю. Разметаєва // Філософія права і загальна теорія права. – 2015. – № 1-2. – С. 40–71.
- 10. Рабінович П. Основоложні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація // Юридичний вісник Право України. – 2010. – № 2. – С. 18–23.
- 11. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія. – Х.: «Финарт», 2013. – 196 с.
- 12. Хабермас Ю. Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека // Вопросы философии. – 2012. – № 2. – С. 66–80.

Разметаєва, Юлія Сергіївна.

P17 Доктрина та практика захисту прав людини : навчальний посібник / Ю. С. Разметаєва. – Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. – 364 с.

ISBN 978-966-1681-27-1

Висвітлено узагальнені проблеми теорії та практики, міжнародного, європейського й національного права у сфері прав людини. Наведено теоретичний аналіз доктрини прав людини, загальноприйнятих та альтернативних концепцій, особливості підходів до прав у різних правових системах. Особливу увагу приділено практиці реалізації і захисту прав людини, включно з основними стандартами й механізмами захисту.

Навчальний посібник побудований таким чином, щоб збалансувати доктринальне викладення з елементами case study та art study, зокрема, вивчення модельних справ ЄСПЛ та інших міжнародних і національних судів, практичні та тестові завдання, контрольні запитання, додаткові матеріали для самостійного засвоєння й поглиблення знань, а також вивчення творів мистецтва, у яких відображено проблематику прав людини.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів юридичних навчальних закладів.

УДК 340+342.7

Навчальне видання

РАЗМСТАЄВА Юлія Сергіївна

ДОКТРИНА ТА ПРАКТИКА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Навчальний посібник

Випускаючий редактор:

ФОП Голембовська О. О.

Свідотцтво про державну реєстрацію
фізичної особи-підприємця №058079 від 14.10.2002.
03049, Київ, Повітрофлотський пр-кт, б. 3, к. 32.

В авторській редакції

Комп'ютерне верстання І. С. Кордюк

Обкладинка

Підписано до друку 12.09.2018 р. Формат 60×84 1/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.

Віддруковано на ризографі.

Ум. друк. арк. 18,49. Обл.-вид. арк. 17,19.

Зам. № 199. Наклад 200 пр. Ціна договірна.